

Ба 233122 ✓

у Грнестоујски.

Каротки курс
гисторије босна-
рци.

Ба 233122

947.63

1-265

Ў. ІГНАТОЎСКІ.

КАРОТКІ НАРЫС

ГІСТОРЫІ =====
===== БЕЛАРУСІ.

Выданьне 3-е.

Лекцыі, чытанья на курсах лектароў беларусазнаўства.

ДЗЕРЖАЎНАЕ ВYДАВЕЦТВА БЕЛАРУСІ.

МЕНСК ===== 1921 г.

121

Ба 233122

ас. 32482

У. ІГНАТОЎСКІ.

947.63

1-265 об.

ПРОБЕЖА
1940 г.

Пробеган 1938 г.

1964 г.

КАРОТКІ НАРЫС ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСІ

Выданьне 2-ое

233122

Лекцыі, чытанья на курсах лектароу беларусазнаўства.

Держаўнае выдавецтва Беларусі.

Менск 1921 г.

Габ. № 276--15000.

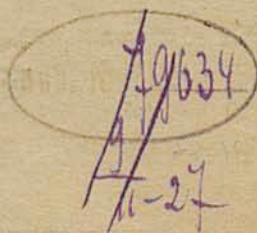
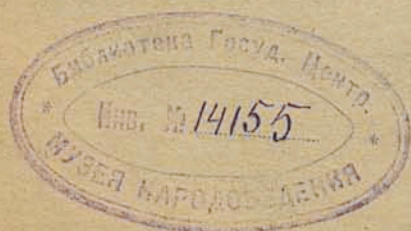
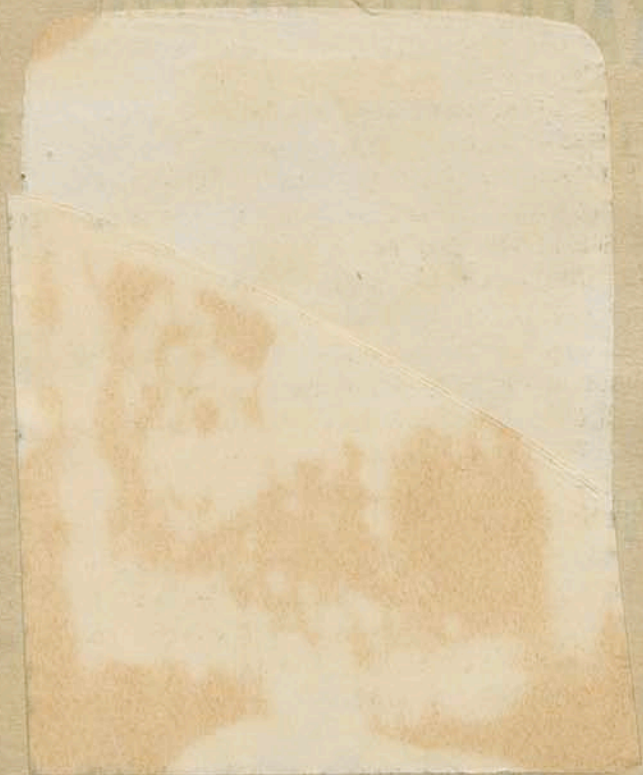
Бел. 2005

ФУНДАМЕНТАЛЬНАЯ
БИБЛИОТЕКА
Общественных Наук
Академии Наук СССР

390

57

П р а д м о в а.

Нам усім добра вядомы, той палітыка-сацыяльны уклад жыцця, які быў пад цяжкаю рукою самаўладства у ва ўсёй Расіі наогул і у нас на Беларусі асабіста. Змагаючыся з усім тым, што было карысна для пралетарска-сялянскіх масаў Расіі, самаўладства разам з тым, змалася з усім тым, што насіла на сабе адзнакі мяйсцовага ці нацыянальнага характару. Ўсё вялікае, агульнае ставілася замест дробнага, мяйсцовага і нацыянальнага. Панавала ідэя імперыялізму. Зафіцыяльнага боку істнавала палітычна і культурна толькі адзіная і непадзельная Расія, якая ведала і падтрымлівала адзіную і непадзельную гісторыю, агульна-рускую гісторыю царска-панскага кірунку. Такая гісторыя чыталася і выкладалася у ва ўсіх школах вялікай імперыі, да якога-бы грамадзянскага класу і нацыянальнасці яны не належалі, на якой-бы мове яны не размаўлялі. На гэтай царскай, агульна-рускай гісторыі адукаваліся і мы, вышадшыя з працоўных масаў Беларусі.

У часы імперыі не зварачалася увагі на тое, што з сацыяльнага і культурнага пагляду не магло быць і ніколі не было цэльнай і адзінай Расіі. Было зьневажана тое, што адзін супроць другога стаяць два класы рускага так званага „народу“, інтарэсы каторых ня толькі не супадаюць, але ідуць адзін на другога; два класы, каторыя разьдзелены глыбокаю прорваю, праз якую масты ня будуюцца. Было зьневажана і тое, што гэтая палітычна-адзіная Расія лічыць у сваім складзе далёка больш за 100 народаў, што прырода Расіі сьпявае сваі размаіттыя сьпевы і фармуе асобныя этнаграфічныя твары народаў; што падданцы адзінай імперыі гавораць ў розных мовах і маюць кожны свой асобы быт, кожны сваё мінулае, на каторым будуецца яго будучына.

І што-ж зрабілася? Зрабілася тое, што і заўжды робіцца ў такім разе. Мы ніколі ня ведалі і цяпер не ведаем запраўднай агульна-рускай гісторыі, бо толькі тады магчыма знаць агульнае, калі мы ведаем дробнае, асабістае, прыватнае, з якога складаецца агульнае. У гісторыі, так сама як і ў другіх навукх, павінна ісьці не ад агульнага да прыватна-асабістага, а наадварот.

У часы самаўладства шырокім бодам грамадзянства зданалася,

што моцна стаіць на нагах залезны кумір царска-панскай імперыі, што моцна ён трымае і доўга яшчэ будзе трымаць у магутных руках палітыка-сацыяльную, культурную, географічную і этнаграфічную размаітасць. Але ня так было у самай справе. Прабіў час, і рухнуў з вялікім шумам залезны кумір, бо ня было у яго апоры, бо былі у яго, як у таго біблейнага куміра, гліняныя ногі. Калі упаў кумір, то увесь абшар Расіі засыпаў ён сваімі руінамі і друзгамі. Паднялася вялікая цемра ад густога пылу перагніўшай і струхлеўшай старасветчыны. І здавалася нам, што нічога няма ўкола нас, апроч гэтай цемры і гэтага пылу. Але аблэгся пыл, пачала знікаць цемра, пачалі, і мы аглядацца навокола. Пад нагамі нашымі, сярод руін і друзгаў, ўжо пачалі выбівацца на сьвет з пладавітай глебы чалавечага жыцця новыя, пакуль-што чуць прыметныя расьліны новай творчасці. Сярод гэтых новых расьлін асабліва хутка пачалі падымацца ўгару расьліны нейкай як-бы крышталізацыі жыцця—расьліны рэвалюцыйнай індукцыі. Пачалося на могілках новае жыццё. У нашыя часы мы бачым, як усё навокола нас крышталізуецца, як у ва ўсё прасочваецца творчая індукцыя.

Найперш ад усяго пачалася крышталізацыя і індукцыя ў палітыка-эканамічным будаўніцтве. На месцы зруйнаванага палітыка-эканамічнага будынку пачалі утварацца невялікія, нават маленькія будынкі, зьяўляюцца новыя палітычна-эканамічныя арганізмы. Кожная эканамічна-этнаграфічная галіна пачала з вялікаю увагаю пацікавацца сваі эканамічна-палітычнымі магчымасьці, скарбы, капіталы і маетнасці. У цяжкіх мукх пязвыклай творчасці нараджаюцца на сьвет дзяржавы невялікія, нават маленькія прыгнеченыя імперыялістычнай Расіяй народы. Вынікаюць урады гэтых дзяржаваў, зьяўляюцца гандлёвыя палаты, пасылаюцца ўзаемна эканамічныя місы. Пачынае урэшце взыцца і Беларусь, прыняўшыся за будоўлю свайго эканамічна-палітычнага будынку.

Амаль што адначасна з крышталізацыяй эканамічна-палітычнай зьяўляецца індукцыя і крышталізацыя эканамічна-сацыяльная. «Народ» у розных краях пачынае ўглядацца у сваю структуру і дзяліцца па сваім інтарэсам на дзве ня роўныя групы. З аднаго боку збіраюцца ў невялічкі гурток эксплятуемыя элементы з вялікім капіталам і яшчэ большым апэтытам. З другога боку расьце вялікая грамада эксплятуемага працоўнага класу, з цакон веку забітага, пакрыўджанага і аграбленага. Кожны з гэтых класаў-групаў пачынае вясці сваю лінію, гатуецца да барацьбы і, ўрэшце, змагаецца за сваі інтарэсы.

У пазьнейшыя часы крышталізуецца мастацтва, крышталізуецца і навука, апіраючыся ў сваёй творчасці ці на месцовы, тэрыторыяльна-эканамічны, ці на эканамічна-сацыяльны, класавы грунт. Паміж іншымі навукамі пачала сваю крышталізацыю і індукцыйную пра-

пу і гісторыя. У шырокіх колах грамадзянства паўстаў вялікі попыт на гісторыі асобных тэрыторыяў, асобных народаў, асобных клясаў. Агульныя курсы перасталі здавальняць чалавека, бо ён не знаходзіў там адказаў на запытаньні бягучага рэвалюцыйнага часу. Паўстаў попыт і на гісторыю Беларусі і асобных яе клясаў, на што раней не звярталася ўвагі, як на нешта маленькае і няпрыкметнае.

Цяжкую працу прыходзіцца зараз рабіць таму, хто ставіць сваёй мэтай працаваць над гісторыяй асобнай тэрыторыі, напрыклад, Беларусі. Раней вайна імперыялістычная, потым вайна міжнародна-сацыяльная зруйнавала край, быўшы ўвесь час арэнай барацьбы. Эвакуацыі на ўсход і асабліва на захад зусім знішчылі край ня толькі ў эканамічным, але і ў навукова-культурным сэнсе. Няма гісторычных крыніц і матэрыялаў, няма партэбных падручнікаў. Бушуе рэвалюцыйны гураган, ўрываецца ў кабінэты навуковай працы і не дае магчымасці спакойна і роўна працаваць. Апроч таго, мы ўсе вельмі звыклі да старых мэтадаў. Ніяк ня ўмеем мы працаваць над чымсьці невялічкім і дробным. Мы прызвычаліся лёгка глядзець на прыватнае і дробнае і не даваць яму запраўднага значэння, а часам мы і зусім дробнага не бачым.

Цяпер трэба пісаць і працаваць іначай. Мы павінны згары спусьціцца ўніз, каб тут унізе, а не з вышні ітушынага лёту рабіць нашу працу. Калі чалавек з вышні ітушынага лёту глядзіць уніз, ўсё здаецца яму гладкім роўным і адностаіным: знікаюць з вачэй этнаграфічныя і клясовыя межы, кліматычныя і другія адзнакі. Чалавек з гары бачыць толькі агульны плян і ня можа шчыльна прыглядзецца да асабістасцей размаіта-каляравага малюнку. Каб добра разглядзець дэталі малюнку, трэба спусьціцца ўніз.

Ўзяўшы ў рукі ясны ліхтарнічак, павінны мы крок за крокам абыйсці мінулае нашаў бацькаўшчыны. І віводзін куточак нашага многапакутнага жыцця не можа і не павінен астацца без нашага шчыльнага абгляду. І калі ўсе, нават найціямнейшыя куточкі жыцця ня толькі кожнага народу, але і сацыяльных групаў гэтага народу будуць вядомы, тады толькі будзе магчыма ўзяць крыльце вольнай ітушкі, падняцца ўверх і адтуль з вышні паглядзець на жыццё усіх народаў. Такі агульны агляд будзе індукцыйным аглядам. Пабудаваны такім спосабам агульны курс будзе запраўдным і карысным курсам.

Але раней трэба ўзяцца за чорную працу, за драбязговую працу. Ўжэ прышоў і для Беларусі час гэтай працы, час індукцыйнай будоўлі. Над струхлеўшымі крыжамі бацькоў паднялася новая маладая Савецкая Беларусь. Цяжкаю працаю і жыццёваю барацьбою палітыка-сацыяльнага кірунку здабывае яна сабе месца сярод сёстраў сваіх, іншых савецкіх рэспублік.

Уводзіны у гісторыю Беларусі.

Звыклі мы ў ранейшыя часы да вялікіх абшараў, да вялікіх цыфраў. Дзеся гэтага звыклі мы лічыць нашу бацькаўшчыну зусім невялікаю і няпрыкметнаю па абшары яе тэрыторыі і па ліку яе насельнікаў. Пэўна, можа так яно і будзе, калі мы параўнуем Беларусь з такімі «вялікімі» дзяржавамі, як напрыклад Вялікабрытанія, Нямеччына, Францыя з калёніямі, Кітай, быўшая Расія і г. д. Але будзе ня так, калі параўнуем Беларусь з такімі невялікімі, дзейнымі гаспадарствамі, як напрыклад, Швейцарыя, Данія, Бельгія, Галандыя і г. д.

Цікава яшчэ параўнаваць Беларусь у яе эканамічна-этнаграфічных межах з тымі маладымі, вырасшымі на грунце сучаснай рэвалюцыйна-гаспадарствамі—рэспублікамі, каторых так многа зьявілася ў апошніе часы і каторыя так упарта ёраюць сваю сувэрэннасць.

Украіна: 800.000 кв. км.,—45.000.000 насельнікоў, з іх 72 прац. украінцаў. Беларусь: 300.000 кв. км. 14.075.000 жыхароў, з іх 77 прац. Беларусаў, Літва: 125.000 кв. км.—6.000.000 насельнікаў. Эстонія: 47.500 кв. км.—1.750.000 мяшканцаў. Латвія: 64.196 кв. км.,—2.552.000 мяшканцаў, з іх 72 прац. латышоў. Паўночны Каўказ: 150.000 кв. км.,—4.300.000 жыхароў. Азэрбэйджан: 100.000 кв. км.,—4.500.000 жыхароў, з іх 75 прац. турка-татар, Грузія: 90.000 кв. км.,—3.000.000 жыхароў з іх 75 прац. грузінаў. Армэнія: 320.000 кв. км.,—4.000.000 мяшканцаў, з іх 75 прац. армянаў.

Зрабіўшы гэтыя параўнаньні, мы бачым, што ня так ўжо малая наша Беларусь. Дастарчыць гэтае зямелькі для таго, каб магчыма было добра жыць тут ня толькі беларускім працоўным класам, алі і другім тутэйшым народам. Толькі-б ніхто ня руйнаваў гэтай тэрыторыі і не грабаваў сваёю эксплёатацыяю яе пралетарска-селянскіх масаў.

Няма тут высачэнных гороў і глыбокіх прорваў. Куды ні глянь, ляжыць перад табою амаль што аднастайная раўніна, сярэдняя частка якой пакрыта балотамі, сенажацімі, лясамі—пушчамі і вялікай сілаў вазёр.

Рэдка калі ў часы свайго мінулага жыцця бачыла Беларусь часы згоды. Заліта яна ня толькі потам, але і крывёю.

Колькі вялікіх боёў народаў адбылося на яе абшарах! І курганы, якія раскіданы на ўсёй Беларусі, сьведчаць і гавораць маўчком аб тым, што калісь тут было. Цяжкае, гаротнае мінулае нашай старонкі як-бы наляжыла на яе твар сваю пячатку, спавіла яе горам і пакутаю. Над ёю м'як-бы вісьне векавечная скарга на цяжкую долю, вісьне піхі смугай. Осё як беларускі пясняр, сын сваёй зямелькі і народу, Якуб Колас, пяе ў адным з сваіх твораў пра Беларусь:

«Вісьне скарга уздоўж Нёмна,
 Беларусі сына.
 Як ты бедна, як ты цёмна,
 Родная краіна!
 Зьбіты ў кучы твае вёскі,
 У землю стрэхі ўходзяць,
 Нуднай песьні адгалоскі
 Лею курганы родзяць...
 Усё ў табе, мой родны краю,
 Усё, спавіта горам:
 І той вецер, што дзьме з гаю,
 Што шуміць над борам,
 Тая песьня, што на полі
 Жнеі засьпяваюць,
 Тыя думкі, што да болю
 Сэрцу калыхаюць».

На тэрыторыі гэтай, спавітай горам, пакрытай курганамі—магільвікамі, жывуць насельнікі, якія дзесяца на некалькі этнаграфічных тыпаў. Каля 20% жыхароў складаюць велікарусы, сўрэй, паллякі, літоўцы, цыганы і іншыя народы, якія, такім спосабам, зьяўляюцца меншасьцю ў краі. Этнаграфічнаю большасьцю тэрыторыі ў ліку 80% зьяўляюцца беларусы, галіна ўсходне-славянскага, ці рускага этнаграфічнага тыпу. Часта толькі па аднаму абліччу магчыма адрозніць беларуса ад двух яго этнаграфічных сваякоў—велікаруса і маларуса-украінца. Трэба сазнацца, што німа ў беларуса зграбні ісьці і высокага ўзросту ўкраінца, плотнасьці і паважнасьці велікаруса. Найчасцей беларус росту невялікага, сярэдняга, брыху пахілага сьладу. Калі глядзіш на яго, то здаецца, што на сваіх сагнутых пля-

чох нясе ён увесь ці жар свайго мінулага і оучаснага жыцця. Твар беларуса даволі выразны, у ім ёсць нейкая мягкасьць, ваторая залежыць як ад мімічнага складу твара, так і ад спакойна-ласкавага погляду яго шэрх, чы блякітных вачэй.

Калі нараўняць беларуса з велікарусам і ўкраінцам, то выйдзе, што ён ёсць прадстаўнік самага чыстага этнаграфічнага тыпу ў усходне-славянскім рускім племі. Такая зьява цалкам залежыць ад абставін яго папярэдняга гістарычнага жыцця.

З гісторыі тэрыторыі Беларусі мы бачым, што беларускае племя праз увесь час свайго мінулага жыцця ня зьлівалася з народнасьцямі другіх расаў. Ня так было з велікарусамі і ўкраінцамі: яны жылі пры такіх умовах, што ім немагчыма было зберагчы свой старажытны этнаграфічны тып. Турка-мангольскія пляменьні праз некалькі вякоў ішлі праз палуднёвыя стэпы, у вялікім ліку аставаліся там і рабілі паходы, як на палуднёвую, так і на паўночна-ўсходнюю Русь. Многа вякоў і ўкраінцы і велікарусы пражылі пад турка-мангольскім панаваньнем і этнаграфічным іх уплывам. На поўначы і на паўночным усходзе рускія пляменьні ў сваім расьсяленьні спаткаліся з фіна-манголамі. Велікарускія пляменьні зьліваліся з фінамі і русыфікавалі іх. Гэтая гістарычная зьява цягнуца аж да нашага часу. Пэўна, што сумеснае згоднае жыцьце з фіна-манголамі і русыфікацыя іх мелі свой і абаротны бок, г. ё. этнаграфічны ўплыў фінаў на велікарусаў. Што датычыць да беларусаў, то мы ведаем, што турка-мангольская лавіна да іх не давацілася, а фіна-мангольскія пляменьні ня былі іх суседзямі. На беларусаў мог быць уплыў літоўскай і польскай крыві, і, пэўна, доўгае суседства і сужыцьце з літвінамі зрабіла гэты ўплыў. Што датычыць да палякоў, то іх этнаграфічны ўплыў ня мог быць значным, бо палякі былі ў Беларусі вышэйшым, шляхоцкім станам. Тыя беларусы, якія зьліваліся з імі былі прадстаўнікамі так сама шляхоцкага беларускага стану. З гісторыі нам вядома, што гэтыя беларусы адыйшлі ад свайго народу і сталі палякамі. Што датычыць да шырокіх масаў беларусаў, то польскага ўплыву тут не магло быць: паміж панам паляком і мужыкам—беларусам была глыбокая соцыяльная прорва. З усяго вышэйпаданнага мы бачым, што этнаграфічнага ўплыву мангольскай расы на беларуса ня было. Калі і прызнаць этнаграфічны ўплыў літоўскі і польскі, то гэты ўплыў быў невялікі; апроч таго, літвіны—такіе-ж арыўцы, як і беларусы, а палякі—славяны, толькі заходняй галіны.

Клімат Беларусі вельмі вільготны. Лісы і балоты затрымуюць гэтую вільгаць. Вільгаць тэрыторыі і вялікая плошча, занятая балотамі, доўгі час лічыліся вельмі шкядлівымі недахватамі краю. Але з гэтым можна згадзіцца толькі часткова. Справа ў тым, што вялікая

— 4 —

вольнасць вільгаці бароніць тэрыторыю ад засухі, і на Беларусі не магчымы такія неўраджаі, як, напрыклад, на палуднёвым ўсходзе Расіі. З другога боку, калі гаварыць аб культурных магчымасцях, аб магчымасцях мэліарацыі, то трэба заўважыць, што асушыць куды лягчэй, чым арасіць, увільгоціць. Такім спосабам, для падняцця культуры Беларусі не прыдзецца траціць столькі сіл і коштаў, як краём з контынантальным кліматам.

Тэрыторыя Беларусі ня можа пахваліцца добраю глебаю: зямелька Беларусі, за выключэннем некаторых паведаў,—малаўрадлівая. Шмат працы трэба ўлажыць у зямлю, каб дала яна кавалак хлеба. І беларус шчыра працуе. Ня глядзячы на невялікі ўзрост і пахілы склад, ён вытрыманы працаўнік. Гэта добра ведаюць усе, хто наймае на земляныя работы; добра ведае Амерыка, бяручы з Беларусі работніка на цяжкую чорную працу. Найбольш прывязан сучасны нам беларус да земляробства. Ён, як кажа песьняр Янка Купала, «пан сахі і касы». І толькі тады, калі няма ў беларуса гэтага панства, ён ідзе на другія работы.

Як і ўсе тэрыторыі, Беларусь мела сваё мінулае і павінна мець сваю гісторыю. Зараз мала хто цікавіцца ёю, але рэвалюцыйнае жыццё ўсё больш і больш прымушае нас ведаць гэтую гісторыю. Ужо недалёка той час, калі кожны грамадзянін Беларусі будзе ведаць гісторыю краю, бо без яе ён ня будзе свядомым грамадзяніном, ня будзе тварцом будучыны. Толькі гісторыя дае моцны грунт для палітычна-сацыяльнай і культурнай творчасці.

Перыоды гісторыі Беларусі.

Ніколі не перарываецца людзкое жыццё. Як бягучая рэчка, цячы яно з году ў год, з сталецьця ў сталецьце. Ніколі не знікае творчая сіла чалавечай працы. Адно працаўнікі ідуць на атпачынак ў сырую зямлю і іх трымае магіла, другія нараджаюцца на сьвет, бяруць яро бацькоў сваіх, працуюць, змагаюцца і так сама ідуць да магілы. Працу гэтых людзей экспloatуе і выкарыстоўвае капітал і яго прадстаўнікі. Гэты-жа самы капітал параджае арганізацыю працоўнай масы, фармуе клясы і утварае дзяржаўныя групіроўкі. Так ідзе людзкая праца, так робіцца гісторыя роду чалавечага.

Але год на год, сталецьце на сталецьце не падобна. У адны часы хутка, жвава ідзе праца. Арганізуюцца і ўтвараюцца сацыяльныя групы, напыраецца і паглыбляецца культура сярод працоўных масаў народу, здабываюцца новыя вартасці як матэрыяльнага так і духоўнага кірунку, вынікаюць тэорыі жыццёвага будаўніцтва, ваююцца, ідзе шпарка гістарычны паступовы рух. У другія-жэ часы справы стаюць іначай: рух жыцця прыпыняецца, сілы народу заміраюць, хаваюцца кудысь у глыбіню творчасці люднасці, сацыяльны і палітычны ўціск руйнуе дзяржаўны будынак тэрыторыі і прыгнятае працоўную масу.

Адным словам, прыглядзеўшыся з увагай да неперарывнага, паступовага руху гісторыі тэрыторыі і населяючага яе народу, магчыма ўсё-ж такі знайсці у гэтым руху нейкія яго асабістасці у тые чы іншыя эпохі. Грунтуючыся на такіх асобнасцях гістарычнага руху, магчыма зноў такі выявіць у гісторыі народу перыяды яго жыцця. Разумеецца, што так сама стаіць справа і ў гісторыі Беларусі і яе народу.

На асобнасцям палітыка-сацыяльнага і культурнага жыцця беларускага народу гісторыю Беларусі можна раздзяліць на чатыры перыяды: Полацкі, Літоўска-Беларускі, Польскі і Расійскі.

Пачынаецца наша гістарычнае жыццё о IX стагоддзі на сярэднім бавалку вялікага воднага шляху «з Варагаў у Грэкі». Гэты шлях ёсьць шлях тагочаснай культуры і гандлю, і мы увайшлі на яго. Наймацнейшым князьствам сярод нашых пляменьняў (Крывічоў, Дрыгавічоў і Радзімічаў) было Полацкае. Незалежнае з пачатку гістарычных звестак, яно прымушана было Кіеўскімі князьмі да залежнасьці ад Кіева. Але гэтая залежнасьць трымалася кароткі час і ня была агульнай, поўнай залежнасьцю. Ужо з пачатку XI-га стагоддзя пайшло змаганьне за незалежнасьць полацкіх Ізяславічаў з кіеўскімі Драславічамі. У гэтым змаганьні ўгола Полацкага князьства збіраліся князьствы драбнейшыя. Да найбольшай моцы Полацкае князьства дайшло пры Усеславе (1044—1101). Пасьля яго скопу пачаўся палітычны упадак Полацкай Русі.

У XIII м стагоддзі збіраюцца ў купу літоўскія пляменьні, суседніе з Полаччынай; яны арганізуюцца і збіраюць ўгола сябе разрозьненныя паўночна-заходнія рускія пляменьні, якія пачынаюць злучацца з літвінамі. Будуецца вялікае князьства Літоўска-Беларускае, дзе кіруе гаспадар, вялікі князь-літвін, а пануе культура і мова заняпаўшай палітычна Полаччыны. Мы ведаем, што беларуская мова стала ў новым гаспадарстве дзяржаўнай мовай: у ёй пісаліся законы і афіцыйныя паперы. У беларускай мове рабілася і культурная справа таго часу: пісаліся зетанісы і другія творы слова, друкаваліся кнігі; набеларуску гаварылі і ў палацы вялікага князя.

У Літоўска-Беларускім гаспадарстве згодна жывуць дзьве веры: Ёсходня-хрысьціянская ў рускіх славянаў і паганская ў літвіноў. І хоць у канцы XIV-га стагоддзя, дзеля прычын хатніх і надворных, Літоўска-Беларуская дзяржава юрыдычна злучылася з Польшчай, аднак-жа ў XV і першай палавіне XVI стагоддзя дзяржаўныя, культурныя і рэлігійныя справы мала чым змяніліся. Усяму гэтаму перыяду ад XIII да палавіны XVI стагоддзя магчыма даць назву Літоўска-Беларускага.

К палавіне XVI стагоддзя польскі ўплыў ўсё мацнее. На прычынам, як хатнім, так і надворным, Літва і Беларусь сё больш і больш павінны хміцца да Польшчы. У 1569 року на Люблінскім сойме адбылася ня толькі юрыдычна, але і рэальна унія Літвы і Беларусі з Польшчай. Польшча скарыстала цяжкія умовы дзяржаўнага жыцця сваёй суседкі, каб зрабіць унію інкарпарацыяй Літвы і Беларусі ў арганізм Польшчы. Асобнасьць і незалежнасьць Літвы і Беларусі была згублена. Валынь, Падолье і Падлясьсе былі залічаны землямі Польскай Кароны. На сойме 1696 г. была зроблена настанова аб польскай мове, як дзяржаўнай мове. Паруч з мовай сталі панаваць польская культура, польскія соцыяльны і палітычныя строй і каталіцкая

вера. Літвіны і Беларусы вышэйшых станаў апаллячываліся, адходзілі ад бацькаўшчыны сваёй, ад свайго народу. Пакінуты імі просты беларускі народ захаваў сваю старую мову, старыя звычай і веру. Але ён ня меў ўжо моцы зберагчы і пашырыць беларускую культуру. Пад палітычнай і культурнай уладай Польшчы Беларусь была да канца XVIII-га веку.

Дзякуючы вялікім і запяжым недахватам сацыяльнага, палітычнага і царкоўна-рэлігійнага жыцця, гаспадарства Рэчы Паспалітай у канцы 18-го стагоддзя зусім занепадала і прыйшло ўрэшце да канечнага свайго распаду. Суседнія дзяржавы выкарысталі упадак сацыяльна і палітычна гніючай Польшчы. Польшча была падзелена паміж Аўстрыяй, Прусіяй і Расіяй. Беларуская тэрыторыя увайшла ў склад Расійскай імперыі. Імператрыца Расійская, прыняўшы пад сваю «вялікую руку» Беларусь, абяцалася захаваць, «на вечныя часы» у прылучаных беларускіх землях грамадзянскую вольнасць і вольнасць сумлення паводлуг старых звычаяў і прывілеяў. Само сабою разумеецца, што гэтыя звычай і прывілеі панска-шляхецкай Польшчы былі у сацыяльна-грамадзянскім сэнсе вельмі шкодлівы для працоўных масаў беларускага народу. Такая палітыка расійскага ўраду ідзе да часу кіравання Мікалая I. Урад увесь час нявчыцца з панам-палаком, робячы адначасна сацыяльна-нацыянальны націск на мужыка-беларуса. З часу Мікалая I справа пайшла некалькі іначай. Пасля польскіх паўстанняў, польскія паны на Беларусі як-бы страцілі ласку расійскага ўраду, але ад гэтага не стала лепш беларускаму мужыку. Некаторых земляўласнікаў-полякоў замянілі земляўласнікі, вышаўшыя з расійскай бюракратыі, і сацыяльны ўціск ніколькі ня зменьшыўся. Праўда, прыпыніўся польскі культурна-нацыянальны ўціск, затое яго месца заняў расійскі культурна-нацыянальны ўціск. Беларусу было забаронена асобным указам нават мець кнігу, друкованую ў яго роднай мове. Ня глядзячы да гэтага, як раз у гэты перыяд у Беларусі пачынаецца рух, каторы мае класовы і нацыянальна-культурны кірунак.

Першы перыяд гісторыі Беларусі.

(9—13 ст.)

Старажытныя насельнікі Беларусі.

Каля часоў IX стагоддзя землі, занятыя ўсходнімі, рускімі славянамі, дзяліліся паводлуг рэчных сістэм і гандлёвых цэнтраў на чатыры тэрыторыі. На поўначы, насярод вазёр, балот і лясоў, цэнтруючыся ўкола Ільменя, лягла зямля Ноўгародзкіх славян. Далёка на

Ўсход цягнуліся гэтыя землі, даходзячы аж да Уральскіх гор. Кіраваў імі «гаспадзін вялікі Ноўгарад» Пад ўсходнімі зямлямі Ноўгарада, паміж Волгаю і Акою, лягалі землі, тыгнушыя да Ростова Вялікага і да Суздальі. Значную роль будзе мець гэты кавалак толькі з пачатку XIII-га стагоддзя. На палудні, па сярэднюю і ніжнюю Дняпру, ўходзячы аж у стэпы, лягла Дняпроўская Русь, зцэнтраваная ўкола багатага Кіева. Гісторыя гэтага кавалку нам добра вядома з агульных курсаў расійскай гісторыі, якая разглядала жыццё амаль што яго аднаго. Паміж заходнімі Наўгародзкімі і Кіеўскімі, зямлямі, па вышэйшай Заходняй Дзвіне і вышэйшаму Дняпру з Прыпяццю, Бярэзіною і Сожам лягалі землі будучай Беларусі, якія пераважвалі ўкола гораду Полацку. Гэта ёсць так званая Полацкая Русь.

Насельнікамі вышэйпаказанай тэрыторыі (Полацкай) былі тры ўсходняславянскія, рускія плямёны: Крывічы, Дрыгавічы і Радзімічы. Сярод Крывічоў і Дрыгавічоў жылі яшчэ літвіны, напр. Ятвягі,

Найвялікшым племем былі Крывічы, якія жылі па верхам рэк Заходняй Дзвіны, Дняпра і Лавачы. Што датычыць назвы «Крывічы», то адны вучоныя гавораць, што Крывіча так назвалі за тое, што ён быў хітры, двудушны, крывадушны чалавек. Другія вучоныя вядуць імя Крывічы ад слова «кроў», тады назву «Крывічы» магчыма разумець: «сваякі па крыві», кроўныя. Раскіданыя па шырокаму абшару, Крывічы сваю назваю як-бы падкрэслівалі свае радзтво Дрыгавічы рассяліліся паміж Прыпяццю і Заходняй Дзвіною. Сярэдзіна сялібы Дрыгавічоў супадае з нашай Меншчынай. Яны жылі пасрод лясоў і балотаў, дзе шмат было багнін, інакш кажучы, дрыгвы, дрэгвы. Адсюль і пашло іх імя. Пасяля іх толькі ў Меншчыне застаюся больш як 30 тысячаў вурганоў—магільнікаў. Радзімічы былі невялікім племем і жылі па абодвым берагам Сожа. Яны прыйшлі сюды пазьдней ад Крывічоў і Дрыгавічаў з ляшкай (польскай) стараны. Летапісец гавора аб іх так: «Бяста бо два брата в Лясах: Радім, а другіі Вятко, и пришедша седоста Радим на Соже, и прозвашася Радимичи, Вятко седе с родом своим по Оце, от него-ж прозвашася Вятичи».

Аб жыцці нашых прародзічаў мы знаходзім звесткі ў Кіеўскай летапісі. Летапісец так малюе гэтае жыццё: «Живяху в лесе, яко-же всякі зверь, ядуще всё нечисто, и с рimosловіе в них пред отцы и пред снохами; и браци не бываху в них, но грища межю селы»... і г. д. Судзячы па гэтай летапіснай ведамасьці выходзіць, што нашы продкі былі зусім у перыясковым стане, ня мелі ніякой культуры і жылі сярод лясоў Беларусі, як нейкае быдла. Не так абстаіць справа калі мы па гэтаму-жа самаму пытанню запытаемся ў чужаземных сьведкаў. Усе яны ў адзін голас гавораць аб тым, што ўсходнія славяны ўжо і ў часы сьвай старасьветчыны мелі нейкую культуру на-

ват не малую. Так, напрыклад, гавораць візантыйскіе аўтары—Пракопі, Маўрыкі, Канстанты Чырвонародны і арабскі аўтар Масудзі. Той самы летапіс, каторы с аднаго боку такою чорнаю фарбою малое культурны быт нашых прадкаў, з другога боку дае пэўныя звесткі аб вялікім ліку гарадоў, якія былі раскіданы на усім куткам тагочаснай Полацкай Русі. А мы ведаем, што прысутнасьць у народа гарадоў, як гандлёвых цэнтраў, гаварыць зусімясна аб культурнасьці народу. Аб гэтым-жа хоць маўчком, але гавараць тые магільнікі—курганы, каторыя засталіся на тэрыторыі Беларусі аж да нашых часоў. Раскопкі гэтых магільнікоў—курگانоў, якія робяцца вучонымі, даюць шмат матэрыялаў, каб добра сьцяміць і намаляваць стан культуры, як матэрыяльнай, так і духоўнай ў крывічоў, дрыгавічаў і радзімічаў.

З раскопак мы бачым, што пляменьні: будучага беларускага народу, не зважаючы на сваю блізкасьць па крыві і па суседзтву, мелі ня зусім сходныя звычэй. Так, напрыклад, кожнае з іх па свайму асабістаму звычайу хавала нябошчыкоў. Крывічы палілі труп, попел збіралі ў пасудзіну, якую потым пакрывалі насыпам. Укола насыпа капалі раўчак і курган абводзілі стужкай з каменя. Дрыгавічы клалі сваіх нябошчыкаў на замлі і на ыпалі над імі курганы. Радзімічы да X-га стагоддзя сваіх нябошчыкаў налілі, а пасля гэтага часу клалі памершага на ложка насыпанае попелам, і над ім рабілі паспу. Уклад каутурны крывіцкі быў найскладнейшы; гэтае гаварыць аб тым што і культура іх павінна быць вышэйшаю.

Па тым рэчам, што знаходзяцца ў курганах, ясна, што дзяды нашыя ня скважны былі да вайны, ім больш падабалася мірная праца: земляробства, зьвералаўства і гандаль. Яны умелі ўжо ткаць на кроснах, ведалі бандарную і ганчарную справу. Былі яны людзі заможныя, любілі хараша прыбрацца. На шыі яны насілі маністы з шкляных пацёрак, часам бронзавых і срэбных, з разнаітымі падвескамі, добра апрацаванымі. Відаць, што пацёркі, вельмі штучна зробленыя, дзесь купляліся. Беларусь нашага часу ня можа прыбрацца так багата і цікава, як маглі прыбрацца яго продкі, каторыя па летапісу «жывяху в лесе, яко-же всякий звер». Праф. Завітневіч аб кургановых рэчах гаворыць так: «Курганные предметы Полесь по своему материалу ценнее, а по форме разнообразнее, затёйливее, а иногда даже изящнее нынешних». І няма тут ніякага дзіва. Нашу бацькаўшчыну багачу вялікай водны шлях з Варагаў ў Візантыю, па катораму йшоў сусьветны гандаль таго часу. У гэтым гандлі працавалі і мелі не малы заробак і нашыя прародзічы. Цікава тое, што некаторыя рэчы, якія ужываліся тады, ужываюцца і цяпер беларусамі нашага часу. Жыхар кургановага Полесья меў звычай надпярывацца раменным паскам з шкураным кашалікам, ў каторым ён хаваў крэсла, кремень, губку і

ножык. Наш беларус некаторых наветаў Горадзеншчыны, Магілёўшчыны і Меншчыны так сама носіць пры сабе у кашэліку на рамяным паску такія самыя рэчы; толькі ён і дадаў да іх, як чалавек нашае культуры, што тутун і люльку.

Чым зьясьвіць тое, што зьвестка летапісу аб някультурнасьці нашых прародзічаў так не падобна на зьвесткі чужаземных сьведкаў і курганоў? Треба памятаць, што хто-б ні быў аўтар летапісу, ён быў манах, прадстаўнік новай культуры і новай веры, якая прасочывалася ў нашыя лясы. Паўна, што ўсё тое, што насіла на сябе адзнакі не яго культуры, аўтар лічыў някультурным. Шлюб, учынены водлуг звычайу паганскай веры, яго не здаваліваў, і летапісець піша, што у продкаў нашых «брацы не бываху». Калі продкі нашы ў псы, па звычайу хрысьціянства, дзень елі скароннае па свайму звычайу, манах летапісець кажа, што яны елі ўсё нячыстае. Такія здарэньні ацэнкі культуры ў гісторыі людзей мы бачым часта. Вядома нам, напрыклад, што рымляны звалі першых хрысьціянаў бязбожнікамі за тое, што яны верылі ў свайго нявіднага бога, а ня іх—рымлянаў,—багоў; апроч таго яны вінавацілі іх ў распуснасьці за тое, што у хрысьціянаў была свая мараль, а не мараль паганскай веры рымлянаў. Адным словам летапісец зрааў згодна з законам і сацыяльнай псіхалёгіі тую абмылку, якая для нас зусім зразумела.

Дзяржаўна-палітычныя справы.

С палавіны IX-га сталецьця сярод усходніх славян пачынаецца дзяржаўна-грамадзянская арганізацыя. Плямены Крывічоў, Дрыгавічоў і Разімічаў ідуць па тым-жа гісторычным шляху. Будуецца гаспадарства і тут. Яшчэ да закліканьня вядомых нам князёў—варагоў (862) пачалі тут складацца воласьці—князьствы. Вёскі валасьцёў цягнулі, як да цэнтру, да бліжэйшага гораду. Чым большы і багацейшы быў горад, тым большую тэрыторыю вясковую канцэнтравалі ён ўкола сябе. Разумеецца, воласьці былі самыя разнаітыя абшарамі сваіх тэрыторый. Найвялікшымі паміж імі лічыліся: Полацкая, Смаленская і Тураўская. У летапісе, апроч іх, успамінаюцца яшчэ і другія воласьці з меншай тэрыторыяй, напрыклад: Вітэбская, Аршанская, Друцкая, Меціслаўская, Ізяслаўская, Слуцкая, Навагрудзкая, Нясвіжская, Менская, Пінская, Мазырская, Сьвіслацкая і іншыя.

Кожная воласьць кіравалася з боку устаноўча-заканадаўчага—вечам, а з боку выканаўчага—князям і яго дружынаю. Адкуль і як узьніклі князі ў Полацкай Русі? Магчыма думаць, што ўлада князя ў разнаітых мясцох вынікала з разнаітых крывічаў. Часам князь быў даным з роданачальнікаў плямяні. Эўэргія і эдольнасьць, асабліва ў

вядуўніцкіх справах, высовывалі яго наперад з агульнай масы старшынаў. У некаторых мясцох, гдзе жыццё было спакайнейшае, ён становіўся першым проста на аснове родавага старшынства па гадок. Князі, вышаўшыя з роданачалькаў, былі, такім спосабам, элементам мясцовым. Апроч гэтых князёў мясцовай формацыі, у Полацкай Русі, як і ў Кіеўскай, былі князі прышлыя. Яны вербаваліся з тых норма-варажскіх элементаў, каторыя часта праходзілі праз Русь з поўначы на палудзень і часта асядалі на мясцох. Як вербаваўся у князі гэты прышлы элемент, магчыма відзець, напрыклад, з летапіснага падання аб закліку князёў—варагоў—Рурыка, Сінявуса і Трувара. Маглі быць здарэнні, калі варагі бралі на сябе ўладу і без закліку, проста сілаю зброі. Валасныя князі, як ужо было сказана вышэй, мелі выкануючую ўладу ў сваёй воласьці. Найчасцей ім прыходзілася весьці вядуўніцкую працу: яны баравілі тэрыторыю воласьці і яе магнасьць ад ворага і рабілі са сваёю дружнаю паходою на суседнія воражыя воласьці і на чужаземныя краі. Апроч таго, князь з дружнаю рабіў адміністрацыйную работу, чыніў суд і расправу і павінен быў пільнаваць гандлёвыя шляхі і караваны, якія йшлі праз яго воласьць.

Заганадаўчая улада ў воласьці належала да веча, або да народнага сходу. Веча збіралася ў найглаўнейшым горадзе воласьці-князьства. Веча запрашала князя, гадзілася з ім, калі князь парушаў пастаўленыя яму ўмовы, яно «наказывала князю пуць», іначай кажучы, адбірала ад яго княжацкую ўладу. Веча выдавала ўсялякія настановы для насельнікаў воласьці, абірала ураднікаў на патрэбныя пасады, адбірала ў іх даныя пасады. Веча абвешчала войны і рабіла згоду з суседзямі. Улада веча шырылася ня толькі на горад, але і на ўсю воласьць, якая цэнтралася ўкола гораду; на тые гарады і вёскі якія былі параскіданы на ўсяму князьству. Пры гэтым, меншыя ў воласьці гарады лічыліся прыгарадамі галоўнага гораду. Кіеўскі летапісец так гаворыць аб уладзе веча: «Новгородци изначала, и Смоленяне, и Кляне, и Полочане, и вся власти (воласьці), або же на думу, на веча сходятся; на что-же старейшии сдумают, на тым и пригороди станут». Веча мела ў воласьці магутную моц. Усякі жыхар воласьці павінен быў слухаць яго голасу, у тым ліку і князь, які быў, як мы казалі вышэй, толькі наймітам веча.

Звычай вечавага народапраўства існаваў, як у Кіеўшчыне, так і ў Полаччыне, з незапомных часаў. Як рабіліся справы на вечах, мы мала ведаем, бо ад вечавых сабранняў не засталася да нашага часу а ніякіх пісаных дакумэнтаў. Па тым невялічкім звесткам, якія мы маем, на вечавах сход жыхары збіраліся па звону асобнага вечавага звона, каторы вісеў на плошчы найглаўнейшага гораду

князьства. Па гэтаму звону са ўсіх канцоў гораду йшлі як мешчане гораду, так і тые вясковыя насельнікі воласьці, якіе ў гэты час былі ў горадзе па сваім справам. Права голасу на сходзе мелі ўсе свабодныя дарослыя людзі, незалежныя гаспадары. Сабраўшыся людзям найперш апавядалася тая справа, на якую веча павінна было даць той чы іншы адказ. Апавяданьне справы рабілася чы князям воласьці, чы якім колечы ўраднікам, чы проста якім-небудзь старым чалавекам. Патым йшло абгаварваньне справы. Веча адказывала прамойцам гоманам. Пэўна, што асобных галасоў ня лічылі, а толькі на слуху адгадывалі, што ухваляе большасьць веча. Іншы раз вынадала так, што большасьць веча была незначная і меншасьць не хаче адступіцца ад сваёй мэты. Тады справа даходзіла да бойкі і аднагалосваньне дасягалася сілком; меншасьці затыкалі рот кулаком, і яе галасоў ня было чуць.

З усіх валасьцёў наймагутнейшым было веча ў Полацку. Тут яно існавала з незапомных часоў і вяло сваю устаноўча-законадаўчую працу аж да самага канца 15-га стагоддзя (1498 г.), калі гораду было даравана Майдэборскае права. Князь у Полацку заўжды ведаў сваё месца і юрыдычна ня меў вялікай сілы. Улада яго грунтавалася на яго індывідуальных здольнасьцях. Ён і яго дружина жылі асобным жыцьцём ад гораду і зьмешчаліся не ў самым горадзе, а ў некалькіх вёсках ад гораду, у вёсцы Бельчыцах, дзе былі пабудаваны для князя з дружинаю палаты. Апроч таго, вядома, што князь і яго дружина ня мелі нават права купляць і ўладаць у Полацку нерухамаю маёмнасьцю. Так сама было ў Ноўгарадзе і Пскове. Трэба заўважыць, што станавіска наўгародзкіх князёў было некалькі пэўнейшае, чым князёў полацкіх. Справа ў тым, што веча ў Ноўгарадзе звычайна абіралі сабе князя з роду Кіеўскіх Яраславічаў. Пакрыўджаны вечам наўгародзкі князь мог знайсці сабе дапамогу ад сваіх кіеўскіх родзічаў і ад кіеўскага вялікага князя, каторы быў найстаршым у родзе і павінен быў бараніць малодшых сваіх родзічаў. Што датычыць да полацкіх князёў, то яны нікому не маглі паскаржыцца на сваю крыўду. Жылі яны асобным ад кіеўскіх князёў жыцьцём і нават найчасцей былі ў спрэчках з імі. Згубіўшы па якім колечы прычынам свой пасады у Полацкай воласьці, князь павінен быў бегчы на чужую старану, да чужых людзей. Такою старанною звычайна была суседняя Літва. Патрэбна ўсё-ж такі сказаць, што полацкія князі ўмелі жыцьца з полацкім насяленьнем, былі папулярнымі ў Полацку, і палачане падтрымлівалі род сваіх князёў Ізяславічаў і баранілі іх, а разам з імі і сябе, ад крыўды князёў чужога роду, напрыклад, Яраславічаў Кіеўскіх.

Полаць быў наймагутнейшым горадам у воласьці. Усе другія га-

рады яе былі залежны ад Полацку і лічыліся яго прыгарадамі. Такімі прыгарадамі былі, напрыклад, Менск, Вітабск, Барысаў, Стрэжаў, Усвяг, Друцк і др. Гэтая залежнасць датычыла толькі да надворных справаў. У сваіх хатніх справах усе прыгарады былі незалежнымі і кіраваліся сваімі вечаі і князямі.

Змаганьне Полаччыны з Кіеўшчынай.

Больш-менш каля часу закліку ў Паўгародскую Русь ворагаў (862 г.) Полаччына мела сваіх мясцовых князёў, аб каторых успамінае адна з скандынаўскіх сагаў, Адмундава сага. Гэтых князёў назваць па імёньням мы не маем магчымасьці. Вядома, што ўжо ў тых старых часах былі пэўкія непаразумеьня паміж Полацкім і Кіеўскім цэнтрамі. Хутка пасля закліку князёў варагі—норманы Аскольд і Дір, родзічы пыхлых з поўначы князёў—Рурыка, Сінявуса і Трувора, захачлі ўладу ў Кіеве. Абсеўшыся тут, яны адразу ўвайшлі ў мясцовыя інтарэсы і сталі ў воражыя адносіны да Полацкай Русі. У Ніканаўскім летапісе мы чытем: «Аскольд и Дир воеваша Полочан и многое зло им сотвориша».

Аскольда і Дзіра ў Кіеве зьвязніў Алег (879—912). Гэты першы гістарычна-праўдзівы кіеўскі князь начаў цэнтравець укола Кіева размаітые пляменьні. Ён пакладаў на іх дань, адкуль і пашло слова «падданных». У ліку другіх падданных плямёнаў Іпаткі летапіс называе і Крывічоў. Разам з Крывічамі пайшоў цэлым Алег на Смаленск і ўзяў яго без змаганьня. «Олег прии город Смоленск и посади в нем муж свой». Аб падданыі Алегу Полацку і Дрыгавічаў у летапісе звестак няма, але магчыма думаць, што і гэтыя землі былі ў некай залежнасьці ад Кіева. Так, напрыклад, летапіс, гаворучы аб «укладах», якіе браў Алег з Візантыі, называе «уклад» ня толькі на Смаленск, але і на Полацк. «Укладам» завецца ваенны здабытак, каторы прысылаўся Кіеўскаму князю з Візантыі. Зьвярнуўшыўвагу на тое, што Смаленск і Полацк мелі свае асобныя уклады, мы павінны прызнаць, што яны былі не рабамі Кіева, а яго супольнікам ў змаганьні з Візантыяй. Гэты факт найвердзасца тым, што ў паходах Алега 907 і 911 году на Візантыю на летапісе Смаленск і Полацк прыымалі учасьце. Праўда, Алег у далучаных гарадох ставіў сваіх «мужэй», але яны былі ня столькі ўраднікамі, сколькі прадстаўнікамі эканамічных інтарэсаў Кіеўскага князя. Справы гарадоў і валасьцей на звычай вялі мясцовыя веча і князі «под Ольгам суще».

Пры наступніках Алега (Ігар, Ольга, Сьвятаслаў, 912—972) залежнасьць Полаччыны ад Кіева паступова ўсё падае. У апошнюю чверць 10-га стагоддзя ў Полацку ўжо незалежна княжыць Рагвалод.

Матчына думаць, што Рагвалод быў патамкам тых мясцовых полацкіх князёў, якія раней былі ў Полацку. Гэты пацверджаецца чыста славянскім імем самага Рагвалода і дачкі яго Рагнеды.

Рагвалод скарыстаў спрэчкі, якія йшлі паміж сынамі Святаслава — Яраполкам, Алегам і Уладзімерам. Ён значна пашырыў Полаччыну, дадаўшы да яе Тураўскае князьства, каторае раней залежала ад Кіева. У сваіх спрэчках сыны Святаслава, Яраполк і Уладзімер, шукалі сабе дапамогі з боку Рагвалода. Дзеся гэтай мэты абодва браты дамагаліся рукі дачкі Рагвалодавай Рагнеды, каб політычны зьвяз зацвярдзіць сваяцтвам. Маладыя князі заслілі сватоў да полацкай княжны. Летапіс гаворыць, што Рагнеда, даведаўшыся, што Уладзімер быў сынам Святаслава і рабыні, не зыхацела быць жаною рабыніча і з пагардай адказала так: „не хочу разуті рабыніча, а за Яраполка іду“. Калі Уладзіміру перадалі адказ Рагнеды, ён у 980 року пайшоў паходам на Полацк, разбіў полацкае войска, зруйнаваў горад, забіў Рагвалода і яго двух сыноў, а Рагнеду забраў у Кіеў і прымусіў быць сваёю жонкаю. Ац яе ён меў чатырох сыноў і дзьве дачкі, старшыя з сыноў быў Ізяслаў.

Нават тут, у паладу Кіеўскага князя йшоў працяг спрэчкі паміж Полацкам і Кіевам. Одгукі гэтай спрэчкі адчуваюцца ў кіеўскім летапісе. Паданьне гаворыць аб тым, што Рагнеда не магла забыць сваёй крыўды і хацела раз забіць Уладзімера. Ён хапіўся за меч, каб засячы гордую палачанку, але маленькі Ізяслаў стаў так сама з мечам на заслону сваёй маткі. Гэты маленькі абаронец так спадабаўся Уладзімеру, што ён даў яму дзядзічнае полацкае князьства. А для Рагнеды ён збудаваў каля Менску новы горад Ізяслаўль і адаслаў яе туды на жыццё (987 р.). Калі мы паміж радкоў перачытаем гэтае паданьне, то пабачым, што для кіеўскага князя было ня сусім бясчужна трымаць каля сябе нават і жонку, калі яна была шчыраю палачанкаю. Ад Ізяслава і пачынаецца род гістарычных полацкіх князёў, каторыя завуцца ізяславічамі. Поруч з гэтым часта летапіс называе полацкіх князёў «Рагваложымі ўнукамі».

Спрэчка паміж Полаччынаю і Кіеўшчынаю ня скончылася пры Уладзімере з высылкаю Рагнеды. Яна прыняла толькі другую форму, ня выходзячы з сямі вялікага князя кіеўскага. У летапісе мы чытаем адно апавяданьне, каторае на першы пагляд, як-бы і не дае матар'ялаў для нашага пытання, але, углядзеўшыся ў каторае, мы бачым працяг Кіеўска-Полацкага змаганьня. Мы разумеем тут барацьбу, якая йшла паміж Уладзімерам і Яраславам Кіеўскім з аднаго боку і Яраполкам Тураўскім з другога боку. Трэба разабрацца ў гэтай гісторыі, бо яна ня ёсць такая ясная, як здаецца.

У часы Рагвалода Тураўская воласьць належала да Полацку. Уладзімер Кіеўскі, перамогшы Рагвалода, прылучыў Тураў з яго землямі да Кіева, як асобную воласьць велікакняжацкага пасаду. Разумеецца, што мясцовыя дрыгавіцкія князі тураўскія згубілі сваю незалежнасьць. Тураў зварачаў на сябе ўвагу вялікага князя Кіеўскага, як бышая воласьць Полаччыны. Апроч таго, Тураў быў на Прыпяці, каторая была водным шляхам на Запад. Заходнія ўплывы былі магчымы як у Тураве, так і ў ва ўсёй Полаччыне, дзякуючы такім рэкам, як Заходняя Дзьвіна, Неман і Прыпяць. Гэтыя заходнія ўплывы рабілі Тураў тышчынаю воласьцю Полаччыны. Што датычыць да Кіеўшчыны, то яна мела яўна выразны, чысты, Византыйскі, усходне паўднёвы кірунак.

Калі мы звернем увагу на гэтую зьяву, то зразумеем, чаму Кіеўскія князі заўсёды на тураўскім пасаде трымаюць намесьнікамі сваіх старшых сыноў. Так было і ў часы Уладзімера. Намесьнікам тут сядзеў Сьвятаполк Уладзімеравіч, каторы павінен быў, па мысьлі бацькі, праводзіць у жыцьце края кіеўскі, палуднёва-византыйскі кірунак. Але Сьвятаполк ня спраўдзіў надзей Уладзімера. Ён хутка стаў паддавацца заходняму ўплыву. Ён, як вядома, ажаніўся з дачкою польскага караля Балеслава I, каторая была хрысьціянкай заходняга абраду. З ёю да Тураўскага князя-намесьніка прыехаў заходні біскуп Рэйнбэрн. Апыраючыся на тураўцаў, каторыя добра памяталі незалежнасьць Тураўскай воласьці ад Кіеўшчыны, а так сама моцна спадзеваючыся на вайсковую дапамогу цесця свайго Балеслава польскага, Сьвятаполк унамерыўся адлажыцца ат Кіеўшчыны. Аднак-жа яго намеры не спраўдзіліся. Уладзімер, даведаўшыся аб варожых плянах свайго старшага сына, раптам напав на яго, схавіў яго самога, яго жонку і біскупа Рэйнберна і усіх для бясьпекі пасадыў у „паруб.“ Разумеецца, што пасля таго што здарылася Сьвятаполк ўжо ня мог быць тураўскім князем.

Пасля таго, як у 1015 году сканаў Уладзімер, Сьвятаполк, як старэйшы ў родзе, адтрымаў права заняць кіеўскі велікакняжацкі пасаду. Гэта не магло спадабацца яго братам, каторыя былі ўзгадованы ў другім кірунку. Паміж імі і Сьвятаполкам узнялася барацьба вельмі крывава. Кіеўскі летопісец, каторы стаяў на ўсходня-хрысьціянскім, чыста византыйскім грунце і бачыў ў асобе Сьвятаполка прадстаўніка другога, варожага кірунку, чорнаю фарбаю малюе гэтага князя. Ён вінаваціць яго ў сьмерці братоў Барыса і Глеба, нават у тым, што ён меў намеры згубіць усіх братоў, і ўрэшце дае яму прозьвішча «Акаянны.»

Спрэва скончылася так: браты з Яраславам на чале перамаглі Сьвятаполка. Яго выжылі з Русі: ён павінен быў бадзяцца, як выгна-

неп, па замежных краёх, пакуль і не загінуў дзесь на старане, за тое, што быў у Кіеўшчыне прадстаўніком культурна-палітычнага кірунку Полаччыны.

Барацьба паміж Полаччынай і Кіеўшчынай ідзе і ў далейшыя часы. Яраслаў Мудры Кіеўскі змагаецца з Брачыславам Ізяславічам Полацкім, дзядзька з пляменьнікам. Вялікая сярэчка разгарэлася з-за Ноўгарада, каторы быў як-бы паўночным ключом воднаго шляху з варагоў ў Грэкі. Мець ў руках гэты ключ было вельмі важна. Хто меў гэты ключ, той меў магчымасьць замкнуць і атчыніць шлях таго-часнаго гандля і культуры. Апроч таго, сярэчка ідзе з-за ўладаньня двума гарадамі—Вітабскам і Усьвятам. Гэтыя гарады мелі так сама вялікае эканамічнае значэньне. Той, хто ўладаў імі, ўладаў ключамі ад вышэйшага Падзьвіньня і меў надта важную частку вялікага шляху, гдзе былі волакi паміж Дняпром і Заходняй Дзьвіной і Лавацьцю. Барацьба паміж Полацкай і Кіеўскай тэрыторыяй скончылася тым, што Кіеўшчына адмовілася ад прэтэнзій на Вітабск і Усьвят. Што датычыць да Новаго гораду, то пытаньне аб ім ня было выяўляна, ўсё-ж такі ён больш быў пад ўплывам Кіеўшчыны.

З часу Брачыслава Полацкага змаганьне паміж тэрыторыямі становіцца няўпынным і безперарыўным. У летапісах гэта змаганьне атзначана як барацьба паміж Кіеўскімі Яраславічамі і Полацкімі Ізяславічамі. Апроч старой Рагвалодавай і Рагнедзінай крыўды, паміж гэтымі тэрыторыямі лягло суперніцтва за ўплыў на Ноўгарод і за нярышчывы ў ва ўсходня-славянскім міру. Разгар змаганьня выпадае на часы князаваньня ў Полацкай Русі Брачыслававаго сына Ўсяслава.

Усяслаў Полацкі. (1044—1101).

Выдатнае месца ў гісторыі Полаччыны здабыў Рагвалодаў прапраўнук Ўсяслаў. На яго асобе сконцэнтравалася шмат легендарных і летапісных звестак. Калі іх сабраць, то мы маем такі малюнак асобы Ўсяслава.

Шчыра працаваў князь для палепшэньня станавішча Полацкай тэрыторыі, баронючы яе от націску суседаў і нападаючы на суседнія, асабліва Кіеўскую, тэрыторыі. Ня ведаў ён праз усё сваё даўгае жыцьцё, што такое ёсьць вольны час і адпачынак. І адкуль толькі ўзялося столькі палітычнага розуму, хітрасьці і няісчэрпнай энэргіі і жывасьці у гэтага работніка сівай старасьветчыны? Гэтае пытаньне цікавіла і сучаснікаў Ўсяслава. Сучасьнікі яго не маглі яго зразумець і не маглі згадзіцца з тым, што гэта звычайны, просты чалавек, як усе. Ці можа просты чалавек мець такую энэргію, моц і жва-

засьць? І народ быў перагананы ў тым, што Ўсяслаў мае ў сабе надзвычайную сілу, што ён чараўнік, што ён, напрыклад, можа рыскаць шэрым ваўком за соткі вёрстаў. Хадзіла сярод шырокіх масаў паданьня, што і радзіўся ён ад чарадзеяства; што ад нараджэньня меў ён на галаве чарадзейскую прыкмету, асабісты радзімы знак, ад якога і залежала ўся яго цудоўная надзвычайная сіла. Каб ні кідаўся людзям у вочы гэты знак, князь-чарадэй заўжды насіў на галаве павязку.

Як чараўніка, малое Ўсяслава і вешчы баян, песьняр «Слова аб палку Ігоравым.» Ён так сьпявае аб князі: «Ўсяслаў князь людзям суды судзіў, князём гарады нарадкаваў, а ў начы сам воўкам рыскаў: з Кіева ён дасягаў да Тмутаракані да першых неўняў, ваўком перацінаючы шлях вялікаму Сонцу—Хорсу. У Полацку у сьвятой Зафіі званы звоняць на завутраню, а ён у Кіевы званы гэтыя чуе. Хэль і вешчы дух у харобрым целе, але надта бяды ён відзеў. Імута і Баян вешчы раней яшчэ прыказку сьпяваў: ні хітраму, ні гараздаму, ні птушчэ лятучай суда божага не пазбыцца.» Сваім розумам, сваім непакорным, бурным духам князь-чараўнік падоўга застаўся ў народным успамінку. Народ складаў аб ім казкі, няў песьні, казэў прыказкі. З усяго гэтага пьсьняр Слова і зрабіў свой малюнак. Як у Полаччыне, так і ў Кіеўшчыне добра ведалі ўсе гэтага чалавека з вешчым духам у харобрым целе.

Пакуль яшчэ быў жывы Яраслаў Мудры, Ўсяслаў быў у згодзе з паўднёвымі князямі. Пасьля скананьня Яраслава (1054 р.) ў валасьцях Кіеўшчыны сталі князяваць яго сыны, разабраўшы асобныя гарады па старшэнству. На кіеўскі пасад сеў найстаршы сын Ізяслаў з тытулам вялікага князя, на Чарнігаўскі пасад сеў Сьвятаслаў, на Пераяслаўскі—Усевалад і г. д. У першыя часы і з імі Ўсяслаў жыў згодна, нават быў супольнікам ў некаторых вялікіх справах паўднёвых князёў. На поўдні ў гэты час зьявіўся, на зьмену разьбітых печанегаў, новы мангольскі народ, Полаўцы. Асеўшы ў стэпах, Полаўцы зьварнулі на сабе ўвагу Кіеўшчыны, пагражаючы ей кожны мамэнт. Так было аж да 60-х гадоў. З гэтага часу ізноў пачынаецца змаганьне Полаччыны і Кіеўшчыны, каторае цягнуцца аж да скананьня князя Ўсяслава. Прычыны змаганьня добра нам невядомы. Магчыма думаць, што і цяпер, як і пры Брачыславе, сварга пачалася за уладаньне Ноўгарадам.

Ноўгарад у той час належаў да Кіеўшчыны. З гэтым ніяк не магла згадзіцца Полаччына. У 1067-м годзе Ўсяслаў «вонзи отрекала и отвори врата Новуграду.» Узьўшы ў Ноўгарадзе шмат здабычы, вярнуўся Ўсяслаў у Полаць. Даведаўшыся аб гэтым, паўднёвыя князі Ізяслаў Кіеўскі, Сьвятаслаў Чарнігаўскі і Усевалад Пераяслаўскі зга-

дзіліся паміж сабою, адпомеьціць Полаччыне. Яны сабралі вялікую ўзброенную сілу і пайшлі паходам на Менск, каторы ў той час быў адным з багачэйшых прыгарадаў Полацку. Ня глядзячы на абарону, Менск яны забралі. Забраўшы ў багатым горадзе шмат здабычы, павялі яны свае войскі далей па рэчцэ Нямізе, цякучай у Сьвіслач, і тут сутрапіліся з войскам Ўсясяслававым. Маленькая рэчка 3-га сакавіка 1067-га року бачыла на берагох сваіх страшэннае збойства. Аб тым, што тут было, так п'яе песьняр Слова аб Ігаравым палку: «На Нямізе снопы стелют головами, молотят цепамі булатнымі, на току жыцьне кладут, веют душу от тела. Немиги кровавы бреги не житом были посеяны, а костыми сынов русских.» Рэчка Няміга цяпер высахла. Па рыцьве яе ідзе Няміжская вуліца ў Менску. Часам вясною наваўняецца вадою Няміга і ўспамінае сваё мінулае.

Дрэнна скончылася гэтая Няміжская бойка для сыноў Полаччыны. Большая частка іх палягла тут, як снапы на полі, і не вярнуліся яны да хат сваіх. Ўсяслаў быў разбіты Але не малыя былі страты і кіеўскіх Яраславічаў. Замест таго, каб скарыстаць набеду і гнаць далей разбітых палачан, яны павінны былі праз нейкі час зазваць да сябе Ўсяслава, каб зрабіць з ім згяду. Ўсяслаў з двума сынамі і невялікаю дружынаю прышоў у кіеўскі лягер, не свадзваючысь, што паўнэвые князі ўмысьлілі злачынства. Яны схапілі яго і сыноў, закавалі іх у моцныя кайданы і адвязлі ў палон у Кіеў. Смутна было на сэрцы паллінага князя, каторы сядзеў у ланцугох ў кіеўскім парубе над велікакняжацкімі палацамі. Яго цягнула у Полаччыну, якая была месцам яго працы. Не дарма гаворыць песьняр Слова аб Ігаравым палку, што Ўсяслаў, сядзючы ў турме, чуе званы, якіе зводзяць на завутраву“ у пэркве сьв. Софіі у Полацку.

Але нядоўга таміўся гэты чарадзеі-князь у парубе. Яго чары, істота каторых была ў яго папулярнасьці, былі мацнейшымі ад ланцугоў і праз моцныя сьцены турмы пайшлі па Кіеву да Кіеўскага народу. Небяспечным быў полацкі палоннік для даволі слабага і бездзейнага Кіеўскага князя.

На другі рок полану Ўсяслава Кіеўскі князь Ізяслаў павінен быў сьпешна ісьці паходам на качаўнікоў-полаўцаў, каторыя пачалі руйнаваць палуднёвыя землі Кіеўскай Русі. Полаўцы разбілі войскі князя, і ён з ганьбою вярнуўся да дому. Абураныя кіеўляне падняліся проціў свайго князя, прагналі яго, вызвалілі з паруба князя-чарадзея і галаслі яго на кіеўскі пасад замест Ізяслава, парушыўшы такім спосабам традыцыю зямшчэньня Кіеўскага пасаду Яраславічамі.

Здаецца, чаго больш было жадаць Ўсяславу. З сумнай турмы падняўся ён на «златакованы» Кіеўскі велікакняжацкі пасад, на той самы пасад, які быў такім пажаданым для кожнага з паўднёвых кня-

аёў Яраславічаў. Навакола была пашава і багацьцё; паўднёвая прырода давала свае падарункі, якіх не магчыма параўнаваць з падарункамі, прыроды Полаччыны. Так ось—не! Як і раней у парубе, звалі Ўсяслава званы, якіе звалілі у сьв. Сафії у Полацку. І моцна, відаць, звалілі яны ў галаве князя Полаччыны, калі ён толькі сем месяцаў здалеў высідзець на «залатым» Кіеўскім стале. Цягнула яго да сябе далёкая Полаччына, пакрытая смугаю-туманам балота, але блізкая яму па той працы, якую ён тут вынёс на сваіх плячох.

Апроч таго, сваё становішча ў Кіеві ён, мабыць, ня лічыў моцным, бо ня меў тут такой сувязі з масамі, якую ме на бацькашчыне. З паходу с-пад Белгарату уцёк полацкі князь-чародзей у далёкую Полаччыну. Ўсе гэтыя падзеі так апісвае песьняр «Слова аб Ігаровым палку»: „Кіну жэрабье Ўсяслаў, датнуўся пікаю да залатога пасадку кіе скага. І пабег ён зьверам лютым ад іх аб понач з Белгарату, і знік у сіняй смуге.»

І зноў пайшло змаганьне паміж Полаччынаю і Кіеўшчынаю, паміж «Рагваложымі ўнукамі» Ізяславічамі і Ўладзіміравым племем—Яраславічамі. Сярод апошніх у гэтыя часы ўжо ўзрасла новая працавітая і даравітая асоба—Ўладзімер Манамах, сын Усевалада Пераяслаўскага. Шмат гора і бяды прынёс Полаччыне гэты добра вядомы нам з агульна-расійскай гісторыі вялікі князь Кіеўшчыны. Многа разоў пад яго віраўніцтвам злучаюцца палуднёвыя князі, каб руйнаваць і нішчыць Полацкую тэрыторыю, каб палоннікамі, ўзятымі з яе абшараў, запаўняць палуднёвыя рынкі. Два разы удавалася Яраславічам прагнаць Ўсяслава з Полацкага пасадку, але ён зноў і зноў вертаўся назад у Полаччыну, бо яго падтрымвала насленьня полацкае.

Апошні паход на Полацкую зямлю адбыўся у 1084 гаду. Ўладзімер Манамах сабраў вялізнае войска і павёў яго на поўнач. Дашлі да Менску. Горад быў узят і зрунован да шчэнту. Воіны Ўладзімера як кажа летапісь, «не оставяша ни челяднина, ни скотины, вся разграбиха и пажгоша». Доўга потым Менск намінаў надобрым словам Кіеўскага князя Манамаха.

Гэтым паходам, здаецца, і закончылася барацьба Ўсяслава з Яраславічамі. Полацкі князь быў ужо вельмі стары. Цяжкае, поўнае працы і барацьбы, жыцьцё засмірыла яго душу: «хоць і вешчы дух у харобрым целе але надта бяды ён відзіў. Пасьля 57-мі годняга князьяваньня пашоў гэты працаўнік, спачываць ў сырую зямельку сваей пакутнай бацькаўшчыны, каторую ён так пашаваў і любіў. Пад 1101-м рокам у летапісі запісана: «Преставися Всеслав Полотський князь, месяца априля в 14 день, в 9 час дне, в среду».

Полаччына пасья ўсяслава.

Пасья сканавяня чарадзея—князя Полаччына пачывае хіліцца ўсё данізу. Прыгарады Полацку вядуць безупынае змаганьне з іх галоўным кіруючым горадам, а так сама і паміж сабою. На чале спрачаючыхся гарадоў становяцца асобныя князі Рагваложата роду і вядуць змаганьне, як адзін з другім, так і ўсе разам з старэйшым Полацкім князем. У кожным горадзе на вечавых сходах ідзе барацьба паміж багацейшымі і бяднейшымі стаямі грамадзянства. Адным словам, на абшарах Полацкай тэрыторыі разгарэлася якая-сь палітычная і грамадзянская барацьба. З тых скупых звестак, каторыя прыпадкава спатыкаюцца ў летапісах, няма ніякай магчымасьці даць поўны і падробны малюнак гэтай хатняй барацьбы і вызнаць ўсе яе прычыны.

А адначасьня з гэтай хатняй барацьбой ідзе далейшы працяг таго змаганьня Полацкай воласьці з воласьццю Кіеўскай, каторае пачалося яшчэ з старых часоў Рагвалода. Ўладзімер Манамах Кіеўскі, каторы яшчэ раней выказаў сябе, як уларты вораг Полаччыны, зноў арганізуе і робіць походы на Полацкую зямлю. Ён руйнуе такія гарады, як Менск, Друцк, Оршу, Капыль і ін. Бачучы, што ў дэзарганізаванай Полаччыне магчыма лёгка адтрымаць вялікі здабытак, Кіеўскія князі нават злучаюцца для гэтай мэты, што наогул з імі рэдка бывае. У 1127-м гаду яны робіць хаўрусны поход. Знічгожаны агнём і мечам такія гарады, як Полацк, Лагойск, Ізяслаў і ін. Ўрэнце Кіеўскі вялікі князь Месьціслаў (у 1129-м годзе) выгнаў з Полацку, Менску і іншых гарадоў Ізяславічаў і іх падручных князёў, а на іх месца пасадзіў сваіх сыноў і родзічаў. Тэррорызаваныя вечы маўчалі і павінны былі згадзіцца з гэтымі пераменамі, бо на старане новых прышлых князёў была перавага і моц зброі. Гэтыя князі не адчувалі ніякай атнаведальнасьці перад мясцовымі элемэнтамі і фатыгаваліся толькі аб тым, каб як найбольш выкарыстаць з забранага краю.

Увесь край быў знішчаны і дайшоу да руіны. Гарады і вёскі пусьцелі. Палі, кінутыя працоўнаю рукою, зарасталі лесамі і паганымі расьлінамі. Прыгнацёныя эківамічна і аграбленыя насельнікі зямлі забіраліся ў няволю. Іх патым тысячамі гвалі на нявольнічыя рынкі і гандлявалі гэтым жывым таварам як у Рускай зямлі, так і у далёкай Азіі. Нявольнічыі гандаль пашырыўся. Ад яго карысталі, як прышлыя князі і нейцовыя капіталісты, інтарэсы каторых суналі з інтарэсамі князёў. Такім спосабам, мясцовая буржуазія таго часу і чужаземная палітычная ўлада, маючы на увазе толькі сваю карысьць, руйнавалі Полацкі край.

Але часам прыходзіць канец і цярплівасьці працоўных масаў. Так на гэты раз сталася і у Полаччыне. У 1132-м годзе, на лета-

шею, розгарэлася народная помета. Паднялася шырокае паўстанне, каторае ахапіла вялікіе народныя масы. Паўстаўшыя, абурывшыся народ выгизў прышлых князёў і іх мясцовых прыхільнікаў. За гэтым у Полацку сабралася веча і вынесла пастанову, каб звярнуць на бацькаўшчыну выгнаных Кіеўскімі князямі дзедзічаў Полацкага пасаду, Рагвалодавых упукаў Ізяславічаў. Мабыць добры ўспамінак застаўся у народных масах аб сваіх былых князёх, калі ў цяжкі час жыцця думалі яны аб іх і звярнуліся да іх, каб адбудаваць заненаўшае гаспадарства.

Выкліканыя народным зрухам і вечам звярнуліся Ізяславічы на Полацкую Русь. Гадоў каля пяцьдзесяціх (ад 1132-га да 1180) зноў кіравалі ў Полацкай воласці Рагвалодавы ўнукі.

З князёў гэтага часу патрэбна адзначыць упука чарадзел Усяслава, Васілька Рагвалодавіча, і яго сына, Усяслава Васільковіча. Заціхлі дамовыя войны і спрэчкі. Край пачаў ажываць, народ зноў прыняўся за працу. Прыпыніліся і походы з Кіеўшчыны; Кіеўская воласьць не насылала больш на Полаччыну сваіх каршуноў за здабыткам. Ёй было цяпер не да походаў. Там настаў час асаблівага ўціску наўднёвых качаўнікаў, полаўнаў, і ўсе сілы Кіеўшчыны павінны былі аддзяліцца на поўдзень. Не прыпыніліся там адначасова і хатнія спрэчкі паміж асобнымі валасцямі і князямі. Ад гэтых бед беглі людзі з Кіеўшчыны, хто ў Полаччыну, хто ў Наўгародзкіе землі, хто на паўночны ўсход, у Рагова-Суздальскую тэрыторыю. Асабліва многа народу пашло на паўночны ўсход. Першымі сталі асядаць там некаторыя з кіеўскіх князёў, якія шукалі спакойнейшага месца. Ужо Уладзімер Манамах быў адным з такіх князёў. Князі затрымоўваюць тут уцекачоў з кіеўшчыны, арганізуюць іх як эканамічна, так і палітычна. Утвараюцца новыя адносіны паміж насяленьнем і князем. Тут гаспадаром жыцця становіцца князь. Юрый Доўгарукі, патым яго сын Андрэй Багалюбскі найбольш раззвярнулі тут сваю княжацка-гаспадарскую працу. Хоць яны і Кіеўскіе князі, але традыцыі Кіева ўжо чужыя для іх. Расьце і ўзмацняецца тая Рагова-Суздальская тэрыторыя Русі, якая датэтуль ня мела вялікага значэння. Усе сілы гэтай тэрыторыі ідуць на яе ўзрост, і ёй зараз не да Полаччыны. Усё гэта давала Полаччыне магчымасьць зноў прыняцца за згодную працу і адначывань ад таго цяжкага жыцця, якое вынала на яе долю ў першай трэці XII сталення.

Насяля скананьня Усяслава Васільковіча, у 1180-м року, мы бачым у гісторыі Полаччыны надта цікавае здарэнне. Летаніе апісвае яго так. Усяслаў Васільковіч быў дужа любімы народам князь. Меў ён пашану ня толькі ад князёў Полацкай зямлі, але і ад простага люду, Усё яго паважалі за яго розум, справядлівасьць і дабрату і

называли навіть вялікім. Калі ён памёр, то веча, перакананае ў тым, што другога такога князя не магчыма знайсці, каб не зьяважыць пябошчыка, не абрало аніякага князя і ўхваліла ў Полацку рэспубліку. Замест князя абралі 30 старшын, каторыя і кіравалі рэспублікай некалькі гадоў, да 1190-га году.

Не магчыма згадзіцца с тым, што рэспубліка ў Полацку утварылася толькі дзеля таго, што веча не знайшло дастойнага кандыдата на месца князя. Ня можна згадзіцца і з тым, што веча не абрало князя толькі затым, што яно ніяк не магло разабрацца ў лініях радзтва князёў. Мы ведаем, што веча не лічыло для сябе абавязковым пры абранні князя кіравацца яго старшынствам. Князем абіраўся той, хто больш здаволіваў умовам веча. Трэба, такім спосабам, шукаць другіх, больш грунтоўных прычын для такой політычнай падзеі, як перамена формы кіравання.

Каб дайсці да прычын заснавання рэспублікі ў Полаччыне, зьвернемся да параўнаўчага мэтаду. Мы зробім адзін ўспамінак з паданняў старажытнай Элады, каторы падта падобен на наша паданьне і ўжо выяўлены гістарычнаю навукаю.

Быў калі-сь у Аттыце ў незапомныя часы адзін цар на імя Кодр. Народ вельмі любіў і паважаў яго за яго добрае, справядлівае кіраваньне. І ось, адзін раз напалі на Аттыку дужыя ворагі, ад каторых не было ніякай магчымасьці абараніцца. Людзям пічога больш не аставалася рабіць, як зьявнуцца да боскай дапамогі. На запытаньне Дэльфійскі аракул даў такі адказ: атрымае верх гая старанэ, гдзе загіне цар. Калі гэты адказ зрабіўся вядомым Кодру, то ён замысьліў прынесці ў афяру за народ сваё жыцьцё. Абрануўся ён у драбую вопратку, павесіў на сваё старыя плечы жабрацкую торбу і зусім непадобны на цара, патаемна ад сваіх падданых, пайшоў у воражы стан. Тут ён сумысьля пачаў нейкія спрэчкі с сустрачымі людзьмі, і ворагі, ня ведучы, што гэты стары, абадраны жабрак ёсьць афінскі цар, у спрэчцы забілі яго. Толькі пасля гэтага даведаліся яны аб тым, што казаў дэльфійскі бог, і аб тым, хто такі ёсьць забіты імі жабрак. Гэта адняло у іх усю сілу. Не спадзеваючыся ўжо перамагчы афінянаў, бо з боку апошніх загінуў цар, ворагі хутка сабраліся і адыйшлі ад абложанах Афіннаў, сталіцы Аттыкі. А Афіняны, вызваліўшыся ад неприяцеляў па афяры сьвайго цара, сабраліся на сход і зрабілі пастанову, каб не абіраць больш цара, бо другога такога цара, як Кодр, не магчыма знайсці. Такім спосабам у Аттыце была заложана рэспубліка. Трэба толькі адзначыць, што гэтая новаутвораная рэспубліка была не дэмакратычная, а арыстакратычная.

Гістарычная навука у гэтым старажытным дзіцяча-наіўным паданьню ўгледзла далёкі адгалосак барацьбы за ўладу багацейшых і

заможняйшых стапау гаспадарства з царамі, каторыя абмежывалі іх моц. Цары былі тым небясьпечны для арыстакратаў, што яны маглі аперціся на дэмос, на просты люд і увайсці ў барацьбу з арыстакратамі. Такое самае здарэньне адбылося і ў Аттыцэ. Скарыстаўшы момант, афінская арыстакратыя скасавала царскую ўладу, каб ўзмацніць сваю уласную ўладу. Паміж іншым, у Афінах дэмос ня доўга цягнеў арыстакратычную рэспубліку. Ён згрупаваўся ўкола Пізістрата, прагнаў прыхільнікаў арыстакратычнай рэспубліканскай ўлады і дадаў яму дзяржаўную ўладу. Разумеюцца, што Пізістрат, атрымаўшы ўладу ад дэмоса, у далейшым сваім кіраваньні на яго і апіраўся. Для дэмосу, наўна, больш была прыемна дэмакратычная ўлада аднаго чалавека (манархія), чым арыстакратычная ўлада некалькіх заможных асобаў (рэспубліка—алігархія).

Павіна быць, што так сама абстаяла справа і ў Полаччыне. Скарыстаўшы скананьне князя, каторый быў любімы і паважаны простым народам, багацейшыя баіры ў ліку трыццаціх асобаў усякімі праўдамі і няпраўдамі павярнулі веча у свой бок, скасавалі княжацкую ўладу, непрыемную для іх, і захапілі у свае рукі палітычную ўладу, заляжыўшы арыстакратычную рэспубліку. Просты народ ня быў здаволены такою рэспублікаю, бо яна не давала яму месца ў справах гаспадарства. Заможныя арыстакраты, злучыўшы з эканамічнаю моцаю палітычную ўладу і не маючы пагрозы сабе з боку князя, каторы мог заўжды аперціся на шырокія масы простага люду, рабілі, што хацелі, а хацелі, што было карысна толькі ім, прадстаўнікам заможнага класу. Абураньне шырокіх масаў народу у 1190-м гаду скончыла гэтую рэспубліку, каторая існавала толькі 9 гадоў.

Хрысьціянства і асьвета.

Нам добра вядома, як пашыралася хрысьціянства у Кіеўскай Русі. Князь Уладзімер, зрабіўшыся хрысьціянінам, апіраючыся на заможныя слоі грамадзянства, каторым была эканамічна цікава сувязь з хрысьціянскай, гандлёвай Візантыяй, выдаў прыказ зьнішчыць ідалаў: адных пасячы, другіх спаліць. Асабліва ён здэкаваўся над Пяруном, глаўнейшым богам нашых продкаў. Па прыказу князя яго прывязалі да конскага хваста, пацягнулі у Днепр, і слугі князя па дарозе білі яго батагамі. Потым вярхоўнага бога кінулі ў рэку і бусакамі влілі яго аж да царогаў, гдзе ён навінен быў разьбіцца. Веруючыя у сьвятго бога людзі плакалі, бягучы за зьняважаным богам і крычалі: «выдыбай, божа!» Але бог ня выплыў.

Потым Уладзімер запатрэбаваў, каб усе прыйшлі на рэку прыняць вадохрышча, абвесьціўшы, што невыгананьне гэтага прыказу будзе прызнана як супраціўленьне дзяржаўнай ўладзе. Усе кыхары

павінны былі паслухаць прыказу. У некаторых мясцох справа йшла не так гладка. У летапісу не раз вызначаецца барацьба хрысьціянства с паганствам, сьвяшчэнікаў з кудзесьнікамі і валхвамі. Шго датычыць да Поўгарада, то там «Добрыя хрысьціў агнём, а Пуцята мечам» — па звестцы летапісу.

Аб тым, як пашыралася хрысьціянства ў Полацкай Русі, мы маем так сама некаторыя зьвесткі. Прыняўшы хрысьціянства, ў тым жа гаду (989) Уладзімер успомніў і аб сваёй апальнай жонцы ў Полаччыне. Ён прыслаў у Ізяслаўль, гдзе жыла Рагнеда, сваіх пасланцоў, каторыя ад імя князя перадалі ёй такія словы: «аз убо ныне крещен есм и приях веру и закон христианский; падабае мне едину имети жену, юже поял в христианстве. Избери себе от вельмож моих, его же хочещи, да сочетаю тя ему.» З гэтай зьвесткі мы бачым, што Уладзімер больш зацікаўлен ліквідаваньнем сваіх паганскіх шлюбных зьвязкаў, чым пашырэньнем у Полаччыне хрысьціянства. Выслухаўшы пасланцоў, Рагнеда ў кароткіх словах так адказала свайму быўшаму чалавеку: «быв княгинею, могу-ли быть рабою у слуги твоего!» Уладзімера гэты адказ не здаволіў, бо ён не ліквідаваў шлюбнай справы. Праз нейкі час зноў ідуць ад яго пасланцы да Рагнеды і пранануюць ёй прыняць хрысьціянства. Яна згадзілася і нават прыняла манаханскі пастрыг пад імем Анастасіі. Для навапастрыжанай манахіні-княгіні быў збудаваны манастыр, ў каторым яна і пражыла некалькі гадоў да скапаньня у 1000 гаду. Ведама так сама, што ў гэты час у Полацку была яшчэ адна хрысьціянская царква. Гэтае летапіснае паданьне гаворыць нам аб тым, што кіеўскі князь надта цікавіўся вераю Рагнеды. У такога політыка, як Уладзімер, гэтая цікавасьць была не так рэлігійная, як політычная кірунку. Ён турбаваўся не аб тым, каб яго апальная жонка знашла пэўнае месца ў нябескім царстве, а аб тым, каб атрымаць Полацкую воласьць з Кіеўскай у рэлігійных адносінах, а ў царкоўных адносінах падчыніць яе кіеўскаму мітрапаліту. Ва ўсякім разе, трэба адзначыць, што ў Полаччыне кіеўскі князь не выдаваў прыказаў аб абавязковым для ўсіх прыняцці вадохрышча, як у Кіеві, і не змагаўся сілаю з паганствам.

Што датычыць да Ізяслава сына Рагнеды то магчыма думаць, што ён згодаю, а ня сілкам пашыраў новую веру у Полаччыне. Адзін, вярэда, ўжэ пазнейшы летапіс так малюе характар гэтага Полацкага князя: Ізяслаў быў рахманым, ласкавым і міласерным. Ён наважаў духоўны і манахацкі сан і вельмі любіў чытаць сьвятое пісаньне. Такі характар князя як нельга лепей быў здатны для згоднага, паступовага пашырэньня хрысьціянства.

Калі зьявіліся першыя хрысьціянне ў Полаччыне, трудна дазнацца. Гэтае пытаньне накуль што яшчэ ня выяўлена гісторыкамі. Есьць па-

данья, што ўжо ў IX стагоддзі тут былі хрысціянне. Пад гэтымі паданнямі ёсць першыя гістарычныя асновы. Землі Беларусі ляжалі на вялікім водным шляху з Варагаў у Грэкі. Па гэтаму шляху ішлі жывыя гандлёвыя зносіны як з усходня-хрысціянскай Візантыяй, так і заходнімі хрысціянскімі народамі. Гандляры, як варагі так і рускіе, вязлі па гэтаму вялікаму шляху ня толькі чужаземныя тавары, але чужаземную хрысціянскую культуру і веру.

Усе гэтыя звесткі гавораць нам аб тым, што новая вера ня прыйшла сюды, як вера завабываючая сабамесца агнём і мечам. Хрысціянскіе пагляды прасачываліся ў жыццё, як і ўся культура згодным паступовым шляхам. Часам яны выцскалі з быту грамадзянства старыя паганскіе пагляды, а яшчэ часцей зліваліся з імі. Політэістычная паганская вера ня ставіла ніякіх перапынкоў для бога і святых новай веры, бо яна прызнавала, што існуе не адзін бог, а многа. Прызнаць новых багоў было для яе магчымым тым больш, што гэтых новых багоў яна малявала падобнымі па сваіх старых багоў. Сьвяты прарок Ілья стаў падобен па Пярупа, сьвяты Уласій па Велеса і т. д. Такім спосабом утварылася яшчэ з часу сівай дрэўнасьці тое дваверые, якое існуе і ў сучаснай нам Беларусі. Наша вёска і дагэтуль посьціць па сваіх рэлігійных паглядах печатку далёкага мінулага. Тут згодна ужываецца старое славянскае паганства з усходнім і заходнім хрысціянствам.

Кніжная прасьвета ў Полаччыне з самага пачатку стала ў зьвязь з хрысціянскай верай. Увола першы групувалася тады тыхчасовая адугаваная інтэлігенцыя. Так было ня толькі ў Полаччыне, але і ў Кіеўшчыне і ў Заходняй Эўропе і ў Візантыі. Прасьвета ўсяго хрысціянскага міру насіла тады царкоўны кірунак, і шмат патрабна была часу змагацца прасьвецце за сваю незалежнасьць ад царквы. Рэлігійнымі і культурна-просьветнымі цэнтрамі былі манастыры. У іх альбо пры іх існавалі як-бы школы, пісаліся і перанісьваліся кнігі, групуваліся людзі асьветы. У нашых кніжнай асьвета не пранікала так, як у нашы часы. Народ жыў сваім-жыццём і тварыў сваю культуру. Ён сьпеваў свае песні і быліны, баяў байкі, гутарыў пагаворкі і прыслоўі, складаў легенды і другія творы. Культура народу не была пісьменнаю культураю, а перадавалася з вуснаў у вусны. З прадстаўнікоў кніжнай прасьветы першага перыяду гісторыі Беларусі мы павінны адзначыць у Смаленску—Кліманта Смаляціча, ў Тураве Кірылу Тураўскага і ў Полацку князю Прадславу—Еуфрасінію.

Клімент Смаляціч жыў у першай палавіне XII га стагоддзя. Ян важа метапісь, гэта быў кніжнік, якога ня было на ўсёй Русі. Жыў ён у манастыры, але больш быў вучоным, чым манахам. У яго келі поруч з кнігамі сьвятога пісаньня мажліва было знайсці і мірскіе

кнігі, напрыклад, кнігі антычных аўтараў: Гомера, Пліятона і Арыстоцеля. Ён добра ўчытваўся ў сьвецкую літэратуру і бачыў, што ў ёй ёсьць шмат чаго такога, на што трэба звярнуць увагу і без чаго ня можна добра зразумець сьвятога пісаньня. Па яго пагляду антычныя аўтары былі прадвесьнікамі хрысьціянскіх ідэяў сярод паганскіх народаў так сама, як старазаветныя прарокі сярод гэбрэяў.

Па зьвесткам, якія дайшлі да нас, Клімэнт быў вельмі працавіты і пладавіты аўтар: ён напісаў шмат кніжак, казаньняў, лістоў, тлумачэньняў і г. д. З усіх гэтых матэрыялаў да нашага часу дайшоў толькі адзін ліст, напісаны Клімэтам некаму Смаленскаму сваяцэвіку. Гэты ліст мае вялікую вартасьць за тым, што ён сьведчыць пра кірунак мысьлі Клімэнта і яго сучаснікаў. Мы бачым, што тыхчасовая грамадзяства цікавілася навукова—рэлігійнымі пытаннямі, а з іх асабліва пытаньнем аб тым, як разумець і тлумачыць сьвятое пісаньне. Адны гаварылі, што разумець біблію трэба так, як напісана т. е., літэральна. Другіе не здавальняліся такім тлумачэньнем і гаварылі, што зразумець сьвятыя кнігі магчыма толькі пры дапамозе сьвецкай навукі, напрыклад, антычных аўтараў. Звычайна, што такое тлумачэньне ўжо не магло быць літэральным. Сам Клімэнт, як гэта відна з кірунку яго мысьлі, трымаўся гэтага пагляд. Паміж спрэчнымі старанамі скрытна йшла полеміка, ў якую наміма волі ўцягвалася і мясцовае грамадзяства.

Другі прадстаўнік кніжнай асьветы ў Полаччыне, Кірыла Тураўскі, жыў так сама у XII стагодзьдзі. Гэта быў ня столькі кабінэтны вучоны, як Клімэнт, столькі выдатны царкоўны прамоўца. Імя яго мы сустракаем у агульных курсах гісторыі рускай літэратуры старэйшага пэрыяду. Усе прамовы Кірылы даюць нам добрыя прыклады царкоўнай врасамоўнасьці. Сучасьнікі далі яму назву рускага Златавусьгі, і гэтая назва з поўным правам застаецца за ім і да нашага часу. Праф. Галубінскі, выдатны вучоны па гісторыі рускай цэрквы, так характарызуе яго казаньні: «Казаньні Кірылы Тураўскага, ня маючы нічога агульнага з другімі сучаснымі яму казаньнямі і наўчэньнямі, агуляюць сабой зусім такія самыя араатарскія творы, як казаньні сучасных нам вучоных царкоўных прамоўцаў. Калі-б перакласьць іх на расейскую мову і сказаць, што яны належаць якому небудзь сучаснаму прамоўцу, то, можа, толькі добры знаўца справы закеціць гэты абман». Кірыла добра ведаў сучасную яму як заходнюю, так і візантыйскую літэратуру, што відаць з зьместу яго прамоваў. Ён гаварыў свае казаньні такою мовай, што пэўна толькі нязначная частка народу магла зразумець іх. Але усё-ж, ня глядзячы на гэтае, яго добра ведалі ня толькі ў Полаччыне і Тураўшчыне, але і у ва ўсёй Русі, а гэта выдатнага царкоўнага прамоўца.

Прадслава—Еўфрасіньня, княжна Полацкая, жыла таксама у ХІ стагоддзі. Яна была ўнукаю вядомага нам Полацкага князя—чарадзея Усяслава Брачыславіча. Як кажуць паданні, яна сваім характарам і розумам стаяла вышэй ад усіх сваіх ровесніц. Жаніхі дабіваліся рукі княжны, але яна адмаўлялася выйсці замуж. Бацькі хацелі аддаць яе замуж сілком. Даведаўшыся аб гэтым, яна патаемна пакінула родную сям'ю і ўбегла да жаночага манастыру, на чале каторага стаяла яе цётка. Калі бацькі даведаліся аб тым, на што прамяняла іх дачка княжацкія палацы, яны пачалі прасіць яе вярнуцца дадомў. Нягледзячы на гэтае, Прадславе усё-ж такі удалося застацца ў манастыры, і яна праз нейкі час нават прыняла пастрыг. Яшчэ жывучы ў бацькоў, Прадслава любіла аддаваць свой адначынак чытанню кнігаў. Кніга ў тые часы была рэдкаю зьяваю ў грамадзянстве. Яшчэ і тады, каб мець кнігу, Прадслава з вялікім стараннем і царплівасьцю перапісвала яе. Прыняўшы манашанскі пастрыг, яна ўвесь час пачала працаваць над перапіскаю кніжак. Укола яе пачалі гуртавацца другіе насьлядоўцы асьветы і кнігі, апроч таго яна сама збірала у манастыры перапішчыкаў і перапішчыцаў. І ось, такім спосабам, той манастыр, дзе жыла і працавала Прадслава-Еўфрасіньня, стаў тым цэнтрам, ад каторага кнігі расхадзіліся а ва ўсе староны. Шмат кніжных людзей, дзякуючы працы манастыря, адтрымалі магчымасьць чытаць кнігу, і прасьвета пашыралася ў нашай бацькаўшчыне. Праца Еўфрасіньні была, такім спосабам, тым дапаўненьнем да працы вучоных, без якога навука ня можа стаць культурнаю здабычаю шырокіх колаў грамадзянства.

Гандаль і соцыяльны склад грамадзянства.

Сярод другіх промыслаў у жыцьці старажытнай Русі першае месца займаў гандаль. Магчымасьць гандлю і яго разьвітак задежалі ад таго, што праз Русь таго часу па рэкам праходзіў важны гандлёвы шлях. Гэта ёсьць так званы «водны пуць з Варяг в Грекі». Летапісец так апісвае гэтую гандлёвую артэрыю краю: «Бе пуць из Варяг в Греки и из Грек по Днепру, и верх Днепра волок до Ловоти, и по Ловоти внити в Ильмерь озеро великое, из него-же озера потечеть Болхов и втечеть в озеро великое Нево, и того озера внидеть устье в море Варяжское, и по тому морю ити до Рима, а от Рима прити по тому-же морю ко Царю-городу, а от Царя-города прити в Поит-море, в него-же втечеть Днепр река».

Калі мы на геаграфічнай карце пройдзем па шляху, які апісан тут, то пабачым, што летапісец добра ведае «великий водный путь», гандлёвую артэрыю краю. Гэта—нэўна вялікі шлях, які цягнецца па невазькі тысячаў вёрстаў. Ён амаўся з заходу усю Эўропу па ма-

рам і Атлантычнаму акіану і перарэзуе ўсходняю Эўропу па рэкам з поўдня на поўнач. На гэтым шляху ляжыць шмат дзяржаў, шмат гандлёвых прыморскіх і прырэчных цэнтраў. Народ, пануючы на гэтым шляху, — ўсёць норманы — варагі, каторых добра ведаюць усе народы таго часу. Норманы — і гандляры, і воіны. Гэта дало ім магчымасць быць першымі на шляху. Гдзе можна, яны першыя розумам і практыкай гандляра, гдзе ня можна, яны першыя сваею зброяю і фізічна-ваенаю моцаю. Добра ведаюць норманаў-варагаў і ўсходніе славяне. Калі яны завуць іх на сваю зямлю для арганізацыйнай працы, «княжыць і валадзець», то абмылкі ня робляць.

Вялікі гандлёвы шлях багачы тые землі, праз якія праходзіў, у тым ліку і Русь Полацкую. У Полаччыне была важная частка шляху. Справа ў тым, што паміж Дняпром і Заходняй Дзвіной, а так сама паміж Заходняй Дзвіной і Лаваццю былі волакі. Тут водны шлях перарываўся, тавары трэба было перагружаць, пераладываць і «валачы» па сушы. У такіх мясцох тавар затрымліваўся, а ўкола тавару затрымываліся людзі і іх праца. Волакі былі месцам складаў тавараў, зграмаджэння гандляроў, і разам з гэтым і капіталу. Капітал у сваю чаргу цягнуў да сябе тых людзей, якія шукалі заробкаў. Усё гэта рабіло волакі важнымі пунктамі для тэрыторыі. Апроч таго, ў Полаччыне водны шлях разходзіўся. Адзін яго кірунак ішоў, на поўнач; гэта-той кірунак, які авісаны ў летанісе. Другі яго кірунак ішоў на захад, на Заходняй Дзвіне да рыжскай затокі, і значна екарачаў дарогу ў Заходню Эўропу. Гэты факт так сама быў карысны для Полаччыны, бо даваў ёй як бы двухкалейны шлях замест звычайнага аднакалейнага.

Усё вышэйназанае значна пашырала гандлёвыя звароты Полаччыны параўнаўча з другімі тэрыторыямі на шляху. Тут было шмат багатых гарадоў, найбагацейшымі з іх былі Смаленск і Полацак. Смаленск панаваў на поўначнай галіне воднага шляху, а Полацак на заходняй. Апроч іх, мы ведаем шмат і другіх гарадоў, каторыя былі хоць і не так багаты, але ўсё-ж такі канцэнтравалі вокала сябе значныя гандлёвыя абароты, напр., Менск, Вітабек, Усьвят, Тураў і др. Усходніе тавары на воднаму шляху праз гарады Полаччыны ішлі на поўначы на захад — у Паўгародзкую Русь, да латышоў, фінаў і немцаў; з захаду тавары ішлі на ўсход і на поўдзень — да Баўгараў на сярэдняй Волзе, у паўднёвую Русь, Візантыю, у далёкую Арабію. Але Полаччына была ня толькі перадаўцай чужаземных прадуктаў, яна сама дабывала прадукты і настаўляла на ўсясьветны рынак тавары свайго ўласнага вырабу. Лясы, пушчы і балоты нашай бацькаўшчыны гадавалі ў сваіх цэнтрах ваўкоў, лісоў, дзікаў, кунаў, выдраў, бурых мідзведзяў і г. д. Гэтыя зьвяры давалі змагаўшаму іх чалавеку еку-

ры і мех. У борцях па ласох працавалі пчолы і давалі жыхару, як і ў нашыя часы, шмат воску і мёду. Віўся хмель, заматою хвалею каляхалася жыта на палэх, каторыя ўжо пачалі зьяўляцца пасярод лісоў. У хатах сяляў і мяшчан у кроснах жвава бегаў ткацкі чаўнок, на кругох рабіліся гліняныя гаршкі. Разнаітые пароды дрэва давалі магчымасьць разьвітку кустарнага дравінога промыслу. Адным словам, край выр'бляў свае ўласныя прадукты, з якіх карыстаў наш продак, вывозячы лішкі на тые рынкі, якіх так многа было па вялікім водным шляху. Адаючы суседзям свае ўласныя прадукты, наша бацькаўшчына ўзамену адтрымлівала прадукты з суседніх і ня суседніх краёў. Далёкія ўсходніе і паўднёвыя землі насылаі сюду аксаміты, маністы, пацёркі, пярэцёнкі, ляхтарні і г. д. Паўночная Скандынавія давала мячы, сякеры, пілі і др. металічныя рэчы з залеза, бронзы, сталі і срэбра. Нямеччына насылала сюды свае віны, сукны, бурштыв і г. д. Гандаль вялікага воднага шляху багацў нашу бацькаўшчыну. У Полацку, Смаленску і другіх гарадох было многа вельмі багатых людзей. Гандлёвыя людзі таго часу влапілі страшэнную моц усялякіх налогаў, аброкаў і мытных збораў. Смаленскі князь, напрыклад, у пачатку XII-га стагоддзя меў даходу ад гандлёвых налогаў амаль што ня 600.000 рублёў у год на нашыя грошы. І горад мог вытрымаць у сваім бюджэце такія расходы толькі на аплаце працы князя. Ня маючы сучасных банкаў, капіталісты таго часу хаваі сваю грашовую маемасьць у зямлі. І оськлады візантыйскіх і арабскіх грошай знаходзіліся аж да нашага часу па ўсім абшарам Полацкай, Смаленскай і Тураўскай зямель. Смаленскіе і полацкіе гандляры паздаваліся мясцовымі рынкамі, іх капітал патрабаваў для сябе прастору эксплёатацыі. Гандляроў нашай бацькаўшчыны магчыма было спаткаць па ўсіх тэрыторыях Русі, ў Візантыі, Арабіі і Нямеччыне.

Чужаземныя гандляры, з свайго боку, забяспечывалі ўплыў на Полаччыну чужаземнага капіталу. Найбольш быў арганізаваным заходні нямецкі капітал. У канцы XII-га стагоддзя немцы, так сама як і ў Ноўгаралзе, мелі свае «двары» ў розных гарадох Полаччыны. Асабліва грунтоўна прыстроіліся яны ў Смаленску. Тут, пры ўходзе ў Дняпро ракі Рачоўкі, разьляглася іх слабада сяліба, былі пабудованы вялізныя магазіны—склады і магазіны—краны, хаты на загранічны лад, заможна і жвава йшло жыццё. Над слабадою падымалася званіца нямецкай цэрквы заходняга звычайу і вежа ратушы. Жыхары чужаземнай слабады мелі свой урад. На чале калёніі стаў абраны старшыня з абранымі радцамі, каторыя ўтваралі суд над сваімі землякамі і вялі адміністрацыйныя справы.

Паміж асобнымі гарадамі, Полацкай Русі з аднаго боку і нямецкімі гарадамі з другога боку, ўтвараліся дагаворы аб узаемных пра-

рох і абавязках. З гарадоў Полаччыны, меўшых дагаворы, магчыма назваць такія як: Полацк, Смаленск, Вітабск, Менск: з нямецкага боку магчыма адзначыць: Данцыг, Брэмэн, Любэк, Мюнстэр, Рыгу, востраў Готлянд. Найцікавейшыя па сваёй апрацаваннасці ад усіх дагаворных гэта Смаленскія дагаворы; з іх з'явілася так званая «Смаленская Гандлёвая Праўда». З асобных артыкулаў Смаленскай Праўды мы бачым, якія былі ў той час адносіны паміж нашымі продкамі і немцамі і наадварот. Перш за ўсё мы бачым, што абедзве з дагаворных старон маюць права ўвозіць тавары без мытных збораў. Пры вывозе тавару, гандляр павінен плаціць добра вызначанную вагавую павінасьць. Калі трэба мець справу з абяднеўшым пазычателем, то першыя выплаты з яго праданай маемасці на тэрыторыі Полацкай Русі ідуць да немца, а ў Намеччыне—да Беларуса. Каб прыцягнуць на сваі рынкі чужаземныя капіталы, князі давалі нямецкім купцом розныя прывілеі. З такіх прывілеяў трэба адзначыць «волачную прывілею». Справа ў тым, што вялікі водны шлях, як мы ўжо казалі вышэй, праходзіць праз Полаччыну, ў двух мясцох перарываўся: паміж Дняпром і Заходняй Дзвіною і паміж Заходняй Дзвіной і Лаваццю. Тут з таварамі было шмат клопату. Іх трэба было выгружаць з барак, перакладаць на фурманкі; на Дзвіне зноў пагружаць у баркі і потым перакладаць на фурманкі каб вязці да Лаваці; на Лаваці зноў пагружаць у баркі для далейшага шляху. Гандляру палачаніну, як мясцоваму чалавеку, было куды лягчэй рабіць гэтую перагрузку тавару, чым купцу чужаземнаму. Каб дапамагчы на волаках чужаземцам, ім была дадзена прывілея на тое, каб адтрымліваць фурманкі ад мясцовага насяленьня. Баяжацкі ўраднік, каторы меў дагляд за волакамі, павінен быў для чужаземных купцоў паставіць патрэбны лік фурманак ад мясцовых жыхароў па вызначнай таксе. Апроч таго, чужаземны гандляр быў на першай чарзе па адпраўцы, калі ў волака збіралася многа народу і тавару.

У ва ўсіх странах з моцна развітым гандлем жыхары дзеліліся на сацыяльныя групы, класы па сваёй маемасці. Так было і ў Полацкай Русі. Гадлёвы і прамысловы капітал разбіваў жыхароў яе таго часу на два лягэры, непадобныя адзін на другі. З аднаго боку стаяла яна надта вялікая грамада людзей з аграмаднай маемасцю і белымі чыстымі рукамі. З другога боку стаяла вялікая грамада, з маленькай маемасцю, альбо і без яе, з працавістымі мазолістымі рукамі. Першыя зваліся людзьмі добрымі, лепшымі, другіе—меншымі, падлымі (нішчымі).

Добрыя, ці лепшыя людзі—гэта былі гадляры і земляўласнікі краю. Іх крамы і маёнткі былі раскіданы па ўсёй тэрыторыі. У іх руках была вялікая моц гандлёвага і зямельнага капіталу, з катораю

часта не маглі апрацаваць і змагацца нават князі. На вечах яны мелі перавагу не за тым, што іх было многа, а за тым, што ў іх бок цягнулі эканамічна залежачыя ад іх дробныя людзі, баючыся іх, як капіталістаў. Гэта зразумела тым больш, што галасаваньне на вечах ня было патаемнае. Лепшыя людзі паміж сабою таксама дзяліліся на асобныя групы больш ці менш багатых людзей. Багацейшыя фаміліі гэтых заможных людзей з роду у род давалі прадстаўнікоў на грамадзянскія і палітычныя ўрады і такім спосабам выдзяляліся з сваёй соцыяльнай групы, як зьнатнейшыя. Гэта і ёсьць баяры. Яны часта вялі барацьбу з князямі дэмакратычнага настрою і ў іншыя часы перамагалі іх. Так напрыклад, было ў Полацкай воласьці пасля сканаўня Усяслава Васільковіча ў 1180-м годзе, калі баяры полацкія праз веча заляжылі рэспубліку, на чале каторай сталі 30 чалавек старшын.

Усе бедныя жыхары Полаччыны зліваліся ў адзін многалюдны клас меншых, ці падлых людзей. Жылі яны на гарадох, так і на вёсках. У гарадох гэта былі дробныя гандляры, гандляваўшыя часам на назычань, часам на невялічкі ўласны капітал; апроч іх, такімі людзьмі былі прыказчыкі, рамеснікі, работнікі і другія дробныя мастовыя люд. На вёсках гэта былі мужыкі—сяляне. Частка іх была незалежнымі аратымі ўласнага кавалачка зямлі, а частка ўжо залежала эканамічна ад багатых земляўласнікаў. Працавалі яны ўжо не на ўласнай зямлі, а часам мелі і ня ўласны інвэнтар: і тое і другое яны бралі ў пазычку, ці ў арэнду у багатага земляўласніка.

Паміж двума класамі жыхароў старажытнай Полаччыны праз увесь першы гістарычны перыяд Беларусі йшло змаганьне. Упачатку гэтае змаганьне мела прыпадковы характар, бо яма паміж багатэрамі і бедакімі была ня так яшчэ глыбокая. Але йшлі часы, капітал усё рос і ўзмацняўся, усё больш і больш экспloatавану ён беднату, і яма паміж двума соцыяльнымі групамі становілася глыбокаю прорваю. Соцыяльная барацьба становіцца ўжо звычайною зьяваю. Асабліва відна яна ў вечавым жыццю. На вечах багатэры робяць націск на беднату, залежачую эканамічна ад іх капіталу, і бедната змушана ўхваліць тое, што карысна багатэром. Гэтая эканамічная і палітычная залежнасьць заўсюды гняце беднату, і яна усё часней і часней адказвае на уніск бунтамі і збойствамі. Такая хатняя барацьба вясёў у Полаччыне ня можа прайці бяскарна для гаспадарства. Яно з кожным часам слабее і робіцца лёгкаю здабычаю для суседзяў.

Другі перыяд гісторыі Беларусі.

(13—16 ст.)

Як было намі вызначана раней, Полацкая Русь за ўвесь час свайго напярэдняга існавання вела амаль-што не бесперарывную барацьбу з Руссю Кіеўскай. Барацьба была ўпартая і крывавае. На яе трапілася шмат сілы і коштаў, гінулі людзі, жывёла і магнасьць. Руйнавалася ў змаганні ўсё тое, што было здабыткам цяжкай працы. У дачыненні да тэрыторыі паступова нарасталі і ўрэшце парасло нешта ішадзівае для жыцця краю: вынікла і разгарэлася змаганне двух сацыяльных класаў грамадзянства: на адным баку стаяла невялікая, але моцная група людзей лепшых, эканамічнай і палітычнай арыстакратыі, прэціў іх на другім баку выступала вялікая, але не арганізаваная маса падлых, нісных людзей, эксплуатаемай, працоўнай беднаты. Гэтае змаганне так сама руйнуе эканамічнае і палітычнае становішча краю.

Да ўсяго гэтага трэба яшчэ дадаць, што пайшла барацьба гарадоў паміж сабою, гарадоў з прыгарадамі; барацьба валасьцёў і князёў паміж сабою. Стала нявынісна цяжка жыць у Полаччыне, пачынаецца эміграцыя з краю. Людзі размаітых станаў грамадзянства, шукаючы лепшых умоваў жыцця, чы прэста жадаючы выратаваць сваю галаву і магнасьць, уцекаюць з краю, як з нейкага гіблага месца. Пачаўшаея эміграцыя яшчэ больш пусташыць і нішчыць край. Эміграцыя ідзе ў ва ўсе бакі і найчасцей яна кіруецца на захад, у Літву. Бягуць ў Літву прадстаўнікі розных групаў грамадзянства. Ад сістэматычнага уціёку мясцовага капіталу бяжыць у заходнія лясы і балоты прыгнечаная беднота. Капітал, баючыся ўзрываў народнай помсты, так сама ідзе пэўным крокам у непацатыя куты Літвы. Туды-ж бяжыць часам і князь з дружнаю, выгнаны з Полаччыны пі вечам, ці князям родзічам, ці князям, прышлым з Кіеўшчыны. Абжыўшыся ў Літве і набраўшы ў сваю дружыну новыя сілы з літвіноў, вяртаецца гэты, накрывджаны князь зноў у Полаччыну, каб зрабіць помсту і ўзяць назад тое, што ў яго адабралі. Сувязь Полацкіх князёў з Літвоею ў канцы 12-га і пачатку 13-га стагоддзя часта выяўляецца ўжо ў тым, што аттуль прывозяць яны з сабою і літвінскія іменьні, каторыя носіць паруч з ранейшымі хрысьціянска-полацкімі, а то і блз іх.

Эміграцыя ў Літву, ішадзівая для інтарэсаў Полаччыны, пайшла на карысьць Літве. Там пачынаецца нейкі рух, як культурны, так і палітычны. Літва пачынае злучацца і пачынае будаваць ўласнае гаспадарства. Злучыўшы культурна і палітычна сабе, яна будзе пэтым рабіць палітычную прапу і ў Полаччыне.

Развінуўшы прасьвету, культуру і эканоміку, Полацкая тэрыторыя не здала захавць свайго асобнага дзяржаўнага жыцця. Літва ўзяла у Полаччыны яе прасьвету, культуру і эканамічны развітак і прышла на тэрыторыю будучай Беларусі, каб даць ей новы палітычны звязак і сувязь з сабою. Ідзе векавая сумесная праца; на месцу зруйнаванай палітычна Полаччыны і на тэрыторыі Літвы будзеца вялікае і моцнае гаспадарства з літоўскаю ўладаю і полацкаю культурна-эканамічнаю асноваю. Жыццё гэтага гаспадарства складае другі, літоўска-беларускі перыяд гісторыі Беларусі.

Гэты перыяд называюць яшчэ эпохаю Літоўска-рускага гаспадарства. Мы лічым патрэбным назваць яго Літоўска-беларускім перыядам. Справа ў тым, што як раз у працягу гэтага перыяду вынікла і развінулася тая дыферэнцыацыя ўсходня-славянскага, рускага племя, якую мы бачым дагэтуль у асобе трох прадстаўнікоў рускага племя: велікаруса, украінца і беларуса. Літва злучыла заходнія элементы рускага племя. Тут ішло сваё асабістае культурна-эканамічнае і сацыяльна-палітычнае будаўніцтва, над каторым у цэнтру новай дзяржавы працавалі беларусы з літвінамі, а на паўднёвай акрайне—украінцы. На ўсходзе ў гэты самы час збудаваўся Маскоўскае гаспадарства, каторае злучыла ўсходнюю палавіну рускага племя. Тут так сама ішла асобная культурна-эканамічная і сацыяльна-палітычная праца велікаруса.

Апроч гэтага, трэба прыняць пад увагу, што слова «рускі» ў тые часы ужывалася як-раз для адзнакі заходняй часткі рускага племя, якая канцэнтравалася з Літвой, а ўсходнія рускія звалі сябе Масквічамі. Такім спосабам, калі ператлумачыць на наша сучаснае карыстаньне моваю слова «рускі», то яно і будзе роўназначнае слову «беларускі», бо беларусы ў тые часы як раз былі культурнымі цэнтрамі на заходзе, у Літоўска-рускім гаспадарстве.

Літвіны ў пачатку перыяду.

Што датычыць да Літвіноў, то звесткі аб іх у летапісу надта небагатыя. У першы раз імя іх сустракаецца тут голякі у 10-м стагоддзі. Судзічы на летапісу, літвіны—невялікі народ, каторы не мае нават пачуцця сваёй этнаграфічнай еднасці. Сялібы Літвіноў былі раскіданы як-бы астраўкамі сярод пушч і непраходных балот. Тэрыторыя, каторую займалі літвіны, ляжала большасцю на рэчцы Неману і на яго прытоках, часткаю на Заходняй Дзвіне і ўсходнім прытокам Віслы. На поўначы яна падыходзіла да берагоў Балтыйскага мора, а на поўдні землі літвіноў дасягалі да сярэдняй часткі Заходняга Буга.

Апроч летапісу, звесткі аб літвінох даюць яшчэ і курганы. З

гэтых курганоных звестак мы бачым, што ў Эўропе яны жывуць вельмі даўно, і што ў старажытныя часы яны займалі куды шырэйшую тэрыторыю, чым патым, напрыклад, у 10-м стагоддзі. У тые незапомныя часы іх сялібы ад берагоў Балтыцкага мора праз басейны рэк Нёмана і Заходняй Дзвіны цягнуліся далёка на ўсход аж да сярэдняй Акі. У цяперашняй Калужскай губэрні, напрыклад, магчыма знайдуць літоўскія археалёгічныя помнікі. Якія прычыны утварылі гэты адход літвіноў на захад мы ня ведаем. Магчыма прыняць дагадку, што рускія плямяны, прышоўшы сюды з поўдня, як магнашныя і лепш арганізаваныя, адціснулі неарганізаваных літвіноў і зайнялі лепшыя мясцы на ўсходзе.

У часы ад 10-га да 12-га стагоддзя невялікі літвінскі народ распаўся на шмат зусім дробных плямянцаў. На крайняй поўначы, на правым беразе Заходняй Дзвіны жылі Лецьголы, продкі сучасных латышоў; на поўдню ад іх, на левым беразе Зах. Дзвіны, у цяперашняй Ліўземшчыне жылі Земголы. Ад нізоў Дзвіны аж да самага Балтыцкага мора сядзелі Куроны (на нумэрацыі заходніх краінаў), ці Корсы (на рускім запісам). Паміж утокаў рэкаў Нёмана і Віслы Прусы, каторыя водам паданьняў дзяліліся яшчэ на 10 кален родаў. Назовы двух з гэтых каленаў сустракаюцца ў александрыйскага вучонага П-га стагоддзя на нарадж. Хрыст. Птолемея. Апроч вышэйпаказаных іменьняў, магчыма назваць тавія літоўскія плямяны, як Жамойт (Ковеншчына), Аўкетотэ (Віленшчына), Ятвягі (Горадзеншчына). Усе гэтыя плямяны доўга жылі ня толькі розна, а нават і воража адно да другога.

Вучоныя, судзячы па мове літвіноў і па другім этнаграфічным прыметам, вызналі, што яны належаць да арыійскіх, ці, іначай кажучы, да індаэўрапейскіх народаў. Да гэтага-ж самага караню належаць Персы, Грэкі, Рымляне, Кельты, Германцы і Славяне. У той час, як мовы ўсіх пералічаных вышэй народаў далёка адыйшлі ў сваім развітку ад сваёй мацеры старо-арыійскай мовы, мова нават сучасных нам Літвіноў захавала ў сваім граматычным і лексычным складзе амаль ня ўсе асобнасьці стара-арыійскай мовы. Гэтая зьява, думаюць, залежыць ад таго, што Літоўцы, асеўшы на доўгі час сярод пушч і балот, як-бы захаваліся тут ад культурна-гістарычнага руху і ад культурных уплываў.

Што датычыць да звычайных промыслаў, якімі жылі і карміліся Літвіны, то і тут яны ішлі тым шляхам, які паказвала ім матэрыяльная прырода. Балоты, вазёры і рэкі клікалі іх да рыбацтва, адвечныя лясы — да зьвералаўства і пчаларства. Вельмі рана павіны былі яны прышыцца да зямлі, зрабіцца аседлым народам бо куды пойдзеш, калі чабе ня пуськае вольна хадзіць па сьвеце то балоты, то вады. Асеўшы

на мясцох, літвіны пачалі эксплуатаваць тые кавалкі сухога грунту, якіе былі раскіданы на іх зямлі. Так павінна было зьявіцца сярод іх земляробства. Усе летапісы XII-га і XIII-га стаалецьця ўвадзілі гэтае гавораць, што літвіны таго часу былі ужо шчырымі земляробамі і мелі, дзякуючы гэтаму, больш чым даволі хлеба.

Жывучы ў лясным заціску, алгароджаные ад суседзяў балотамі і вазерамі, літвіны не маглі развінуць такой культуры, якая была ў той час у ўсходніх і заходніх славян. Гарадоў, як гандлёвых цэнтраў, у іх ня было. Зрэдка можна было спаткаць гарады, як цэнтры стратэгічныя, каторыя мала чым разніліся ад вёсак. Найчасцей жылі яны па вёсках, збіраючыся ў вузкія патрыярхальнай сям'і ці рода. На чале такіх сямей і родаў стаялі звычайныя старшыны, роданачальнікі, ці князі, каторых літвіны называлі рыкасамі і кунігасамі. Летапісы гавораць, што такіх князёў у літвіноў было шмат. У нас ёсць, напрыклад, такія звесткі, што паўночна-ўсходні, рускі вялікі князь Аляксандар Неўскі ў бойцы над Тарапцём забіў восем літоўскіх князёў; Даніла Раманавіч, вялікі князь Галіцка-Валынскі, змагаўся з Ятвягамі, забіў сорок ятвяжскіх князёў. Нам патрэбна высьвіць, кім былі гэтыя літвінскія кунігасы, ці рыкасы, якую яны мелі ўладу і моц. Мы мала можам адказаць на гэтае пытаньне. Усё-ж такі вядома, што ўлада літвінскіх князёў пашыралася на значныя па тэрыторыі вясковыя ваколіцы, але ў гэтым невялікім абшару яны кіравалі зусім самавіта і незалежна адзін ад другога. Паміж імі часта адбываліся хаўрусны, а яшчэ часцей ішло змаганьне з прычыны чыста мясцовых ці родавых; іншы раз яны злучаліся для якога колечы хаўруснага паходу на суседзяў. Магчыма думаць, што некаторыя кунігасы былі проста патамкамі родавых старшын; другія абіраліся асобнымі патрыярхальнымі абшчынамі для таго, каб стаць на чале іх у цяжкі час барацьбы з другімі такімі-ж грамадамі; трэція прышлі з боку і сілком накінулі сваю ўладу, скарыстаўшы ці сваю выдатнасьць і веду, ці цяжкае і гаротнае становішча асобнай літоўскай групы. Часам з летапісаў магчыма бачыць, што асобныя літоўскія князі збіралі вокала сябе ахвотнікаў да збоіства, арганізавалі нешта падобнае на славянскую і германскую дружыну і рабілі напады на суседнія землі. Нават такі багаты і магутны горад, як Рыга, ня мог лічыць сябе бяспечным ад нападаў літоўскіх князёў.

У літвіноў доўга трымалася паганская вера, бо, дзякуючы асобнасьці свайго грамадзянскага і політычнага жыцьця, яны ня мелі ніякіх шырокіх зносін з народамі хрысьціянскай рэлігіі. Нават у XIII-м стаалецьці, калі ўжо ўсе народы навокала літвіноў прынялі хрысьціян-

скую веру, яны як і раней, былі паганскім народам. Літвіны, як раней і славяне, лічылі, што ўся прырода заселена богамі, і кланяліся сілам прыроды. Сілы прыроды жылі ў зьявах і рэчах прыроды, ў зьверах і г. д. Дзякуючы гэтаму, яны кланяліся сонцу, агню, гругану, дрэвам, каменьям, рэкам, зьверам і г. д. Як і ўсе арыяцы, літвіны асабліва наважалі і кланяліся жыватворчаму агню ў ва ўсіх яго зьявах і формах, лічучы агонь наймацнейшай боскай сілай. Найглаўнейшым богам лічыўся пан маланкі і грому Пэркунас, падобны на ўсходняславянскага Пэруна і нямецкага бога-грамаўніка Тора. Апроч яго літвіны кланяліся другім богам, у асобе каторых бачылі асобныя сілы абружаючай іх маткі-прыроды. Наогул кажучы, рэлігія літвіноў была дужа надобна на паганскую веру ўсходніх славян.

Да нашага часу шмат якія падручнікі кажуць аб тым, што ў літвіноў паганскага часу існавала добра арганізаваная жрэчаская іерархія, на чале каторай стаяў некі старэйшы жрэц, якому даюць назву Крывэ Крывэйтэ, каторы быў ня толькі першай духоўнай уладай у літвіноў, але меў і вышэйшую сьвецкую ўладу. Усё гэта ёсьць чыстае непаразумеьне. Грунтуецца яно на хроніцы канца XIII-га сталяцця Пётры Дюсбурскага, ў каторай, паміж іншым гаворыцца: «У літвінскага народу Прусаў было такое месца, звалася яно Ромаў. Гэтая назва мае свой пачатак ад назвы вечнага гораду Рыма. Тут, у Ромаве, жыў нехта Крывэ, каторага яны наважаюць, як пана. Як пан наш папа кіруе агульнаю царкваю верных, так Крывэ кіруе ня толькі намянёным народам (Прусамі), але і Летамі і другімі народамі зямлі Літоўскай. Улада яго мела такую моц, што калі сам ён, ці хто другі, ім пасланы, праходзіў па зямлі літвіноў, то ўсе князі, знатныя людзі і просты народ рабілі яму вялікую пашану». Вядомы прафэсар Маржынскі даводзіць, што гэтаму паданьню, запісанаму ў хроніцы, не магчыма даваць веры. Справа ў тым, што паданьне аб Крывэ маецца толькі ў воднаго Пётры Дюсбурскага, а ўсе другія гістаычныя крыніцы, як старэйшыя, так і сучасныя яму, нічога не гавораць аб Крывэ і аб яго ўладзе. Найнаўней, самыя слова «Крывэ» хутчэй магчыма разумець як ўласнае імя нейкаго павяжанаго ў літвіноў жрэца ці валхва, чым агульную назву асобы, меўшай такую вялікую моц і ўладу. Што датычыць падвойчай назвы «Крывэ-Крывэйтэ», то яе ў Пётры Дюсбурскага сусім няма, апроч таго, яна і немагчыма ў літоўскай мове, якая наогул ня ведае такіх падвойчасьцяў. Параўнаўшы з паданьнем хронікі П. Дюсбурскага ўсе другія звесткі аб літвінах таго часу, мы можам пэўна сказаць, што да пачатку 13-го сталяцця ў Літве не было і не магло быць адзінай дзяржаўнай ўлады. Змест паданьня аб Крывэ-Крывэйтэ не можа быць пагоджаны з абставінамі жыцьця Літвіноў таго часу.

Аб'яднаньне Літвы.

У канцы 12-го і ў пачатку 13-го стагоддзя сярод літвінскіх пляменьняў, раскіданых сярод лясоў і балот, пачынаецца нейкі канцэнтрацыйны рух. Калі мы ўглядаемся, што вызвала гэты рух, то бачым, што ён вынік як адказ на той уціск, каторы рыхтуецца ў гэты час на Літву з паўдня і ўсходу. Водгук звестак рускіх летапісаў, на працягу 12-го стагоддзя і раней на Літву ідуць досыць частыя находы паўднёва-рускіх князёў. Так, напрыклад, вядома, што ўжо Ўладзімер Кіеўскі (так званы, сьвятый) ня раз рабіў паходы на Ятвягаў і некалькі разоў перамагаў іх. Алзін з сыноў Ўладзімера, добра вядомы Яраслаў Мудры, так сама не адзін раз хадзіў паходамі на Літву, карыстаючы з неарганізаваннасьці яе насельнікаў. Для стратэгічных мэтаў, каб мець апорны пункт пры наступе ў Літву, Яраслаў пабудаваў на мяжы Літвы з Руссю город, каторы назваў Навіградкам. Асабліва многа паходаў на тэрыторыю Літвы рабілі Галіцка-Валынскіе князі.

Бліжэйшыя суседзі Літвіноў на ўсходзе, Палачане і іх князі таксама не раз ўрываўліся ў зямлю літоўнаў. Такая наступовая палітыка была ў тые часы, калі Палаччына была моцная і не разрывалася на кавалкі ад хатніх палітычных і сацыяльных спрэчак, напрыклад, пры Ўсеславе-чарадзеі. Але калі Палаччына аслабла ад бесперарывнага змаганьня з Кіеўшчынай і ад таго бизладзьдзя, якое ў ёй пачалося пасля Ўсяслава, то, разумеюцца, адносінны яе да Літвы сталі зусім іншымі. Наступ на захад павінен быў прыпыніцца. Асобныя князі і прадстаўнікі варожых ў Палаччыне групаў грамадзянства, пры павароце шчасся не на іх карысьць, павінны былі эміграваць з бацькаўшчыны і шукаць для сябе новай лепшай долі на Літве. Воляю ці неволяю асядаючы тут, яны станаўліліся як-бы правадырамі ў новую тэрыторыю той культуры і арганізацыі, каторая была ў пакінутай ім Палаччыне. Разам з уцекачамі прыходзіў на Літву і капітал, і ваенная моц. Уцекачы князі групавалі вокала сябе дружыннікаў з літвіноў, знаёмілі іх с той ваеннай арганізацыяй, якая была добра знаёма ім самым. Часта, карыстаўшы згрупаванную ім літвінскую ўзброеную сілу, князі-ўцекачы вялі яе на помету ў Палаччыну. Адсюль толькі адзін крок да таго, каб літвіны без прызыву і без івіцыятывы прыйшлых князёў, па свай добрай волі і ахвоту, пачалі мяшцаць ў жыццё Палаччыны. Так яно і сталася з працягам часу: літвіны з пасыўнага матэрыялу рабіліся актыўным суседам Палаччыны. Прыходзячы ў Палаччыну і ўменьваючыся ў яе хатнія справы, літвіны яшчэ лепш і шчыльней маглі падвысьці і звыкнуць да арганізацыі і культуры якую бачылі ў Палаччыне.

Таким способом, поауднёвых і асабліва заходніх рускіх князеў на Літву пачалі гуртаваць раскіданыя літвінскія племянні, каторыя навіным былі бараніцца і для гэтага гуртавацца. Паруч с гэтым Полацкая Русь рабіла культурны ўплыў на Літву праз сваіх эмігрантаў. Усё гэтае і пачало на Літве арганізацыйны рух. Спачатку зляжылася вайсковая арганізацыя і патым толькі арганізацыя накіравалася на дзяржаўны шлях.

У канцы 12-га стагоддзя Літва ўжэ выступае на гістарычную арэну. Яна ужо робіць акуратныя походы на Полаччыну, маючы на мэце прылучэньне да Літвы новых тэрыторыяў. Пачаўшы з абароны, яна патым перайшла да нападу. Адзін с такіх момэнтаў нападу на Полаччыну апісывае пясняр слова аб Ігаровым палку. «Мутна, цяча Дзьвіна у Палачан пай грозным клікам Літвы паганскай. Толькі адзін Ёсіслаў, сын Васілякоў, названіу вострымі мечамі аб шаломы літоўскіе, думуючы аб славе дзеда свайго Ёсіслава, але сам ён ўжэ ляжыць на крывавай руні, пад шытамі чырвонымі, пацятый мечамі літоўскімі. Ня было з ім брата Брачыслава і другога брата Ёсвалода. Адзін ён выраніў душу с харобрага цела праз залатое ажарэльле» Яе відна з гэтага выняткі, часта Літва мела ўжэ перавагу над Полаччыной: Літва будавалася, Полаччына разлагалася.

Следам за вайсковаю арганізацыю пачалася у літвіноў, як мы казалі, арганізацыя дзяржаўная. Яна была таксама як-бы атказам на другі ўціск, ўціск з заходу, з боку немцаў. Гэты ўціск на Літву пачаўся крыху пазьней.

Першы раз немцы зьявіліся у ўтоку Заходняй Дзьвіны каля павяні 12-га стагоддзя. Існуе такое паданьне, што немцы пазнаёміліся з літоўскім краем і яго насяленьнем зусім прынадкова. Марская бура прыбіла сюды іх карабль, і з гэтага часу яны пачалі езьдзіць сюды ўжо па сваёй волі. Зьявіліся немцы на добраму: бяз зброі, бяз шуму, ціха і згодна, як простыя гандляры, шукаючыя карыснага абмену. Праз нейкі час разам з гандлярамі прыехаў сюды сьвяшчэньнік Мейнгард. Хутка ён набудаваў тут царкву і пачаў пашыраць сьрод літвіноў хрысьціянскую асьвету. За ім пасьпешылі зьявіцца і другіе місіянары. Урымаючы ў рудэ тэстамэнт і крыж, за пазухаю мелі яны добры камень для сваіх духоўных авечак. Гэта відна з таго, што следам за царкваю хутка тут ужо будуюцца высокія моцныя замкы, мурны і вежы каторага пануюць над абшарамі акружных лясоў і балотаў. Гэты замак рабіў місіянероў панамі ня толькі над душою, але і над целам мясцовага люду і даваў ім магчымасьць мець ня толькі маральную, але і палітычную моц.

Раней, калі літвіны і іх суседзі лівы бачылі ў прышоўшых лю-

дзях прапаведнікаў і пашырыцеляў новай веры, яны прыслухаліся да іх словаў і звярчалі нейкую увагу на новыя праўды. Але с цагам часу адносіны іх да гэтых людзей с крыжамі ў руках змяніліся. Мясцовыя жыхары сталі добра прыглядацца да чужынцаў і хутка пачылі, што місіянеры ня так цікавляцца сваім духоўным уплывам, як нашырэннем і ўзмацненнем сваёй улады ў гэтым краі. Пасья гэтага яны ня надта ахвотна сталі слухаць прапаведнікаў, а потым і зусім пересталі.

Праз нейкі час мы бачым, што ужо ў Літве выбухаюць паўстаньня. Часта нямецкіх місіянераў разам з гандлярамі праганяюць з краю. Літвіны і лівы, прыняўшыя вадахрышчца, пры першай магчымасці зноў апушчаюцца ў чыстыя воды Дзьвіны, змываюць у сябе хрысьціянство і адывлаюць яго на Дзьвіне назад да немцаў, адкуль яно і прышло. Калі на Заходзе даведаліся аб гэтым, то рымскі папа абвясціў крыжовы паход на Лівонію і Літву, бо ў той час у Заходняй Эўропе як раз ішла эпоха крыжовых паходаў. Рэзныя клясы заходняга грамадзянства, дабіваючыся сваіх молатычных і эканамічных мэтаў, давалі матэр'ял і грунт для гэтай эпохі. Пад знакам крыжа хаваліся палітычныя і эканамічныя інтарэсы учаснікаў паходаў: рыцары шукалі новых земляў — фэодаў, гандляры новых рынкаў, мужыкі сэрвы вольнага жыцця, духавенства новых парахвіяў і г. далей. Гэтыя патаўп з далёкімі ад хрысьціянства мэтамі і інтарэсамі прышле Заходняй Эўропа ў Лівонію і Літву для пашынення рэлігіі вялікага Хрыста.

У 1200-м годзе пры ўтоку Заходняй Дзьвіны ўжо зьяўляецца крыжовае апалчэнне, на чале якога стаіць будучы біскуп Лівоніі Альбэрт Буксгэўдзец. З крыжам, такім спосабам на Літву прышоў меч. У 1201-м годзе Альбэрт закладае горад Рыгу, каторы робіць месцам сваёй катэдры. У гэтым жа годзе ён засновывае для Літвы і Лівоніі рыцарска-манахскі ордэн, надобны тым, якія заснаваліся ў Палестыне. Новы ордэн, атрымаўшы статут палестынскага ордэну тампліераў, пачаў называцца брацтвам Хрыстовай дружыны (*fratres militiae Christi*). Да потым ордэнам мечаносцаў (*gladiferi*), ці Лівонскім. Відачня аднака рыцараў манахаў гэтага ордэну такая: бёлы плашч з чырвоным крыжам і мячом на плячо. Сябры ордэну адтрымалі ад папы ня толькі абавязак пашыраць хрысьціянство, але і права ўладаць пакаровымі землямі залежна ад рыжскага біскупа. Крыжам, мечам і агнём робяць яны сваю справу, рабацяць ліваў і літвінцў і сілкам перарабляюць іх на хрысьціян. Каб лепш трымаць у сваіх руках новых каталікоў, яны муруюць моцныя замчышчы ў Крэйцбургу, Дінабургу, Волькэнбурге, Люцыне, Рэжыцы і г. д. Вяз страху седзячы ў мурах сваіх замкаў, яны занявольваюць і германізуюць край ад поўначнай мяжы цяперашняй Ковеншчыны да Фінскай затокі і да Пскоўшчыны. Мясцовыя жыхары, згубіўшыя вольнасць ці сілкам перарабляемыя на

хрысьціанаў, падымалюць наўстаньні і гуртуюцца, каб мець магчымасьць абароны ад уціску.

Крыху пазьней ад Лівонскага ордэну (1225 г.) пры Балтыцкім моры, паміж Пэманом і Віслай, на землях літвінскага племя Прусаў аб'ясаўся другі духона-рыцарскі ордэн — Тэўтонскі. Зьявіўся ён сюды з Палестыны, гдзе існаваў з часу трэцяга крыжовага походу. Затрымацца ў Палестыне на далейшыя часы ён ня мог, бо там мусульманамі пачалі праганяць крыжакоў. У такі цяжкі для ордэна момэнт да яго зьявіўся адзін польскі удзельны князь, герцог Мазавецкі Канрад. Ён запрасіў да сябе рыцараў тэўтонскага ордэну, каб яны баранілі яго землі ад нападаў літоўскага племя Прусаў. Калі рыцары аселі на новым месцы, пачалося іх змаганьне з Прусамі. Барацьба была ўдартая і крывава. Дзякуючы свайму вяўніцкаму штурхаваньню і добрай зброе ўрэшце тэўтонцы адтрымалі верх. Прусы прымушаны былі часткаю высяліцца на паўднёвы ўсход, часткаю загінулі ў вярочнай барацьбе, часткаю зліліся з пераможнымі іх немцамі. Літоўскі нацыянальны твар іх сьцёрся, а імя перайшло на немцаў, каторыя зрабілі гэты літоўскі край сваю калёнію.

У 1237-м годзе абодва ордэны злучыліся, каб лепш змагацца з літвюю. Літвіны ўстрыжаныя гэтымі суседзьмі, пачалі з імі крываваю барацьбу, баронячы сваю народнасьць. Пэўна, што і літоўскім пляменьням трэба было злучацца ў адно моцнае гаспадарства, каб цалкам не загінуць у гэтай барацьбе.

Такім спосабам, самае жыцьцё прымушала літвінскія пляменьні да аб'яднаньня. З двух бакоў былі яны сьціснуты сваімі суседзьмі. З аднаго боку, — з ўзходу, напіралі на іх рускія славяне, з другога боку — з заходу, ішоў гвалтоўны нямецкі ўціск. Літоўцам, у адказ на гэты двухбочны націск, прышлося гуртавацца. Раней яны гуртуюцца ў ваенныя сувязі, пазьней з гэтых сувязяў вынікае грамадзянская і дзяржаўная арганізацыя. Арганізуючы адпор сваім заходнім і ўсходнім суседзям, літвіны падаліся некалькі на усход, бо славяне былі слабейшыя ад немцаў: літвіны рушыліся ў бок меншага сўбраціўленьня. Спаткаўшыся з панацкімі славянамі ўжо на славянскай тэрыторыі, літвіны аказаліся з палітычна-арганізацыйнага боку мацвейшымі і пачалі творчую працу ў Полаччыне. Так пачаўся перыяд супольнага жыцьця ў адным гаспадарстве літвіноў і Полацкай Русі, перыяд літоўска-беларускага гаспадарства.

Будаваньне Літоўска-Беларускай дзяржавы ў 13-м стагодзьдзі.

У другой чвэрці 13-га стагодзьця, больш менш каля часу злучэньня двух нямецкіх ордэнаў, летанісы часта пачынаюць гаварыць і выдзеляць з другіх літоўскіх кунігасаў аднаго кунігаса Мендоўга. Яны

яго адзначаюць, як мацнейшага і заможнейшага ад усіх літвінскіх князёў. Пад 1236-м годам у Валынскім летапісу Мендоўг ўжо лічыцца як-бы галоўным князем і прадстаўніком інтарэсаў усёй Літвы. Ліўземская кроніка, апісваючы на сваіх радках пад 1244-м годам адзіп з многіх наскокаў літвіноў на лівонскіх рыцароў—крыжакоў, гаворыць, што зямлю лівонскую зусім спусташыла літоўскае войско, якое налічывала ў сваім складзе да 30 тысяч чалавек, і што на чале яго стаў Мендоўг, «магутны кароль літоўскі». Гэтыя часта паўторныя звесткі летапісаў і кронікоў трэба разумець так, што Мендоўг быў проста старшым над кунігасамі і меў прышынство ў некаторых ваяўніцкіх справах. Адначасна з гэтым мы бачым, што малодшыя князі далёка яшчэ ня згубілі сваёй незалежнасці. Летапісы адзначаюць ня раз, што кунігасы маюць поўную магчымасць высці сваю асабістую палітыку як у ваяўніцкіх, так і ў грамадзянскіх справах. Так, напрыклад, вядома, што у 1246-м годзе, ня глядзячы на тое, што паміж Валынью і Мендоўгам была поўная згода, шла вялікая бойка паміж валынскім вялікім князем і адным з літоўскіх князёў, на імя Айшвна. І гэтая бойка зусім не парушыла згодных адносін паміж Валынью і Мендоўгам. Мендаўг зусім ня лічыў сваіх інтарэсаў закранутымі ў гэтым прыпадку.

Пачынаючы з 1248-га году кіруваў ўладай Мендоўга зьменшэнца. Ён ужо не здавальняецца значэньнем першага князя паміж незалежнымі літоўскімі кунігасамі. Ён прахэцца быць поўным гаспадаром усёй Літвы. Дзеля гэтага настаўляе сабе маты ён эваргічна вядзе барацьбу з тымі князямі, каторыя ўпарта хочуць захаваць сваю незалежнасць. Барацьба была няўпыхная і крывавае. Мендоўг на спыняецца ні перад чым. Шмат дробных князёў, нават блізкіх родзічаў і сваякоў яго, загінула ў гэтай безнерарыўнай барацьбе ад рукі Мендаўга.

Адначасна з гэтым Мендоўг накладвае сваю цяжкую руку на незалежнасць суседніх князьстваў Полацкай Русі. Карыстаючы с таго агульнага пераналоху, каторы зрабілі на Русі татары, ён захватвае так званую Чорную Русь, тэрыторыя каторай займала правыя прытокі Нёмана. Тут ён адтрымаў ўладу над ніжэйпаданымі гарадамі: Навагрудкам, Слонімам, Горадню, Воўкавыскам і г. д. Яго падручныя князі ў гэты самы час зацьвардзіліся ў самым Полацку. Стаўцаю свайго гаспадарства Мендоўг зрабіў Навагрудак.

Такім спосабам, Мендаўг збудаваў гаспадарства, каторае з самага пачатку было ня проста літоўскім, а літоўска-беларускім. Літоўскі гаспадар добра разумеў, што аперціся ў сваёй будоўле толькі на адных літвіноў ён ня можа. Племя літвіноў было невялікае, апроч таго у ім ня было культурнай моцы. Трэба было прыцягнуць да дзяр-

жаўнай творчасці полацкае грамадзяства. Толькі яно было тым эле-
ментам, з каторага можна было чэрпаць і ўзброеную сілу і арганіза-
цыйна-культурную традыцыю, каторая была надта патрэбна для мала-
дога, чуюць начынаўшага сваю арганізацыйную працу гаспадарства. І
трэба запачаць, што Полацкая Русь пэўна дала новаму гаспадарству
свае парадкі, звычаі, установы і культуру.

Найбольш пагражалі новаму гаспадарству заходніе суседзі, кры-
жакі. Часам здавалася, што малыды дзяржаўны арганізм ня вытрымае
гэтага заходняга націску. Крыжакі карысталі з кожнага прыпадку,
каб умяшчацца ў хатнія справы Літвы і Беларусі. Змагацца з імі
зброяю яшчэ ня было магчыма. І Мендаўг, добра ведаючы, што ба-
рацьба з немцамі прывядзе гаспадарства да гібелі, стрымываў іх
роблячы ім усялякія уступкі і пасылаючы ім падарункі. Каб лепш
забяспечыць сваё гаспадарства ад нападаў крыжакоў, ён прыняў на-
ват у 1250-м гаду вадохрышча. Само сабою разумеецца, што гэтае
вадохрышча мела выключна толькі палітычны кірунак і «было льстывое»,
як каза метапісец. Перамяніўшы сваю веру і зрабіўшыся афіцыйна
хрысціянствам, Мендаўг у самай справе ніколькі не перамяніўся. Ён,
як і раней, прывосіў афіры сваім старым паганскім багам, веру
сваёю старою вераю: выходзячы на паляваньне, ён заўжды, як і ра-
ней, асыпарагаўся і баяўся, каб заяц не перабег яму дарогі, а галі
гэта бывала, то ён вертаўся да хаты.

Праз нейкі час выявілася ўсё-ж такі, што гэтае «льстывое» ва-
дохрышча не забяспечыла Літвы ад нападаў немцаў, каторыя, як і
раней не давалі Мендаўгу спакою. Абачыўшы гэтае і пераканаўшыся,
што добром ад крыжакоў нічога не дабіцца, ён зрокся хрысціянства,
стаў на чале абуранага нямецкімі нападамі народу і так разьбіў
ордэнскіе вайскі, што яны доўгі час памяталі гэтую навуку і ўтрым-
ліваліся ад паходаў на літоўска-беларускія землі.

Асобныя літоўскія князі былі вельмі незадаволены самаўладствам
Мендаўга. Мясцовыя сепаратыўныя пажаданні падтрымывалі іх наст-
рой. Не маючы ўсё-ж такі моцы адкрыта, з зброяю ў руках, змага-
цца з Мендаўгам, яны учынілі патаемны заговор. Золата адчыніла
ім моцна замкнутыя дзверы да спальнага пакою гаспадара. Раўтам
павяўшы на сьпячага князя, яны забілі яго разам з двума малалет-
нымі сынамі. Так скончылася першая самаўладная проба будоўлі лі-
тоўска-беларускага гаспадарства.

Забіўшы Мендаўга, змоўцы пачалі дзяліць захопленую ўладу на-
між сабою. Тым ня менш, кожны з іх разумеў, што грунтоўным кі-
рункам палітычнага жыцця Літвы і Беларусі зьяўляецца злучэнне
усіх земляў. Кожны з іх лічыў, што выкапаньне гэтай мэты павінна
быць зроблена яго рукамі і што будучае першае месца ў гаспадар-

сьцьве навінна быць за ім. Зноў пачынаецца барацьба за вярхоўную ўладу паміж тымі, хто ня мог выцерпець цяжару вярхоўнай ўлады Мендаўга.

Ў пачатку ўладу адтрымаў адзін з супернікаў, князь Таўцівіл. Праз нейкі час мы бачым на чале маладога гаспадарства жмудзкага князя Страйната. Але і ён ня змог доўга утрымаць ўладу ў сваіх руках. Скора яго пасаду займае дастойны свайго бацькі, старэйшы сын Мендаўга, хітры і дыпламатычны Вайшэлак.

Яшчэ ў той час, як жыў на сьвеце Мендаўг, Вайшэлак па даручэньню бацькі кіраваў, як намесьнік ў Навагрудскім князьстве і ў Чорнай Русі, каторая групувалася навокола Навагрудка. Ён быў надобен на свайго бацька і на той мэце, якую паставіў перад сабою: паставіць усімі спосабамі ў Літве аднаўладзтва, узяўшы ўладу ў свае рукі.

Летапісец так малюе Вайшэлка ў той час, як ён быў князем намесьнікам у Чорнай Русі: «Вайшэлак кожным дзень забіваў па тры ці па чатыры чалавекі. Як у які колечы дзень яму ня было здарэньня забіць каго небудзь, то ён рабіўся вельмі сумным і засмучаным, а калі ён каго забіваў, то быў надта рады».

Як прачытаеш гэтую кароценькую летапісную звестку, то здаецца, што Вайшэлак быў якімсьці лютым, дзікім зьверам, каторы карміўся чалавечым мясам і крывёю. Вразумела, што запраўды гэтага быць не магло. Усё-ж такі летапіснае падавыне дае нейкую адзнаку таго, што тварылася ў тые часы. Трэба думаць, што былі пэўныя і грунтоўныя прычыны, каторыя прымушалі Вайшэлка, як і Мендаўга, праліваць кроў і рабіць збойствы. Ён быў занадта разумны і хітры для таго, каб бяз прычыны і бяз мэты займацца людзкім збойствам. Справа ў тым, што Вайшэлак падтрымліваў бацькаўскую ідэю аднаўладзтва. Пэўна, што трэба было дапамагчы свайму айцу зламаць ворагаў аднаўладзтва, якіх, як мы ведаем, было ня мала. Калі мы зьвернем увагу на ўсе гэтае, то зразумеем, што Вайшэлак рабіў збойствы не дзеля свайго капрызу, а дзеля політычнай мэты.

Некалькі паэьней, калі была спрэчка паміж Галіцкім князем Давідай Раманавічам і Мендаўгам, літоўскі князь, жадаючы згоды, паслаў дзеля гэтай справы ў Галічыну Вайшэлка. Вайшэлку ўдалося дабіцца згоды. Потым ён застаўся жыць у м. Холме ў Галічыне, мабыць дзеля таго, каб падтрымаць згоду. Гэтая дыпламатычная місія яму ўдалася. Згода была ўзмоцнена выданьнем замуж сястры Вайшэлка за сына Данілы Шварна. Князьяваньне пд Чорнай Руссю, а так сама жыцьце ў Галіцкай Русі зрабілі з Вайшэлка прыхільніка рускай нацыі, культуры і праваслаўнай веры. Раней паданьне не шкадавала чорнай фарбы, калі давала малюлак паганскага жыцьця Вайшэлка. Цяпер яно так сама не шкадуе ружовай хварбы, малюючы Вайшэлка ў хрысьціянсьцьве. Паданьне кажа, што, жывучы

ў Галіччыне, Вайшэлак назваеіўся з адным ігумэнам Грыгорям, такім сьвятым чалавекам, якога, водлуг паданьня, «ня было раней і ня будзе пазьней». Гэты сьвяты ігумэн меў такі ўплыў на айтоўскага сьрэдзітага князя, што ён зрабіўся сьвятым чалавекам. Вайшэлак стала гравьлі сумленне за ўсе тые збойствы, каторыя ён утвараў раней, як быў у паганскім стане. Ён прыняў вадохрышча. Не здаволіўшыся гэтым, ён потым зроекся мірскага грашнага жыцьця і прыняў манахаўскі настрэг. Тры гады пражыў Вайшэлак у Галіччыне пад кіраўніцтвам ігумэна Грыгора, але яму ўсё жадалася сьвяцейшага жыцьця. Даведаўшыся, што гэтак жыцьце можна найсьці на Афоне, ён вьехаў туды. Да Афону з некіх прычынаў яму не давалася дабрацца, і тады ён вярнуўся на бацькаўшчыну. Тут, недалёка каля Навагрудку, ён заснаваў манастыр, гдзе і жыў як просты, звычайна манах. Мендоўг, ваторы ў той час быў жывы, гневіўся на сына, што ён замест таго, каб дапамагаць бацьку ў політычных справах, зачыніўся ў манастыры, але Вайшэлак быў цьвёрдым і астаўся манахам:

Так важна летаніснае паданьне. Але далейшыя падзеі прымушаюць нас крыху іначай тлумачыць хрысьціянскі настрэг Вайшэлка.

Нам, напрыклад, вядома, што, калі Мендоўг быў забіты загаворшчыкамі, Вайшэлак унёс да Пінску і тут жыў зьсім бязбазьзя, накрыты манахаўскай расай і клобуком. Манахаўскі сан даваў паратунак ня столькі яго грашнаў душы, сколькі целу. Але калі прыйшоў падхадзчы мамэнт пасля сьмерці Таўцівіза, калі Вайшэлак зрабіўся мацнейшым ад сьвніх ворагаў, ён адразу без ваганьня скінуў з сябе расу і згрупаваў каля сябе беларускія хрысьціянскія масы, каторыя адтрымывалі яго, забраў Навагрудак і абвясціў сябе вялікім аднаўладным князем ў гаспадарствьве. Пачалася крываваў расправа з тымі князьмі, каторыя былі ворагамі яго бацькі і арганізавалі яго збойства, а так сама і з тымі, каторыя былі ў воражых адносінах да яго самаго. Адных ён пазабіваў і пасаджаў на турмаў, а другіе навіны былі пакінуць бацькаўшчыну і унекаць у чужаземныя краі. Вялікаў цаню, але ўсё-ж такі зноў у Літве і Беларусі было дасягнута аднаўладзтва.

Пасля ўсяго вышэйпаданяга мы чакаем, што Вайшэлак, абязпечыўшы за сабою ўладу, будзе берагчы яе і ўзмацняць. Аднак-жа гэтага не сталася. На невядомым нам прычынам праз нейкі час Вайшэлак зноў кінуў усе справы, зноў адзеў манахаўскую расу і пакончыў сваё жыцьцё ў адным з манастыроў.

А ў Літве і Русі зноў нашлі спрэчкі паміж асобнымі князьмі, каторыя змагаіся за вярхоўную ўладу. І так ішла справа праз увесь капец XIII стаіецця, накуль ўладу ў гаспадарствьве ня ўзяў у сваіх рукі ў 1293-м годзе Вітэн. Вітэн разам з братам і наступікам

сваім Гедымінам ужо на добра збудаваці моцнае і вялікае літоўскае беларускае гаспадарства.

Асноўныя момэнты жыцця новага гаспадарства.

У 14-м стагоддзі і далей новае, літоўска-беларускае гаспадарства стаіць ужо на цвёрдых нагах. Нават с надруччылау дараваўшася тага часу нам добра вядомы такія іменныя, як—Вітань (1293—1316), Гедымін (1316—1341), Альгерд (1345—1377) і Кейстут (1345—1379), Ягайла і Вітаўт і г. д. Даваць драбязговую і вычарчваючую характарыстыку срававаўшых гэтых гаспадароў мы ня будзем, бо гэта ня ўходзіць у нашыя заданні. Мы толькі пастараемся адзначыць галоўныя, асноўныя момэнты налітычнага жыцця дзяржавы, каторыя дадуць як бы агульны тон і кірунак для далейшай гісторыі Літоўска-беларускага гаспадарства ў гэты перыяд.

Новая дзяржава з самага пачатку і далей групіруе ў адзіні арганізм літоўскую і заходня-рускія землі. Пачынаючы з часу Гедыміна стацінаю гаспадарства, заместа Навагрудка, стала Вішня пры ўтоку рэчкі Вілейкі ў Вілію. Што датычыць горада Полацку, то ён разам са сваєю воласьцю яшчэ пры Вітаню, рэзуючыся ад немцаў, у 1307-м гаду, надаўся пад ўладу літоўскага гаспадара. У пачатку выкап'ўчую ўладу там мелі намесьнікі гаспадара пры законадаўчым ўладзе веча, што засталася ад старажытных часоў; напым на полацкім пасяле сядзелі малодшыя браты, ці сыны гаспадара. З гэтага часу Полацк ўжо даволі моцна закрпіўся з Літвой. За Полацкам прышоў чарод і да Вітабску, каторы яшчэ ў ранейшыя часы абсабіўся ад Полацку ў незалежнае князьства. Апошні вітабскі князь не маючы насьледнікаў на мужчынскай лініі, аддаў сваю дачку за сына Гедымінава, Альгерда. Па сьмерці песьця, Альгерд зрабіўся вітабскім князем і, разумеюца, быў у залежнасьці ад бацькі свайго Гедыміна. Хутка ўвайшоў у склад новага гаспадарства і наш Менск са сваєю воласьцю. У лютыме пад 1326-м годам ёсьць звестка, што у Поўгарад приходзілі пасланцы ад Літоўска-беларускага гаспадара. Наміж імі назван і Васіль, князь Менскі. Выходзіць, што яшчэ да гэтага часу тэрыторыя Меншчыны увапіла ў склад новай дзяржавы, калі ў 1326-м гаду Менскі князь быў ужо адным з надручных князоў Літоўска-беларускага гаспадара. Магчыма думець, што калі гэты самы час, ці можа некалькі раней зрабіўся залежны ад Лівонскага князьства Друцкае і Лукомскае. Калі гэтага ж часу маладое гаспадарства ўключыла ў склад сваёй тэрыторыі Турава-Пінскае Палесье і зямлю Берасьцейскую, каторая ў заходняй сваёй палавіне насіла назову Падлясья.

Пасьля сьмерці Гедыміна тэрыторыя гаспадарства ўсе пашыра-

суда, уключаючы ў свой склад тэрыторыі, населеныя заходнімі рускімі славянамі. У часы Альгерда і Кейстута, наступнікаў Гедыміна, да Літоўска-беларускага гаспадарства прылучыліся Чарнігаўшчына і Кіеўская воласьць з Валынню і Падольляю. Трэба зазначыць, што Кіеўшчына яшчэ ў пачатку 14-га стагоддзя ня была падобна на тую багатую моцную і магутную Кіеўшчыну, каторая ў часы, напрыклад, Уладзімера Манаха руйнавала і пішчыла з такою заўзятасьцю тэрыторыю Полаччыны. Кіеўшчына ў гэтыя часы сама была зруйнавана і знішчана да шчыту як хатнім безладзьзем, так і набегамі палуднёвых стэпнікаў манголаў, раней польцаў, а потым татаруў. Слава і багацьце вялікага князя Кіеўскага зніклі. Ён зрабіўся адным з тых маленькіх, гаротных палуднёвых князкоў, каторыя ледзьве-ледзьве трымаліся, апіраючыся на незначную жменьку рускіх насельнікаў, заставаў у стэну, ня глядзячы на небяспечнасьць ад татараў. «Маці гарадуў рускіх», палуднёвыя залаты ключ ад вялікага воднага шляху з Варагаў у Грэкі, багаты, густа заселены Кіеў быў цяпер невялікім мястэчкам без усякай ганцлёвай вагі. Італьянскі манах Пляна—Карпіні, каторы, зьезджаючы па палуднёва-ўсходнім б'раём, бачыў у гэты час паміж іншым і Кіеў, палічыў у ім ня больш, як 200 хатаў. У 1300-м гаду Кіеў перастаў быць і рэлігійна-цэркоўным цэнтрам, бо атрапаў «ўсея Русі» Максім, уцекаючы ад татарскіх нагромаў з Кіева пераехаў на жыцьце на паўночны ўсход, дзе пачаў будавацца Маскоўскі цэнтр. Туды-ж, на паўночны ўсход, выйшлі і мацнейшыя князі, і насельнікі Кіеўскай воласьці, шукаючы больш бяспечнага для сваёй працы месца. Разумеюцца, што з жменькаю людзей Кіеўскі князь ня мог тут трымацца як самаўладчы, незалежны ўласнік і павінен быў прызнаць дзяржаўную вышэйшую ўладу магутнага суседа, вялікага князя Літоўска-рускага, каторы меў моц абараніць палудзень ад татараў.

Не здавальняючыся паўднёвымі рускімі воласьцямі, Альгэрд прагнуўся зашчыраць свой палітычны уплыў на паўночныя воласьці і такімі багатымі ганцлёвымі гарадамі як Поўгарад і Пскоў. Тут ён быў наступнікам наліткі Полаччыны, каторая ў павярэдні перыяд гісторыі Беларусі так сама звагалася за ўладу над гэтымі гарадамі і воласьцямі. Апроч таго Літоўска-беларускае гаспадарства звярчалася ўвагу і на ўсход. Яно прагнулася схіліць у свой бок, напрыклад, Цьверскае княства, падтрымліваючы яго ў барацьбе з Масквою. Але тут, на ўсходзе рос моцны сучэрнік літоўска-беларускаму гаспадару ў асобе маскоўскага гаспадара, каторы пачаў ўжо рабіць тую самую справу зьбіраньня Русі, якую рабіла і Літва.

Працуючы над зьбіраньнем Русі, Літва павінна была так сама, як і Масква, барацца сваё гаспадарства ад татараў. Яшчэ амаль што за

20 гадоў да вядомай нам Кулікоўскай бітвы, ў 1362-м годзе Літва і Беларусь, злучыўшы ўсе свае сілы, выйшлі на спатканьне татараў на паўднёвую граніцу. Адбылося страшэннае збойство на Падолі. На гледзячы на вялікі лік і сваю храбрасць, татары былі разьбіты і, пагінуўшы на месцы многа трупамі, здабычы і палонных, уцяклі на паўднёвы ўсход. Пад ўплывам страху татары доўга сюды не прыходзілі, і паўднёва-заходнія землі, такім спосабам, мелі цяпер магчымае эвампічна і культурна разьвіццё, забяспечаны ад страшнага ворага.

Такім спосабам, з быўных раскіданых заходня-славянскіх земляў ў злучнасьці з Літвой зляжылося гаспадарства. У гэтым гаспадарстве на кожным кроку мы бачым працу нашых бацькоў. З гандлёвай Полаччыны прышоў сюды капітал і начаў вноў зьбіраць для эканамічнай працы мазольных рук. Вясковая старажытная Літва будзе ў сябе гарады, і яны пачынаюць жыць жыцьцем старых гарадоў Полаччыны і Кіяўшчыны. Некаторыя з гарадоў акружаюцца мурамі, ўзмацняюцца замчышчамі. Войскі гаспадарства добра ўзброены і добра ведаюць вайнічае штукарства, каторае так сама прыйшло сюды з Полаччыны. Жыхары маюць добрую арганізацыю. Нам, напрыклад, вядома, што яны баронаць свае гарады на чарзе, праз кожную месяцаў кожная група. Нашы прадкі ня толькі служылі ў войсках гаспадара, але складалі іх значную частку. Ім, як найбольш культурнаму элементу даручаецца каманда пад вайсковымі часткамі і абарона ад ворагаў меж гаспадарства. Яны кіруюць ад імя гаспадара як асобнымі гарадамі, так і цэлымі тэрыторыямі. Ім даручаюцца такія справы, дзе асабліва патрэбна адукацыя і сьмьрт, напрыклад, вносіны вялікага князьства з суседнімі гаспадарствамі. Адным словам, мы бачым, што нашы прадкі, як культурны элемент, займаюць пачэснае месца ў політычных і грамадзянскіх справах гаспадарства. Ідзе згоднае сужыцьце паміж двума народамі. У літоўска-беларускім гаспадарстве кіруе гаспадар—літвін, а пануе праэвета і культура беларуса. Ёсьць нават такая думка, што гаспадары дзяржавы ня былі прыроднымі літвінамі, а патамкамі тых князёў полацкай Русі, каторыя раней, у канцы папярэдняга перыяду, уцяклі ў Літву ад блыладзья, якое настала ў Полаччыне. Не ўходзячы ў разгляд гэтай думкі, мы ўсё-ж такі павінны адзначыць, што самі гаспадары князьства лічылі сябе літвінамі. Гэтае літвінскае самапачуцьце ня было аднае-жа шовіністычным. Усе яны добра ведаюць беларускую мову, некаторыя з іх прымаюць ўсходнюю хрысьціянскую веру і бяруць шлюб з рускімі князямі. Беларуская мова пануе не толькі ў палацу вялікага князя, але і сярод грамадзянства. Дзяржаўныя паставы выдаюцца раней ў дзьвех мовах, а потым амаль што выключна ў беларускай мове. Гаспадар, лічачы сябе літвіном па

нацыі, прызнаваў, што ён, як дзяржавен, ёсць прадстаўнік той і д, у-
гой нацыі. У афіцыйных граматах і ў зносінах з суседнімі народамі
ён называе сябе царам Літвіноў і Русіваў (rex Litwinorum Rnthe-
nopolitque). Іначай і быць не магло, бо дзеве трэція часткі яго зямель
былі беларускіе.

На гледзячы на тое, што у літвіноў была вера паганская, а у
беларусаў ўсходне-хрысціянская, абедзве нацыі жылі у згодзе. У
дзяржаве пануе шырокая верацярплівасць. Да якой-бы веры хто ні
палежаў, ён служыць аднаму богу. Гэдымі, адказваючы на адну з
прапазыцый рымскага папы, ў сваёй грамаце так піша аб гэтым: «Я
казаў, што дазволю хрысціянам маліцца па звычаю іх веры, русінам
па іх звычаю палякам—па іх. А мы, літвіны, будзем маліцца па на-
шаму звычаю, бо ўсе мы паважаем аднаго Бога». Трэба ўсё-ж такі
адзначыць, што літвіны пачалі браць у беларусаў іх культуру, мову і
нават веру. Так, напрыклад, вядома, што ў канцы XIV-га стагоддзя
больш як 50 літвінскіх месцовых князёў трымаўся ўсходніх хрысціян-
скай веры, бо яна мела ў сабе больш культурных элементаў, як
паганская вера. Аб гэтым-жа сьведчыць і польскі вядомы гісторык
Ірашэвіч, каторы гаворыць, што калі-б так справы йшлі праз нека-
торы час, то Літвіны прыбылі-б беларускую мову, звычай, законадаў-
ства і праваслаўную веру, нават іх народнасць змянілася-б на бела-
рускую.

Такая еднасць і згода паміж літоўскім і рускім элементамі дзяр-
жавы заложала ад таго, літоўска-беларускае гаспадарства было збу-
довава ў больш шляхам згоды, чымся шляхам уціску і вайны. Полацкае
гаспадарства ў канцу свайго існавання не магло даць сваім паддан-
ным грамадзянскага спакою. Мы ведем, што ў грамадзястве йшла
вялікая барацьба паміж лепшымі і падлымі людзьмі, паміж экспля-
туючым капіталам і працавітаю беднатою. Апроч таго, ня было забясп-
яченства ад хатняй валаці паміж асобнымі валасцямі і гарадамі
гаспадарства. Усё гэтае прыводзіла да таго, што не існавала ў По-
лаччыне ніякіх прашкодаў для новага ко-аэнтрацыйнаго руху, каторы
ішоў з боку Літвы і яе гаспадара. Асобныя воласці і гарады сама-
коць прызнавалі новую ўладу і глядзелі на яе як на пажаданую ўла-
ду. Як па выключенне, можна наказаць толькі на Смаленск з яго тэр-
рыторыяй, каторы быў прылучан да Літоўска-беларускага гаспадарства
заяўніцкім шляхам. Але і тут ня было дружнага адпору. Яшчэ раней
у Смаленску была грамадзянская партыя, каторая спачувала і цягнула
на Літвы. Прадстаўнікі гэтай партыі адчынілі гарадзкую браму літоў-
ска-рускаму войску, і яно амаль што без перашкод і збойства увайшло
і заняло Смаленск.

Наогул можна сказаць, што жыхары быўшай Полацкай дзяржавы

бяз пратэсту прынялі ўладу говага гаспадара, каторы прыносіў з сабою абарону ад моцных суседаў і даваў спакой і адначынам ад мяжу-собнай хатняй барацьбы.

Нам вядома, што ў гісторыі полацкага перыяда Беларусі вялікую вагу ў дзяржаўным і грамадзянскім жыцці края мела веча. Яно было тым цэнтрам, дзе групаваліся эканамічныя і палітычныя інтарэсы воласьці і гораду. Новая дзяржаўная ўлада, якая арганізавалася у Полацкай Русі, не парушыла гэтай старажытнай, агульна-рускай ідэі народапраўства. Наадварот, збіраючы заходняй часткі рускага племя, літоўскія вялікія князі асобнымі граматамі забяспечывалі правы заканадаўчага веча. У аснове ўсіх грамат літоўска-беларускіх гаспадароў, якія даваліся імі асобным гарадам і воласьцям, мы заўсёды можам знайсці таяе вельмі цікавыя словы: «гаспадар старыны ня парушае і навіны ня ўводзе». Кожная воласьць быўшай Полаччыны, ўходзячы ў склад новага гаспадарства, не адходзіла ад сваіх старых традыцый і зберагала свой твар. Някай ломкі хатніх сваіх звычайў яна не перажывала.

На тое мы будзем бачыць на ўсходзе, дзе навакола Масквы так сама пачалося збіраньне і канцэнтрацыя дзяржавы—ўсходняй, Маскоўскай Русі. Масква, збіраючы Русь, паступова і няўхільна касуе на сваіх абшарах старарускую ідэю народапраўства. Тут увесь час будзе расьці моцнае самаўладства маскоўскіх гаспадароў, каторае патым дасць цвёрды грунт для бязушыннай сваволі, напрыклад Івана IV Грознага. Усякая асобная воласьць, змушаная увайсці ў склад Маскоўскага гаспадарства, павінна будзе згубіць свой асабісты твар, сваі старажытныя звычаі і традыцыі. Маскоўскае самаўладства сваёю цяжкаю рукою будзе касавалі тэрыторыяльную індывідуальнасьць абласцей, ўходзячых ў яго склад.

На касуючы правую веча і старарускай ідэі народапраўства, новая дзяржаўная літоўска-беларуская ўлада будзе прагнуцца скасаваць ўладу асобных мясцовых князёў. Праўда, мясцовыя князі не зганяюцца з сваіх пасадак, дзе яны павіны прызнаць як-бы васальную залежнасьць ад вялікага князя і гаспадара Літвы і Беларусі. Толькі ў тых воласьцях, дзе пасады аставаліся з якіх нібудзь прычын мустымі, гаспадар садзіў, як князёў, намесьнікаў, сваіх родзічаў і сваякоў.

Адносіны гаспадарства да нямецкіх ордэнаў.

Важнейшаю з надворных спраў Літоўска-беларускага гаспадарства было змяньненне з нямецкімі ордэнамі, аб якіх мы казалі вышэй. З IX-га, асабліва з X-га стагоддзя, пачынаецца вялікі рух германскага племя на ўсход, *drang nach Osten*. Гэты рух на ўсход наперш прыціснуў заходніх, балтыйскіх славян, каторыя раней жылі аж да

самага Рэйну. Сталеццям за сталеццям ішоў гэты паціск немцаў, і славяне адыйшлі аж за Эльбу (Лабу). На поўначы Заходняй Эўропы, на берагах Балтыцкага мора, паміжкі паціск бліў мацнейшы. Немцы ўсе свае сілы скацілі на ў гэтым кірунку. Усё гэта зраўнавала само сабой, калі мы будзем мець на ўвазе значэнне і ў тые, і ў нашы часы марскога берагу. Пад Балтыцкім морам немцы асабліва напіралі на насельнічаў — тубыльчаў і, ідучы на берагу на усход, сваткаліся, як мы ведаем с паяжамі і лівіямі. Літвіны пачалі бараціцца ад гэтага ўціску, і каб абарона была мацнейшай, пачалі арганізавацца. Так збудаваўся дзяржава. Перад дзяржаве прыйшлося старацца перамагчы немцаў паціск. Пачалася цяжкая барацьба, каторая прывяла праз сталецці. Ужо Мендаўгу трэба было бараціцца, і ён бараціўся як мог, гдзе мечам, гдзе хітрасьцю. Тое самае раб ў Гедыміні. Часта, на маючы магчымасці ўзяць верх над немцамі сілаю меча, ён звыртаўся і да другіх саюзікаў. Так, напрыклад, адін раз ён прасіў у рымскага пана заступніцтва ад мечаносцаў. Пана, старэйшыны гэтае здарэнне, прапанаваў Гедыміну прывяць вадохрышча на заходняму абраду. Гедымін, за пробы Мендаўга, ўжо даведаўся, што каталіцтва ня можа абараніць Ліву і Беларусь ад крыжацкага ўціску. Каталіцтва як раз было тэю сыцежкаю, на каторай ішла політычыне жаданні немцаў. Гедымін рэзка адхіліў прапанову пана. Як каза паданне, ён адказаў пасланцом пана так: «Калі я меў намеры калі небудзь хрысьціцца, то няхай мяне сам чорт хрысьціць. Паўна, я кажаў, як і напісана ў грамаце, што буду паважаць пана, як бацьку; але я гэта сказаў з тым, што пана старэйшы ад мяне. Усіх старых я паважаю, як бацькоў, таварышчаў люблю, як братоў, а малодшых ад мяне, люблю як сыноў». Барацьба з крыжакамі пры Гедыміне йшла з пераменным шчасцем. Некалькі разоў лівію удавалася браць над імі верх, але, наагул кажучы, Лівія і Беларусь былі слабейшыя. У барацьбе з крыжакамі загіб і сам Гедымін. Пад 1341-м годам у адным з рускіх летапісаў гаворыцца, што Гедымін загінуў пры аблозе аднае нямецкае крэпасці, наравены крыжакамі.

— У часы Альгэрда і Кейстута амаль што ня увесь няжар барацьбы з немцамі ляжаў на Кейстуте, каторы быў кіраўніком заходняй палавіны гаспадарства. Барацьба йшла без перарыву. Немцы, замест велікіх паходаў, робяць паходы дробныя, але з тое частыя. Такія паходы яны завуць рэйзамі. Кожны дзень, кожную гадзіну навіны лівіны чакаць неспадзяванага ворага. Якіе небудзь 100 ці 200 крыжакоў, а часам і менш, добра ўзброеныя на добрых конях ўрываюцца раптам у сумежныя з ордэнскімі літоўскімі землі, паліць гараны і вёскі, хаты і гумны, бяруць жыхараў альбо бяруць у палон. Разам з людзьмі гоняць яны ў свае межы былі і цягнуць маемасць. Ча-

сам у адзін год было на некалькі такіх рэйзаў. За 30 гадоў князіння Альгарда, згодна нямецкім летапісам, лічыцца каля соткі такіх паходаў.

Каб спыніць воіага і ня даць яму магчымасці ўвайсці на сваю тэрыторыю, і немцы і літва на межах муруюць моцныя замкі. Наймацнейшым з літоўскіх замкаў таго часу быў замак у Боўне. Многа разоў падступаліся немцы да замку, многа разоў прагнуліся ўзяць яго, але замак, вымураваны з каменя і цэглы чужаземцамі і мясцовымі майстрамі, стаў пярхомай і бар'ерам межы Літвы. Кожны раз выпуску ён з-за сваіх мураў узброеныя сілы літвіноў на помсту немцам за іх безумныя рэйзы на Літву. Толькі сабраўшы вялікія узброеныя сілы і запрасяўшы на дапамогу суседніх і чужаземных рыцараў немцы забралі ўрэшце гэты прозны, стойкі замак, ці лепш кажучы, яго руіны, бо літвіны толькі тады перасталі яго абараняць, калі ён быў зусім ужо зруйнаваны. Але і пасля гэтага нямецкія рыцары ня доўга пачавалі тут. Прайшоў год, прайшоў другі, і літвіны зноў, недалёка ад руінаў, з вялікаю старажытнасцю і мастацтвам пабудавалі новы замак, каторы быў ня менш моцны ад старога.

Не заўсёды так добра і ўспешна ішла барацьба. Калі распачыналіся хатнія спрэчкі, Літоўска-беларускае гаспадарства ня толькі не рабіла наступу на крыжакоў, але само ўменьшвала іх у свае дамовы справы. Так рабілі, напрыклад, і Ягайла і Кейстут, каторыя звярталіся да крыжакоў, шукаючы іх дапамогі ў барацьбе за вяліка-пяжацкі пасад. Крыжакі ахвотна адказваліся на гэтыя прывымы і ўменьшваліся у жацьцё Літвы, добра разумеючы, што гэтым яны аслабляюць моц шкадлівага для іх суседняга гаспадарства. Але спрэчкі праходзілі, Літва і Беларусь зноў браліся за зброю, каб змагацца са сваім увартам ворагам.

Змагацьне з немцамі было, паміж іншымі, адною з прычын льна-стычнага злучэння Літоўска-беларускага гаспадарства з каракеўствам Польскім ў 1386 м гаду. І трэба згадзіцца з тым, што гэтае злучэнне было надта шкадлівым для нямецкіх ордэнаў. У 1410-м гаду літоўска-беларускі гаспадар Вітаўт разам з польскім каралем Ягайлам даў немцам рашучую бітву пад Таннэбэргам, ці Грунвальдам у Прусіі. Ордэнскае войска складалася з 80 тысячаў, войска саюзнікаў з 150 тысячаў. У бойцы прымаў удзел і вялікі лік беларускага войска. Апроч Вітаўта, Ягайлы і магістра Тэўтонскага ордэну, тут быў добра вядомы чэшскі рыцар Жыжка, будучы нацыянальны чэшскі правадыр і дзясяч часу гучнік войскаў. Бойка пачалася ранаю 15-га чэрвеня. Літоўска-беларускія войскі былі пастаўлены на правым фланзе. Доўга біліся, і ніяк ня мог выявіцца рэзультат бою. Толькі над вечар, дзякуючы моцнаму націску на ворага беларускіх смаленскіх палкоў, нем-

цы пачалі бегчы і масамі кідаць поле бою. Страты з нямецкага боку былі не малыя: рыцараў было забіта каля 30 тысячаў, са зброяю ў руках загінуў і сам магістр ордэну. Само сабою разумеенна, што радосьць ад перабы была вялікая. З гэтай бітвы пачынаецца відны пералом у бесперарыўным змаганні Літоўска-беларускага гаспадарства з нямецкімі ордэнамі. Сілы немцаў пачынаюць ўсё слабнуць. У 1466 м гаду нават канчаецца зусім незатэжнае істнаваньне Тэўтонскага ордэну, каторы пачаў раскідацца. Вялікі магістр ордэну, пабачыўшы, што нема магчымасці далейшага істнаваньня, навінен быў прызнаць сябе васалам польскага караля і літоўска-беларускага гаспадара, Казімера IV.

Унія Літоўска-Беларускага гаспадарства з Польшчай 1386 года.

Пасля таго, як скаваў гаспадар Альгэрд, ў Літоўска-Беларускім гаспадарстве пачынаецца бязладзьдзе. У свае часы Альгэрд быў жанаты два разы: першы раз на Марыі Вітабскай, другі раз—на Ульяне Цверскай. Ад той і другой жонкі асталіся сыны. Паміж гэтымі двума галінамі Альгэрдовага роду яшчэ пры жыцьці Альгэрда йшло супярэчнасьці. Пасаду вялікага князя Літвы і Беларусі зайняў Ягайла, старшы з сыноў Альгэрда ад другой яго жонкі, Ульяны Цверскай. Тым, што Ягайла, ня будучы найстаршым, зайняў пасаду гаспадара, былі незадаволены яго старшыя браты, сыны першай жонкі Альгэрда, Марыі Вітабскай. Яны, ня хочучы паддацца Ягайле, звярнуліся за памогаю да Масквы, дзе ў гэты час быў вялікім князем добра вядомы нам Ёмітры Данскі.

Што датычыць да Кейстута, малодшага Альгэрдава брата, то ён, з аднаго боку, шануючы ідаю еднасьці гаспадарства і, з другога боку, ня хочучы парушаць тэстамэнту памёршага брата Альгэра, як гаспадара, ня выхадзіў з паслушэнства свайму пляменьніку Ягайлу. Каб падтрымаць яго паруханы аўтарытэт і даць другім князём прыклад паслушэнства вялікаму князю, ён нават у паложаны час езьдзіў ў Вільню да Ягайлы на пасяджэньне вялікакняжацкай рады, як і раней езьдзіў у раду да свайго старшага брата Альгэрда.

Аднак-жа гэтыя добрыя адносіны паміж Ягайлам і Кейстутам хутка перарваліся з віны Ягайлы. Ягайла вельмі баяўся аўтарытэту і папулярнасьці свайго дзядзькі і, скарыстаўшы дробнае здарэньне, пачаў з імі барацьбу. Два разы звяртаўся да крыжакоў Ягайла, каб з іх дапамогаю перамагчы Кейстута і зрабіць яго бясспечным для сябе. Уздыўся за зброю і Кейстут. Ня гледзючы на дапамогу крыжакоў, Ягайла быў разбіты. Каб забяспечыць сябе ад супярэчнасьці Кейстута, ён пашоў на верчломную хіграцьць. Адзін раз ён запрасіў Кейстута з сынам яго Влоўгам ў свой абоз быгцам для таго, каб абгаварыць з імі

умовы для палення пільна дачейных адносін. Вітаўт з сынам не зразу мелі затр ўділь пацкадкі гэтага зааршчэння і влехалі. Як толькі яны з'явіліся на месца свіданьня, бяз воіска і бяз зброі, неспазнавана іх схавалі, закавалі ў моцныя ланцугі, патаемна завезлі ў м. Крэва (Ашмянскі павет у Віленшчыне) і там пасадзілі у замчышчы ў турму. Сюды Ягайла напаслаў людзей каторыя задушылі слаўнага, старога Кейстута, а верную жонку яго, Віруту, утанілі у замкавым рову. Вітўту неяк нашпцавала уцячы з турмы. Палашчыне кажа, што ўцёк ён з поляну, апрачуўшыся ў жаночую вопратку, каторую даставіла яму яго жонка, Ганна.

Такім спосабам, мы бачым, што Ягайла меў многа ворагаў сярод сваіх родных і стрэных братоў. Апроч таго, імя яго было вельмі неппулярна у шырокіх масах. Зразумела, што яму неадкладна треба было шукаць апары для сваёй улады дзесь за межамі Літоўска-беларускага гаспадарства.

У гэты самы час і у суседняй Польшчы былі непаразуменні у парыхтаванні дзяржаўнай ўлады. Там у 1382-м году сканаў польскі кароль Людавік Вэнгерскі. Мужчын каралеўскага роду ня было, спадчыну прышлі тры яго дачкі—Катарына, Марыя і Ядвіга. Фамілія караля хацела пасадзіць на пасад сярэдняю дачку, Марыю, каторая ў гэты час была ўжэ жонкаю караля Вэнгерскага. Звязяк Польскага пасаду з Вэнгрыяй ужэ даўно не падабаўся польскаму вышэйшаму панству, бо, дзякуючы гэтаму звязку, ўжэ і нябошчык-кароль апраўся ў асобных выпадках на Вэнгрыю і трымаў сябе даволі незалежна ад панюў, каторыя хацелі ўзяць яго ў свае рукі. Зразумела, што і зараз паны не згаджаліся абраць на пасад Марыю, якая была небяспечна для іх з гэтага боку. Дзеля ўсяго гэтага ўжо два гады цягнулася бескаралеўе, каторае ўносіла бязладзьдзе ў жыццё польскага гаспадарства. Треба было выйсці з такога дрэннага палажэння. І вось у 1384-м гаду паміж фаміліяю памершага караля і польскімі панамі была зроблена згода. Маці каралева пасля доўгіх перагавораў згадзілася аддаць на польскі пасад малодшую дачку Ядвігу, 13-ці гадоў. Было зразумела, што Ядвіга не магла сама кіраваць гаспадарствам, там больш, што Польшчы як і Літве, цяжка прыходзілася ад крыжакоў. Треба было знайсці, такога чалавека для Ядвігі, каторы быў-бы ня столькі прыемным для яе, сколькі карысным для Польшчы. Ягайла, Літоўска-беларускі гаспадар, здаваўся паном падхадзичым для гэтай мэты: перш ад ўсяго, Літве пагражаў той самы вораг, што і Польшчы, апроч таго хатніе спрэчкі, у Літве за ўладу рабілі Ягайла больш згаворным з польскімі панамі. Апроч політычных думак, польскіе паны трымаліся і сваіх класавых інтарэсаў. Яны былі перакананы ў тым, што Ягайла, ў падзяку ім за свае абраньне, пашырыць іх

правы ў прывілеі. Духавенства так сама спадзявалася, што шлюб Ядвігі з Ягайлам пашырыць і рэлігійна-політычны ўплыў на Літву. І тыя і другія не абмыліся.

Ягайла ў 1385-м годзе адтрымаў з Польшчы прапазіцыю на вонкавую шлюбную з Ядвігаю і злучэння з Польшчай. З якою ахвотаю ён адгукнуўся на гэтую прапазіцыю, відаць з тых абавязкаў, якія налягалі на яго на шлюб і на сваё гаспадарства. На радах польскіх паслоў у Брэве ён абавязаўся прыняць каталіцкую веру са сваімі братамі, сваякамі, варадам літоўскім знатым і простым, даваць грошы свайго гаспадарства на патрэбы Польшчы, данамагчы Польшчы адтрымаць паўднёвыя аднятыя тэрыторыі, заплаціць адступнага 200,000 флярынаў быўшаму жаніху Ядвігі, прышчу Вільгельму Аўстрыйскаму і на вечны час прылучыць Літоўска-беларускае гаспадарства да кароны Польскай. Польшча за ўсё гэтае абяцала Літве і Беларусі дапамогу ў барацьбе з крыжакамі.

На зьездзе ў Ваўкавыску былі ухвалены такія ўмовы злучэння Польшчы з Літоўска-беларускім гаспадарствам: кароль і ваякі князь ў злучаных дзяржавах павінен быць адзін; у пачатку гэтай асоба ёсць Ягайла, потым проста патамак яго і Ядвігі; надворныя зносіны у справах, датычачы, абедзьвух дзяржаваў, а так сама і абарона тэрыторыі робяцца супольна. Хатняе кіраваньне ў кожным гаспадарстве асобнае: і ў Літоўска-беларускай дзяржаве, і ў Польшчы маюцца — асобныя войскі, асобны скарб і асобныя ўрады. Апроч таго, як было ўжо сказана вышэй, Ягайла меў абавязак прыняць каталіцтва і шырыць яго паміж літвіноў. Беларускаму насяленьню была застаўлена свабода быць ўсходня хрысьціянскай веры.

Так адбылася першая вунія Літоўска-беларускай дзяржавы з Польшчай. Гэтая вунія залежала ня толькі ад надворных прычынаў але і ад прычынаў хатніх. Злучэньнем з Польшчай Літоўска-Беларускі ўрад жадаў ня толькі здабыць дапамогу ў барацьбе з суседзямі, але і ўзмацніць станавішча вялікакняжацкай улады ў маладым гаспадарстве.

Вунія 1386-га году разглядалася да нашага часу толькі, як вунія дынастычна-пэрсанальная. Лічылася, што два гаспадарствы злучыліся адно з другім толькі праз асобу агульнага для абедзьвух дзяржаў манарха і яго наступнікаў патамкаў; што вунія не мяняла юрыдычнага гунту другіх бакоў дзяржаваў і грамадзянскага жыцця. Такі нагляд немагчыма дэзынаць справядлівым. Треба адзначыць, што юрыдычна, па тэксту дагавору, вунія 1386-га году была больш, чым дынастычна-пэрсанальная. Яна была як-бы інкорпарацыя дзяржавы Літоўска-беларускай у каралеўства Польскае. Юрыдычна літоўска-беларускія землі на вечныя часы прылучаліся да кароны польскай. На тэксту даў гаворы ў 1386-га году аб-бы зусім прымянялася незалежнае і самаві-

тае істываання в ліката князства, і яно рабілася разам з Польшчаю адным палітычным, дзяржаўным арганізмам. Ня дарма пасля вуніі ўсе Літоўска-беларускія князі павінны былі прыняць прысягу на вернасць кароне польскай, і літоўска-беларускія баіры—каталякі атрымалі такія самыя правы, якія былі ў польскіх паноў.

Так стаяла справа з юрыдычнага боку. Але фактычна далёка не заўсёды бывае тое, што пішэцца ў юрыдычных актах. Так было і тут. Вунія была зроблена больш на паверы, чым у жыцці. Праўда, ўжо адчыняцца шлях для палітычнага польскага і рэлігійнага каталяцкага ўплыву, але фундаментальнай змены жыцця ўраз ня будзе. Літва і Беларусь доўга яшчэ, аж да другой палавыны XVI-га сталяцця, будуць жыць сваім асабістым жыццём, баронячыся ад пачаўшагася ўплыву. Кірунак жыцця пасля вуніі 1386-га году застаецца той самы, які быў і да гэтага году. Пэрыод Літоўска-беларускай дзяржавы ў гісторыі Беларусі не перарываецца.

Калі мы паглядзім на далейшае дзяржаўна-палітычнае жыццё Літвы і Беларусі, то пачынам, што самавітасць Літоўска-Беларускага гаспадарства пасля 1386-га году фактычна ня была згублена. За прыкладам іоці далёка ня трэба, даволі пазнаёміцца на яеому вачыньні падручніку з кіраваньнем Вітаўта, каторы быў асобным вялікім князем Літвы і Беларусі (1392—1430), ня глядзячы на ўмовы уніі. Кіраваў ён зусім незалежна ад Ягайлы караля польскага. І толькі ітэрыгі з боку Польшчы не далі яму магчымасьці каравацца і арабіцца літоўска-беларускім каралям. Намецкі імператар паслаў карону Вітаўту, але гэтая корона да яго не дайшла. Летаніс так апісвае гэтую падзею: «І лякове, ня жычыўшы кароны Літве, карону ад іх (паслоў імператара) тую адабраўшы і разсекшы яе па полы, прыложылі ко короне біскупа врагоўскага, каторая і цяпер пры замку і касцёле сьв. Станіслава ёсьць».

І ў далейшыя часы мы бачым, што Літва і Беларусь маюць часта сваіх асобных вялікіх князёў, што ідзе напроць умоваў вуніі 1386-га году. Ніжэйнаданая сінхроністычная табліца дасць патрэбныя для нас прыклады, бо нам няма часу досыць добра вымяніць гэтае пытаньня.

Літва і Беларусь	Польшча
Вітаўт 1392—1430	Ягайла-Уладзіслаў II
Сьвідрыгайла 1430—1433	1386—1434
Зыгізмунд I 1432—1440	Уладзіслаў III 1434—1444

Літва і Беларусь	Польшча
Вязімір I ў Літве і Беларусі 1440—1492, да 1447 асобны ад Польшчы Літ.-Бел. гаспадар.	Вязімір IV ў Польшчы 1447—1492
Александр 1492—1506 да 1501 асобны ад Польшчы гаспадар.	Ян Альбрэхт 1492—1501 Александр 1501—1501
Зыгізмунд II (ў Літве і Беларусі) Стары 1505—1548	Зыгізмунд I (ў Польшчы) Стары 1506—1548
Зыгізмунд III (ў Літве і Беларусі) Аўгуст 1548—1572	Зыгізмунд II (ў Польшчы) Аўгуст 1548—1572.

Як можна відзець з гэтай табліцы, толькі наступова і з цягам часу Літоўска-Беларускае вялікае князства губіць сваіх асобных гаспадароў. Гэта паказвае, што вунія 1386-га году толькі адчыніла шырокі дарогу для польскага палітычнага, культурнага і сацыяльнага ўплыву. Затым трэба адзначыць, тые асобы, каторыя былі літоўска-беларускімі гаспадарамі і разам з тым польскімі каралямі, у першыя часы пасля ўтварэння уніі лічылі сябе больш літоўска-беларускімі гаспадарамі, чым польскімі каралямі. Інтарэсы і жыццё Літвы і Беларусі іх больш цікавілі, чым Польшчы. Гэты факт робіцца тым больш зразумелым, калі прыняць пад увагу становішча караля ў Польшчы, дзе паны і ўзмяняючыся шляхта ўжо пачалі выбіраць і патым забіраць караля ў свае рукі. Літоўска-беларускі настрой польскіх каралёў у першыя часы пасля уніі магчыма бачыць, напрыклад, у такім юрыдычным дакумэнце, як «Земскіе Прывілеі» Казімера I (у Польшчы IV), аб каторых будзе слова дасей. Толькі над канец перададу, калі пад польскім уплывам і над уплывамі другіх прычын умовы жыцця змяніліся, агульныя дзяржаўны Літвы, Беларусі і Польшчы пачалі ставіць інтарэсы Польшчы вышэй інтарэсаў Літвы і Беларусі, а сябе лічыць больш каралямі польскімі, чым гаспадарамі літоўска-беларускімі.

Такім гаспадаром быў, напрыклад, Зыгізмунд III (у Польшчы II) Аўгуст, апошні прадстаўнік выміраўшага Ягайлавага дому.

Што жыццё Літоўска-Беларускага гаспадарства пасля 1386-га году ў асновах сваіх не перамянілася, відаць яшчэ й з таго, што акты вуніі паміж двума дзяржавамі ўсё пішунца і пішунца ў далейшыя гады. Нашто гэта было-б рабіць, калі-б усё было зроблена раней. Паўтарэнне актаў голасна гаворыць аб тым, што яны не маюць моцы ў жыцці. Калі-б акт 1386 га году быў рэальным, моцным, то само сабою з аумела, што яд прышлося-б пытаньне аб вуніі падымляе на далейшых зьездах больш, чым дзесяць разоў. З гістарычных дакумэнтаў мы ведаем, што гэтае пытаньне падымлялася зноў і зноў у наступныя гады: 1401, 1413, 1447, 1451, 1453, 1501, 1563, 1564, 1566 і 1567. Як мы бачым з гэтага пералічэння гадоў, пытаньне аб вуніі асабліва падкрэсьліваецца і вымагаецца жыццём у 60-е гады 16-га стагоддзя. Пасьпелі якія-сь прычыны, каторыя патрабавалі поўнай, рэальнай вуніі. Галоўнейшай з гэтых прычынаў быў той польскі сацыялізм і палітычны ўплыў, якому была адчынена брама на Літву і Беларусь актам 1386 га году. Апроч таго, на вунію з Польшчай гоніць Літву і Беларусь яшчэ адна важная прычына, гэта—націск з усходу, з боку Маскоўскага гаспадарства. Гэты націск робіцца асабліва моцным як раз у 60-е гады 16-га стагоддзя, калі ў Маскве разьвіваецца тэррор апырчаны. Ратуючыся ад тэррору Івана IV Грознага, літоўска-беларускае панства падпісала ўрэшце апошні раз вунію з Польшчай. Гэтая вунія скончыла незалежнае, самабытнае існаваньне Літоўска-Беларускага гаспадарства, каторае ўвайшло ў склад Рэчы Паспалітай.

Адносіны Літоўска-Беларускай дзяржавы да гаспадарства Маскоўскага.

Літоўска-Беларуская дзяржава з самага пачатку свайго існаваньня ўзяла на сябе заданьне сабраць у адзін палітычны арганізм заходнюю частку рускіх славян. У 13-м і ў першай пэравіне 14-га стагоддзя яна была ў гэтых адносінах палыначая і ня мела ў справе збіраньня суперніка. Горад за горадам, тэрыторыя за тэрыторыяй ухадзілі ў склад гэтага заходня-рускага гаспадарства. З другой пэравіны 14-га стагоддзя зьявіўся ў дзяржавы зьбіральны супернік. Гэта было непрыметна нарадзіўнае ў пачатку 14-га стагоддзя срод лясоў прыволжскіх і прыокскіх Маскоўскае гаспадарства, каторае пачала хутка расьці і рабіць збіраньне ўсходняй часткі рускіх славян. І тая, і другая дзяржава, групуючы ўкола сябе гарадзкія памыраючы свае тэрыторыі, урэшце спаткаліся межамі ў канцы 14-га стагоддзя. З гэтага часу і пачатца суперніцтва паміж зацікаўленымі ў

тэрыторыях абірацелямі, Літвой і Беларуссю з аднаго боку і Масквою з другога боку.

Пачалося змаганьне паміж дзяржавамі за ўплыў на невялікае тады Цьверскае князьства, якое мела літоўскую і маскоўскую партыю. Кожная з іх зьявілася за дапамогаю наволуг сваіх сямьратыў. Вайскі Альгэрда літоўска-беларускага два разы біліся з вайскамі паддамага нам з рускай гісторыі маскоўскага вялікага князя Зьмітра Дonsкага. У першы раз Літва з Беларуссю згулявалі вялікую сілу і ўзялі верх над Альгэрд. У другі раз Масква страцілася сабрць большае войска і ўзяла верх над Літвой. Літва і Беларусь, занятыя як раз у гэты час змаганьнем з нямецкімі ордэнамі, прыпынілі такую што свой наступны рух на ўсход. Пасьля перагавораў зроблена была згода паміж суседзькамі. У адзнаку і для замацаваньня згоды Альгэрд аддаў сваю дачку замуж за стрэчнага брата Зьмітра, Уладзімера Андрэявіча.

Прайшло крыху часу, і згода ў кіраваньне Вітаўта зноў прыпынілася. Завязалася барацьба з Масквою з за Ноўгарада і Смаленска. На гэты раз Літве пансавалі ўсю справу татары. Яны ўзялі верх над Літвой і Беларуссю на берагах ракі Ворсклы і не далі Вітаўту магчымасці пашырыць межы свайго гаспадарства далёка на ўсход. Усё ж такі і Ноўгарод і Смаленск павінны былі прызнаць сваю залежнасьць ад Вітаўта.

У 1396 м гаду Вітаўт і Васіль I Маскоўскі, зьехаўшыся на ўзаемную парадку у Смаленску, устанавілі граміцы Літоўска Беларускага і Маскоўскага гаспадарстваў на сумежнай рэчцы Угры. Для ўмацаваньня згоды дачка Вітаўта Настасія была выдадзена замуж за Васілі I. У гэты час Літоўска-Беларуская дзяржава ўключае ў свой склад вялікі абшар рускіх земляў. Намажыўшы ўсходнюю мяжу гэтай дзяржавы на карту, напрыклад, быўшай Расійскай Імперыі дараваўшыца гэтаму часу, мы бачым, што ў склад надудадных Вітаўту земляў уходзяць такія губэрні: Віленская, Горадзенская, Ковенская, Сувалская, Падольская, Валынская, Менская, Магілёўская, Вітэбская, Смаленская, Бясукая, Чарнігаўская, Кацярынаслаўская, Херсонская, Арлоўская, часткаю Калузькая і Тульская. Літоўска-беларуская дзяржава пашырылася далёка на ўсход; яе межа даходзіла да сучаснага нам горада Мажайску, за 107 верст ад Масквы.

Масква гэтага часу яшчэ ня мае сілы. Выраслы з невялікага ўдзельнага князьства, яна крок за крокам выбіваецца на першае месца сярод асобных удзельных князьстваў. Хоць татары разбіты на Куліковым полі (1380 р.), але яшчэ іх улада цяжкім каменем ляжыць на маладых маскоўскім гаспадарстве. Толькі пачынаючы з пачатку 15-го стагоддзя ўмовы жыцця Масквы хіляцца ў лепшы бок. Ідзе хуткае разлажэньне татарскага хацства. Замест адной Залатой Арды

мы бачым некалькі ордаў, каторыя змагаюцца паміж сабою ў ўзаемна аслабляюць адна другую. 1480-ы год прыносіць Маскоўскаму гаспадарству вызваленне ад татарскай пыволі. Усе дробныя удзельныя князьствы ўжо страцілі сваю незалежнасць і ўвашлі ў склад Маскоўскага гаспадарства. Вырасшая з невялікага ўдзелу — вотчыны, Маскоўская дзяржава гатую ідэю і арганізацыю вотчыны зьберагае і ў далейшы час. Маскоўскі дзяржавец кіруе ў сваёй вялікай дзяржаве так, як некалі яго продкі кіравалі ў сваёй удзелу — вотчыне. Ён, нават, лічыць, што ўсе землі рускіх славянаў ёсць яго вотчына. «*Вся Руская земля Божією волею из старины наша вотчина*». Маскоўскі князь ўжо запомніў, што «*из старины*» яго вотчынаю быў невялічкі маскоўскі ўдзел. І нэўна, справа тут не ў старасветчыне, а ў моцы. Маскоўскі гаспадар мае цяпер вялікую моц і, апіраючыся на не, ён лічыць сябе прадстаўніком і уласнікам ўсё Русі. Стары тытул вялікага князя Маскоўскага яго ўжо не здавальняе, і ён прымае тытул вялікага князя, гаспадара Маскоўскага і «*всёя Русі*». З новаю сілаю падымецца суверэнітэцтва паміж заходнім Літоўска-Беларускім і ўсходнім Маскоўскім гаспадарамі «*Русі*». Змагацьце за «*вотчыну*» цягнуцца блізка 150 гадоў. Бацькаўшчына наша руйнуецца, налі зарастаюць дэсам, усачваюцца крывёю.

У 1492 годзе, калі Літоўска-беларускім гаспадаром быў абраны Аляксандар Ягайлавіч, Іван III Маскоўскі, карыстаючыся з разладу паміж Літвой і Польшчай, пачаў вайну за сваю беларускую «*вотчыну*» якой ніколі ня бачыў ні ён, ні яго бацькі. На дапамогу сабе ён паклікаў татарскага крымскага хана Мэнлі-Гірэя, для каторага Беларусь хочь і не была вотчынаю, але была месцам добрай спажывы. Пачаўся нагром нашае бацькаўшчыны з паўдня і ўсходу. Асабліва быў зруйнаван Рагачо: кашто насці паграбавалі, горад спалілі, жыхароў нацягнулі ў няволю ў Маскву. Літоўска-беларускае гаспадарства павінта было прасіць згоды. Згodu зрабілі аддашы Яну III горад Мельціслаў. З граматы відна, што аюды гаспадары аб'ядаюцца дапамогаць, і шапаваць адзін другога. Аляксандр Літоўска-Беларускі ў сваёй грамаце піша: «*а хто мне вораг, то і яму (Маскоўскаму гаспадару) вораг. А хто будзе яму друг, то і мне друг, хто будзе яму вораг, то і мне вораг*». Каб згodu, утвораную з Маскоўскім гаспадарствам, зрабіць пэўнаю і моцнаю, Аляксандар заслаў сваіх святоў да Іванавай дачкі Галены, на каторай патым і ажаніўся. Але і гэтая брачная сувязь не зрабіла згоды моцнаю.

Праходзіць пейкі час, і ў вадной з сваіх грамат Аляксандар не назваў Івана III гаспадаром усёя Русі. Тады абураны Іван III прыслаў Аляксандару «*складную грамату*», абвешчаўшую яму вайну. І пер-рваўшаея вайна пачалася ў 1500-м гаду з новаю сілаю. Каманду

над літоўска-беларускім войскам меў князь Канстантын Астрожскі. У чэрвені вывікло страшэннае збойства недалёка каля гораду Дорагабужа. Маскоўскім войскам тады камандаваў добры знаўца ваеннай справы Давіда Хоамскі. Каля 8 тысячаў народу палажылі свае голavy ў гэтай бойцы. Літоўска-беларускіе вайскі былі разбіты, кінуліся на ўцёк, а вавода князь Астрожскі папаў у маскоўскі полон.

Яшчэ на працягу трох доўгіх гадоў маскоўскіе вайскі руйнуюць беларускую тэрыторыю. У дзень блякітнае неба чарнее дымам, а ў поч цемра палае чырвоным агнём пажараў. Рэчкаю ліецца чалавечая кроў, нішчыцца сабраная працаю магнасьць. Скора маскоўскае войска пачало галадаваць у краю, каторы само знішчыла і зруйнавала, і распачаліся самі сабою перагаворы аб згодзе паміж боручыміся старанамі. У 1503-м гаду замірэньне ўрэшце было падпісана. Масква адтрымала Гомель і некалькі местаў у Рогачоўскім павеце. У час гэтага замірэньня, у 1506-м гаду, памерлі і цесьць, і зяць.

Пасьля іх сказаньня гаспадаравалі — на Літве і Беларусі брат Александра Зыгізмунд II (Стары), а у Маскве Васіль III, сын Івана III. Яны зноў пачалі прыпыніўшыся барацьбу, сварыстаўшы дробае здареньня. У 1508-м гаду перабег з Літвы ў Маскву воража настроены да Сігізмунда князь Глінскі. Літоўска-беларускі гаспадар увесь час быў незадаволены тым, што Масква прыняла уцекача. Глінскі з свайго боку падбіваў Маскоўскага гаспадара на вайну з Літваю. Зноў Маскоўскіе вайскі ўварваліся на Беларусь. Зыгізмунд, даведаўшыся аб гэтым, сабраў вялікае, моцнае войска і вышаў ім на спатканьне. Перамогу адтрымаў Зыгізмунд і пачаў гнаць атступнаючага непрыяцеля на ўсход. Васіль III, бачучы, што ён праіграў справу, павінен быў прасіць згоды. Абедзьве стараны падпісалі «вечны мір», па умовам каторага Маскоўскі гаспадар павінен быў прыпыніць свой наступ на ўсход і вызваліць с полану князя Астрожскага і другіх ваеннапалоннікаў.

«Вечнасьць» зробленай згоды цягнулася вельмі нядоўга, ўсяго толькі пяць гадоў. У 1513-м гаду зноў разгарэўся пажар імцэрыялістычнай вайны. Маскоўская армія увайшла на тэрыторыю Беларусі. Адбываюцца адна за другою вялікія бойкі пад Смаленскам і Оршаю. Пад Оршаю ўжэ вядомы нам гэтман Астрожскі адтрымаў над маскоўскім войскам дзьве пабеды, ня глядзючы на тое, што яго армія была меньшаю ад маскоўскай ў два разы. Ад Оршы ён гнаў маскоўскае войска аж да Дорагабужа. Трыццаць тысячаў трупаў беларусаў, літвіноў і маскоўцаў засталі усю гэтую дарогу. Змаганьне безупынна ідзе і далей. Перамога перакідываецца то на тую, то на другую старану, пакуль яна зусім ня перойдзе на старану Масквы. Такіе гарады, як Полацк, Мельніслаў, Магілёў, Орша, Рагачоў, Гомель, Вітэбск, Смаленск і др. руйнуюцца на некалькі разоў. Мы ўжо і ня лічым, які страшэнны

лік вёсаб, невялічкіх мястэчкаў быў зруйнаван за часы гэтага змаганьня. Усё тое, што зрабіла многавекавая народная праца, гібне. Распаханая зямля парастае частым лесам. Жыхары бадзяюцца на лясох, хаваючыся там ад збойства і грабаваньня. Прыпыняецца народная творчасць. Насельнікі края, бачучы, што барацьбе няма канца—краю, кідаюць свае зрунаваныя гвёзды, кідаюць сваю радную зямлю і бягуць на Украйну. А барацьба ўсё ідзе. Войны аднаўляюцца у 1516, 1518, 1519, 1534, 1535 і 1536-м гадох. І тая, і другая старана, змучаныя змаганьнем робяць зноў згоду, каторая цягнецца толькі 25 гадоў. Пры Іване IV Грозным, у 1561-м годзе зноў пачынаецца так званая Лівонская вайна, каторая так сама адбывалася на тэрыторыі Беларусі.

Дорага каштавала гаротнаму беларускаму народу імперыялістычная думка Маскоўскіх гаспадароў—збіраццалёў аб тым, што Беларусь ёсьць іх «вотчына».

К у л ь т у р н а я п р а ц а .

Ня глядзячы на тое, што край з году ў год руйнаваўся, што нішчылася і матэрыяльная і духоўная культура, над якой працавалі нашы бацькі, усё ж такі ў гэты час мы бачым разьвітак, і дужа шырокі, беларускай культуры. Вяўніцкі гвалт і ўціск ня можа прыпыніць моцнага культурнага руху. Культура перыяду Літоўска-беларускай дзяржавы носіць лўна—выразны беларускі кірунак і робіцца ў беларускай мове. Наша мова ў гэты час ёсьць ня толькі мова ўраду, але і мова навукі і культуры. Ходзь шлях для польскай культуры і мовы шырока адчынян вунію 1386-га году, тым ня менш польскі ўплыў ня можа пакуль што змагацца з самабытнаю, узроснаю на моцным месцовым грунце, беларускаю культураю. Архівы берагуць да нашага часу валькую моц памяткаў беларускай культуры гэтага перыяду.

З гэтых памяткаў асобліва цікавы для нас юрыдычныя дакумэнты, каторыя найбольш сьведчаць аб высокасьці культуры нашых продкаў. Мы тут назавём некаторыя з такіх дакумэнтаў.

Пры Казімеры I Ягайловічы ў 1457 годзе была выдана грамата, вядомая пад назваю «Земскіе прывілеі Казімера». Гэты акт датычыць жыцьця ўсіх земляў гаспадарства, ён напамінае нам па свайму зместу ангельскі акт 13-га сталецця, валькую карту вольнасьцяў. Тут забясьпечваюцца правы як асобы, так і магнасьці князёў, баяр, служылай шляхты і нават мяшчан. На аснове прывілеяў ніхто з ніх не можа быць пакаран толькі па тайнаму чы лўнаму даносу, аба па надзрэньню; раней ён павінен быць пацягнены да суду. Кожны нясе аднавідальнасьць толькі за свае віны; жонка, напрыклад, не караецца за праступства свайго чалавека, бацька за праступства сына і т. д. Кожны мае права вольнага выхьсця за граніцу гаспадарства. Для слу-

жылай шляхты былі забяспечаны правы ўладаньня і разпараджэньня іх вотчыннымі маёнткамі. Сяляне, судзячы па прывілеям, ўжо ня ёсьць вольны стан дзяржавы, як гэта было раней: правы над імі пана папшыраны. У зьвязку з гэтым яны высвабджаюцца ад беспасрэдных фінансава-матэрыяльных дзяржаўных абавязкаў, апроч рэмонту дарог і мастоў; паміж імі і дзяржавай становіцца пан. Асабістыя абавязкі паложаны і на гаспадара дзяржавы; вялікі князь, напрыклад, ня мае права паменьшаць межаў Літоўска-беларускага гаспадарства. Апроч таго, цікавы яшчэ 15 артыкул прывілеяў. На грунце гэтага артыкулу забараняецца людзям чужых народнасьцяў займаць урадовыя пасады ў гаспадарстве і купляць зямлю. «У тых зямлях нашых, таго вялікага князьства, зямель, гарадоў, мест, а з каторых кольвек ўрадоў, і дзе дзіцтв удзержаньня, або дастойнасьцей, не маеці даваті жаднаму чужаземцу, але толькі тубыльцом тых зямель маем даваці мы і патомкі нашыя». Гэтыя пункты, наложаныя на вялікага князя, маюць на ўвазе той факт, што гаспадар літоўска-беларускі ёсьць разам з тым і бароль польскі. Яны аберагаюць Літву і Беларусь ад палітычных і эканамічных жаданьняў Польшчы. Прывілеі, выдадзеныя Казімірам I, ляглі як грунт констытуцый гаспадарства. Вялікі князь Аляксандар, наступнік Казімера, ўпісаў абавязкі, наложаныя на гаспадара, у сваю констытуцыйную карту. Далейшыя гаспадары гэтыя свае абавязкі пацьверджалі. Прыймаючы пад увагу ўсё змест вышэйпаданнага юрыдычнага акту, мы павінны адзначыць, што характар улады гаспадара літоўска-беларускага быў не падобен на характар улады дзяржаўца Маскоўскага гаспадарства, дзе ў гэты час вырастаю і ўзмацняюся тое само ладзтва, якое не прыймало на сябе а ніякіх юрыдычных абавязкаў і не лічылася з правамі станаў.

Праз 11 гадоў (1468) Казімер Ягайлавіч выдае другі гаспадарственны акт, так сама ў беларускай мове, вядомы пад назваю статута або судзебніка. Гэты статут мае практычную мэту—даць дзяржаўным судзям як-бы падручнік, рукаводзтва для судатварэньня. Да гэтага часу абшарная тэрыторыя Беларусі ня мела аднаго агульнага кодэкса і гэта шкодзіло справе суда ў гаспадарстве. Суд па асобным абласьцём тварыўся на аснове вуснага, абычнага права, каторае складалася з мясцовых звычайў, прыговораў больш папулярных, вядомых судзьдзяў, і далёка не заўсёды гэтыя матэрыялы былі запісаны. Адсюль вынікалі як непаразуменьні, так злаўпагрэбленьні ў судовых справах. Парадзіўшыся на соймі ў Вільні з панамі і князямі, Казімер і выдаў вышэйпаказаны кодэкс для усяго гаспадарства. Поўным, зусім дагаджаючым гаспадару складу жыцьця, гэтага кодэксу прызнаць немагчыма. Ён амаль што выключна сабраў у свой змест нормы угадоўнага права, у якіх адчувалася найвастрэйшая патрэба. Найбольш апраца-

ваны артыкулы аб збойстве і зладзействах. Хоць і мала, але ўсё-ж такі ёсць у статутці Казімера артыкулы, датычныя і грамадскага, грамадзянскага права. Так, напрыклад, тут зацэплены пытанні аб копных, межавых спрэчках паміж суседзьмі, аб утрыманні ў добрым стане шляхаў, мастоў, аб абароне лесу і т. д. Цікава адзначыць, што ўжо ў той, далёкі ад нас час літоўска-беларускі ўрад зразумеў усю карысць зездаў судных, на якіх магчыма выявіць паўней, аўней зацутаныя і непаразуменныя судовыя пытанні. Судзебнік Казімера ўспамінае аб зьездных судах. Треба так сама адзначыць, што кодэкс 1468-га року і ў тэрміналогіі і ў зьместу многіх артыкулаў вельмі падобен да старарускага зборніка „Рускай Праўды“. Гэтыя старарускія традыцыі ў зборніку літоўска-беларускім зьберагліся нават больш, чым у зборніках Маскоўскай дзяржавы. Першы пасьля Рускай Праўды зборнік у Маскве з’явіўся пры Іване III, калі з ростам гаспадарства, зложанага з разнаітых земляў, вырасла патрэба і ў аднастайных законах. Іван III дапаручыў працу над кодэксам дзяку Гусеву. Калі кодэфікацыя была зроблена, Іван з боярскаю Думаю разгледзілі працу і зацвердзілі яе ў 1497 гаду. Гэта нам дакладна даводзе, што першы зборнік у Літоўска-беларускім гаспадарстве выйшаў раней зборніка ў Маскоўскім гаспадарстве на 29 гадоў. Маскоўскае законодаўства гэтага часу падлягло ўплыву мангольскіх нормаў, што значна зацімняе старарускую традыцыю гуманнай Рускай Праўды. Што датычыць да поўнасьці зборнікаў, то і зборнік маскоўскі так сама не магчыма прызнаць вычэрпуючым і поўным. У яго зьмест уходзяць амаль што выключна формы судадворства і артыкулы аб судовых пошліках.

Праз другую палавіну XV-га і першую чэцьверць XVI-га стагоддзя статут Казімера перарабляецца, дапаўняецца новымі граматамі і настановамі, пакуль ня вырастае ў абшырны, поўны кодэкс законаў Літоўска-беларускай дзяржавы. Як такі, ён вядомы пад назваю «Статут Вялікага Княжства Літоўскага». Першы раз ён выданы ў 1529-м гаду ў часы кіравання Сігізмунда II Казімеравіча Старога. Тут беларускае права, як угалоўнае, так і грамадскае знайшло сваю поўную выразнасць. Маецца тры рэдакцыі Літоўскага статута. Першая, самая поўная, выдана, як мы казалі ў 1529-м року. Дзьве другія рэдакцыі выданы ў 1566-м і ў 1588-м гадох. Закрапіўшы ў сваім зьместу старажытныя рускія асновы права, статуты аднак-жа не маглі не адзначыць і новых формаў жыцця, бо і формы чалавечага жыцця, як і факты, маюць сваю эвалюцыю. Першы статут, як зьявіўшыся найраней, дае нам право ў найменш закрутаным эвалюцыйным выглядзе. Што датычыць другога і трэцяга статуту, то перамены жыцця і польскі ўплыў ужо наладжылі на іх зьмест сваю печатку. Зьберагаючы ў сваім зьместу старыя формы угалоўнага і грамадскага

права, яны адзначаюць ужо новыя формы права дзяржаўнага гасу-
дарства; адзначаюць і новы сацыяльны строй польскага перыяда
беларускай гісторыі, увесь прасякнуты панскімі, шляхоцкімі паглядамі
і тэндэнцыямі.

Ня глядзячы на тое, што трэцяя рэдакцыя статуту была вы-
дана пасля Люблінскай уніі, калі Літва і Беларусь страцілі сваю по-
літычную і культурную незалежнасць, Літоўскі статут у ва ўсіх трох
рэдакцыях надрукованы ў беларускай мове, каторая была ў той час
не «мужыцкай» мовай нашага часу, а мовай культурнай і дзяржаўнай.
Што гэта так, магчыма відзець з ніжэйпаданых выпісу з статуту:
«Пісар земскіі маець поруску, літэрамі і словы рускімі, ўсе лісты,
выпісы і позвы пісаті, а не іншым языком і словы».

Аб высокасны культуры Літоўска-беларускай дзяржавы сьведчыць
вялікі развітак беларускага друку. Мы ведаем, што калі заходняя
Эўропа перажыла малакультурныя часы сяродніх вякоў і пачала сваю
новую гістарычную працу, то першай справай працнўшайся культуры
было адкрыццё друку, а друк адкрыў для культуры шлях у шырокіе
колы грамадзянства. У 1455-м гаду Ян Гуттэнберг ў Нюрнберзі на-
друкаваў нямецкую біблію. Толькі праз 28 гадоў зьявілася ў Кракове
(1483 г.) першая друкованая беларуская кніга Цьветная Трыодь, а
праз 8 гадоў яшчэ (1492) таксама ў Кракове другая кніга Актоіх.
Друкованая беларуская біблія зьявілася ў 1517-м гаду. Раней яе
выйшлі з друку толькі нямецкая біблія (1455 г.) і чэская біблія
(1488 г.). Што датычыць да Масквы, то там першая друкованая рус-
кая кніга, Аностал, з'явілася толькі ў 1573-м гаду, на 90 гадоў
пазьней ад першай друкованай беларускай кнігі. Вельмі рана з'яўля-
юцца і беларўскія друкарні. У Кракаве беларуская друкарня пачала
працаваць у 1483-м гаду, польская на 22 гады пазьней, у 1505-м
гаду; у Вільні беларуская друкарня існуе с 1525-га года, а поль-
ская з 1576-га года, на 51 год пазьней. У Маскве друкарня пачала
працаваць з 1563-го году, на 80 гадоў пазьней за беларускую дру-
карню. Да ўсіх гэтых цыфраў нам ня трэба пічога дадаваць, бо яны
гавораць самі за сябе.

Беларуская друкарская справа звязана з ім'ям першага беларус-
кага друкара Францішка-Юрыя Скарыны. Ён быў родам, як сам казаў
«з слаўнага горада Полацка» з багатай гандлярскай фаміліі. У 1506-м
року ён скончыў кракаўскі унівэрсытэт па філесафскаму факультэту.
Не здаволіўшыся гэтай адукацыяй, Скарына паехаў у Заходнюю Эў-
ропу, дзе так сама скончыў адзін з унівэрсітэтаў, але ўжо не мэды-
цынскаму факультэту, адтрымаўшы ступень доктара. На нейкі час ён
затрымаўся ў Празе і тут пачаў сваю чынасьць па перакладу на
беларускую мову і па выданьню кнігаў. Каля 1525-го року доктар

Скарына перабраўся ў Вільню, гдзе займаўся тою самаю працаю. Скарына ўжо ў той час зразумеў, што лацінская мова, а так сама і стара-цэркоўна-славянская мова ня могуць здаволіць шырокіх колаў грамадзянства. Адчувалася ўжо патрэба ў кнігах, якія былі-б напісаны ў простаі, штодзённай размоўнай мове. Осць Скарына і прыняўся за працу перавода кнігаў сьвятага пісаньня і кнігаў набажэнства на сучасную яму беларускую мову, каб гэтыя кнігі былі даступны ня толькі вучоным, але і простым людзям. Свае выданьня ён афіраваў „людзям простым, паспалітым“. Скарынаю былі ператлумачаны і выданы біблія, канонік і псалтыр. Апроч каштоўнасьці працы Скарыны з пункту культуры трэба адзначыць каштоўнасьць гэтай працы і з боку характава. Усе кнігі выданы вельмі пекна. Шрыфт яго выданьняў не падобен на другіе шрыфты яго часу. Яўна, што шрыфт быў зроблены па малюнку самога Скарыны, які даглядаў ня толькі затым, каб літэра была лёгка чытаная, але і за тым, каб яна здавалівала чытача і з боку характава. Вялікія літэры ў кнігах Скарыны ўсе прыгожыя, усё штучна убраны. Тут ёсьць і галінкі, і лісьця, і кветкі, і зьверы. Ёсьць тут і гэрб роду друкара: сонца і поўмаладзік, злучаныя разам. На бібліі намалёван і партрэт Скарыны. Друкар сядзіць за сталом і піша; з левага боку ад яго згруджаны фоліянты і кнігі; над галавою намалёваны фамільныя гэрбы тых мэцэнатаў, якія рабілі матэрыяльную і моральную дапамогу яго працы; з правага боку на зямлі стаіць плянаны бошык, падобны катораму і зараз магчыма спаткаць у вёсцы на беларусі.

Шісьменство ў беларускай мове асабліва пашырылося з палавіны XV стагодзьдзя. Праўда, вышэйшыя станы гаспадарства ўжо пачалі вучыцца лацінскай і польскай мовам, але сярэднія станы (сярэдняя і дробная шляхта, мешчаны) і ніжэйшы стан пішуць, чытаюць і гавораць выключна толькі у роднай мове. У грамадзянства існуе вялікае запытаньне на беларускую кнігу. Каб здаволіць гэтую кніжную патрэбу, існуе шмат друкарняў. Друкарні раскідаліся па ўсёй Беларусі, на вялікіх і малых гарадох. Мы можам назваць друкарні ў такіх мясцох, як Вільня, Полаць, Менск, Магілёў, Несьвіж, Любча, Заслаў, Слуцк, Пінск, Заблудава, Супрасель, Еўе і г. д. Кніжная праца йдзе жывым крокам.

У пачатку XVI-га стагодзьдзя на Заходзе вынік рэформацыйнаго руху. Хутка ён перакінуўся і на Беларусь. На Беларусі пачалі пашырацца лютаранства, кальвінізм, антытрынітарства, арыянства, сацыянізм і другія рэлігійныя наглядны рэфармацыі. Рух рэфармацыі абудзіў і тут, як на захадзе культурна-нацыянальныя пытаньня. Яны падняліся, як у нас, так і у Польшчы. У Польшчы з'явіўся гурток так званых рэфармістаў, каторыя, паміж іншым, паднялі пытаньне аб нацыянальна

цэркві з набажэнствам у польскай мове. З такіх рэфармістаў мы павінны назваць, напр., Маджаеўскага і Ассалінскага. У Беларусі ідэі рэфармізма праводзілі ў жыццё Сымон Будны і Васіль Цяпінскі. Цяпінскі ператлумачыў на беларускую мову Эвангелію. У прадмове да свайго Эвангелія ён бядуя аб тым, што некаторыя з беларусаў «у польскія школы, або ў іншыя сябе і дзеці свае без встыду заправаюць». Трэба ўсё-ж такі адзначыць, што і ў Польшчы, і ў Беларусі рэфармацыя не зрабілася нацыянальнай справай, як напрыклад у немцаў, швайцарцаў і другіх народаў. У нас ня было сваіх Лютараў і Кальвінаў. Ня спусцілася рэфармацыя ў Беларусі ў народныя нізы, не абурала сацыяльных пытанняў і не дала, як у Нямеччыні, абарона мужыцых правоў Тамаша Мюнцара. Рэфармацыя стала як-бы рэлігійнай фрыдай. Знатныя фаміліі прыымалі лютаранства і кальвінізм, як нешта новае, цікавае. Асабліва нашырыўся кальвінізм. Такія, напрыклад, беларускія арыстакратычныя фаміліі, як Радзівілы, Зяновічы, Валовічы, Кішкі, Глябовічы, Слушкі і др., сталі хутка кальвіністамі. За імі цягнуліся і дробныя людзі. Але ўсё гэта не было грунтоўнай, важнай справай, каторая захапілае інтарэсы працоўных масаў і нараджае там сацыяльны пратэст. Як толькі настала патым рэакцыя і пачаўся моцны польска-каталіцкі ўплыў, усе гэтыя пратэстанты, кальвіністы і г. д. зрабіліся пакорнымі сынамі каталіцкай цэркві і надданнымі шляхоцка-панскай улады.

Сацыяльны склад грамадзянства.

Грамадзяне Полаччыны складалі наогул дзве сацыяльныя групы. З аднаго боку стаяла група заможнейшых лепшых людзей, каторыя былі прадстаўнікамі гандлёвага, прамысловага і зямельнага капіталу. З другога боку стаяла група, экспloatуемая капіталам, меншых «подлых» людзей, прадстаўнікоў працы. Пэўна, што гэтыя дзве групы насельнікаў Полаччыны ня былі яшчэ выразна адзначанымі класамі і злучаліся паміж сабою пераходнымі, прамяжутнымі сацыяльнымі групамі. Усё-ж такі, трэба зазначыць, што ў аснове кожнай з гэтых двух групаў было як-бы нейкае ядро. Што датычыць да валасных князёў, то яны са сваімі дружинамі стаялі асобна ад гэтых сацыяльных групаў і, гледзячы на ўмовам жыцця, станавіліся на старану той ці іншай групы. Зразумела, што Беларусь не магла заставацца на гэтых формах эканамічнага і сацыяльнага жыцця. Ідзе новая фармацыя грамадзянскіх групаў—клясаў над уплывам эканамічна-палітычнага развітку гаспадарства і над уплывам, праўда пакуль што яшчэ не вялікім, суседзі Польшчы.

Гаспадарству на працягу ўсяго другога перыяду прыходзілася ваяваць добра арганізаваныя войны на два фронты. Гэтыя войны, ка-

тарыя дзяржаве трэба было вясці раней з нямецкімі заходнімі ордэнамі, патым со ўсходнім суседом сусернікам, Маскоўскім гаспадарствам, павялічылі лік і важнасць князя і яго дружыны. Дружына князя ўсё расце і расце, князь, аспіраецца на яе і робіцца ўсё больш і больш незалежным ад веча. Раней дружыннікі за сваю службу атрымывалі як пэнсію частку здабычы, чы проста частку тых налогаў, якія браў князь за суд і за абарону гандля. Паступова ўводзіцца звычай аплываць службу дружыннікаў зямлёю. Дружыннікі, атрымаўшы за сваю службу, як пэнсію, зямлю, асядаюць на месцы і робяцца землеўласнікамі, рней дробнымі і с цягам часу ўсё больш і больш вялікімі. Гэты факт збліжае іх, як сацыяльную групу, с лепшымі людзьмі Полацкага перыяду. Баяры, служымый элемент лепшых людзей Полаччыны, так сама пачынаюць гуртавацца з былымі дружыннікамі. Будуецца, такім спосабам, агульны служылы стан, каторый паступова убірае ў свой склад амаль што ня усех лепшых людзей. Сюды не увайшлі толькі прадстаўнікі гандлёвага і прамысловага капіталу, каторыя слажылі патым асобны клас, будучую буржуазію.

У служылы стан увайшла ў пачатку перыяда частка і меншых людзей. Гэта былі тыя вясковыя вольныя земляробы, каторым прыходзілася нясьці вайсковую службу ці у князя, ці у баяраў. З усіх гэтых непадобных элементаў склаўся ў цягуну Літоўска-беларускага перыяду вялікі служылы клас, асноўным капіталам каторага зьяўлялася зямля. Прадстаўнікі гэтага класу ў першай, палавіне перыяда называліся баярамі і землянамі. У Полацкай Русі назаву баярына (балырын, болей, большы) мелі толькі верхі вышэйшага класа, але с цягам часу, перайшоўшы у Літоўска-Беларускае гаспадарства, гэты тытул панізіўся, і пад баярынам пачалі разумець нават дробнага служылага чалавека. У другой палавіне перыяда для служылага класу атрымаў пашырэньне тэрмін «шляхта», «шляхецтва», прайшоўшы на Беларусь з Польшчы. У пазьнейшыя часы гэтая называ выціснула с карыстання ўсё другіе ранейшыя назовы.

Служылы клас, шляхта, паступова атрымывала ўсё большыя і большыя правы. Вялікія князі, літоўска-беларускія гаспадары, пачынаючы ўжэ с Яскаў, павінны былі даваць шляхецтву у пачатку дробнага, а патым ўсё большыя і большыя правы прывілеі. Найраней гэты клас выдзяліў з свайго складу так званую „раду паню“, сянат, каторы абмежывала гаспадара, маючы права кантроля над яго дзейнасцю. У палавіне 15-го стагоддзя шляхта атрымала вызваленне ад уселякіх дзяржаўных падаткаў, апроч тых, на якія яна сама згодзіцца. З гэтага часу сіла шляхты, як класа, пачынае хутка расці.

Гаспадары, калі яны мелі патрэбу ў грошак (а гэтую патрэбу яны мелі на кожным кроку) павінны былі склікаць прадстаўнікоў шлях-

ты і ад іх адтрымываць згоду на аблажэнне шляхты падаткамі. Ат сюль і пачаліся зьезды, ці соймы шляхты, на каторых абгаварываліся раней толькі эканамічныя, а патым і палітычныя пытаньня. Стан, каторы захашў ў свае рукі ўладу, прагнуўся, як мега, мананалізіраваць свае правы і атгарадзіць сябе ад другіх станаў. Польскі ўплыў, каторы ўжо пачаўся ў гэты перыяд, яшчэ больш ўзмацняў шляхту. Фэўдалізм, каторы прыйшоў праз Польшчу з Заходу, прынёс ей правы заходняга рыцарства. Гэтыя «вольные, добрые і хрысьціянскіе правы, як у каруне Польскай», нясуць злую няволю другім станам гаспадарства, асабліва селянам.

Горад Полацкай Русі быў эканамічным і палітычным цэнтрам, да якога цягнула вёска. Веча гораду мела ўплыў на жыццё прылягаючай да яго тэрыторыі. Калі пачалі гуртавацца станы Літоўска-беларускага гаспадарства, часціць ленных людзей гораду увайшла ў склад шляхоцкага стану. У мяшчанскім стане засталіся гандляры, прыкашчыкі, рамеснікі, чорнарабочыя і земляробы прыгараднага району. Вёска пачала аддзяляцца ат гораду, а горад ат вёскі. Горад зайняўся будоўляй не агульна-валаснога жыцця, а свайго мейсцовага. Усё гэта зрабілася дзякуючы пашырэнню на Беларусі нямецкага Майдэборскага права, каторае прыйшло сюды з Нямеччыны праз Польшчу. Вечы, асабліва ў першыя часы перыяду, яшчэ збіраюцца, але яны гавораць ўсё менш і менш да воласці. Іх цікавіць амаль што выключна жыццё гораду. Толькі на поўдні гаспадарства доўга трымаецца старажытны вечавы звычай. Тут вечы збірае на свае сходы ня толькі жыхароў гораду, але і жыхароў воласці, вясковае селянства. Тут доўга яшчэ захоўваецца мешчана-селянскае самакіраванне: старшыны, абраныя вечам, збіраюць дань, раскладаюць паміж усімі жыхарамі воласці абавязковыя работы і чыняць суд на ўсём справам. Але і на поўдні с цягам часу ў гарадох пачыняюць ўводзіцца новыя парадкі і звычаі, згрунтаваныя на нормах Майдэборскага права.

Сутнасць яго была такая: Гаспадар выдаваў гораду грамату, катораю забяспечываліся за мяшчанскаю грамадою правы суда над жыхарамі места, вольнасць гавдлю і гандлёвых збораў. За адтрыманьня правы горад павінен быў плаціць гаспадару умоўленыя налогі. Літоўска-беларускім гаспадаром, каторыя заўжды мелі брак ў грошах, было карысна выдаваць такія граматы. З другога боку адтрымываць правы было карысна і для гарадоў. Яны, дзякуючы граматам, вызваляліся ад часта нежаданата ўплыву на жыццё гораду ўрядовых прадстаўнікоў і іх уціску. Часта на падставе грамат гораду давалася ня толькі права суда, але і права самакіраванья. Горад атгараджваўся ад вёскі, мяшчане выдзяляліся ад службылай шляхты і ад селянства, гуртуючыся ў асобны сацыяльны клас, у асобны стан. Гандляры разь-

біваліся на гільды, ці на сотні, рамесьнікі на цэхі, і горад пачынаў жыць добра вядомым нам жыццём заходняга гораду. Не дарма гэтак права называлася нямецкім.

Вольнае²вясковае сялянства Полацкай Русі так сама ў гэты перыяд павінна было перажыць некаторыя перамены. Яшчэ і равей адчувала яно на сабе цяжкую руку капіталіста-земляўласніка, пападаючы ў эканамічную ад яго залежнасць. Гэтая залежнасць з цягам часу мацнела і вольны селянін губіў сваю волю. Потым, калі фармаваўся служылы стан, гаспадары давалі прадстаўніком яго замест пэнсіі зямлю, каторая была аброблена і заселена сялянамі. Селянін у такім выпадку ўжо ня быў юрыдычным, а толькі фактычным уласнікам свайго кавалачку зямлі, бо права юрыдычнай уласнасці адходзіла да служылага чалавека. На гэтага юрыдычнага гаспадара селянін ужо павінен быў рабіць асабістыя аплаты і выплаціць павіннасці. Яны ня былі цяжкімі ў старажытныя часы. Юрыдычны ўласнік баяўся, што вольны сялянін прайдзе на зямлю другога ўласніка, ці на незанятую зусім, ратуючыся ад цяжкасці жыцця. З першай палавіны XV-га стагоддзя ўжо пачынаецца ўціск над вольным селянінам. Служылы клас і праўдамі і няпраўдамі пачынае змагацца з правам селяніна на вольны выхад. Гэтае змаганьне прывяло да таго, што лік вольных сялян усё змяншаецца; селянін усё мацней і мацней прывязваецца да зямлі, на каторай працуе. Прывязаўшы селяніна да зямлі, служылы шляхціц ужо не баіцца, што ад цяжкасці павіннасцяў ён пераменіць месца працы. А гэтая сьмеласць развязвае шляхціцу рукі і ўзмацняе яго класавы апэтыт на працу паднявольнага селяніна. Адным словам, у гэты перыяд гісторыі Беларусі закладаецца грунт для будучай мужыцкай няволі і прыгону. Косці служылага шляхціца ўсё бялеюць і бялеюць, а мужычая косць пачынае чарнець, каб даць у будучы перыяд прадстаўнікоў двух парод людзей: белай і чорнай косці.

Трэці перыяд гісторыі Беларусі.

(XVI—XVIII в.).

Люблінская вунія 1569 году.

Ня глядзячы на вунію 1386-га году, Літва і Беларусь ня зліліся з Польшчай за час прошлага перыяду. Абедзве дзяржавы захоўвалі свой політычны і культурны твар. Ня дарма вунія і пасля 1386-га году некалькі разоў утвараюцца юрыдычна. Гэты факт юрыдычных паўтарэнняў сьведчыць аб тым, што кожны з юрыдычных

актаў ня меў жыццёвай, фактычнай моцы. Але з другога боку, гэты факт сведчыць і аб тым, што былі некія ўмовы ў жыцці абедзвюх дзяржаваў, каторыя прымусалі тварыць многа разоў юрыдычныя вуніі. За час супольнага юрыдычнага жыцця ў Літве і Беларусі стварыліся такія дзяржаўныя, соцыяльныя і культурныя зьявы, каторыя збліжалі гаспадарства з Польшчай. Гэтыя зьявы залежалі як ад наступовага руху у жыцці самога гаспадарства, так і ад польскага ўплыву. Гарады адтрымалі майдэборскае права; шляхта пачала займаць такое становішча, пры каторым згинула ўлада караля і правы другіх станаў гаспадарства; ў вышэйшыя станы сачылася польская культура і выціскала культуру беларускую і г. д. Усё гэтае навінна было ўзмацняць і гатаваць глебу для фактычнай рэальнай вуніі. Да гэтага-ж вялі і чыста надворныя, часам прыпадковыя, падзеі ў абодвух гаспадарствах.

Мы ведаем, што пачынаючы з канца 14-га веку, на Літву і Беларусь ідзе націск з усходу, з боку Маскоўскага гаспадарства. Гэты націск пустошыць і руйнуе асабліва беларускія землі. У другой палавіне 16 стагоддзя (1558—1582) з перарывамі і пераменным шчасццём Цягнулася так званая Лівонская вайна, пачатая Іванам Грозным. Лівонія, разбітая маскоўскімі войскамі, аддалася пад абарону Літвы, Іван напусціў свае вайскі на Літоўска-беларускае гаспадарства. Маскоўская армія больш як у 250 тысячоў у 1563 годзе аблажыла і узяла горад Полацк. Шмат народу загінула, вялікая моц фурманкаў з золатам, серабром і дарагімі рэчамі панягнулася ў Маскву. Шукаючы паратунку ад маскоўскага націску, Літва і Беларусь змушаны былі думаць аб апоры ў Польшчы.

Польскім каралём і Літоўска-Беларускім гаспадаром быў у гэты трывожны час Сігізмунд III (II) Аўгуст. Ён быў ужо зусім не маладым і ня мог спадзявацца на патомства. Канчалася, такім спосабам, старая лінія Ягелонаў, каторая была сувязью паміж гаспадарствамі. Польскія палітыкі таго часу баяліся, што пасля сканання апошняга караля з реду Ягайлавага Літва і Беларусь, баронючы сваю незалежнасць, могуць абраць свайго асобнага гаспадара. Трэба было зрабіць больш адпавядаючую часу сувязь паміж гаспадарствамі яшчэ да сканання караля, не аткладаючы справы. Сігізмунд так сама згадзіўся з апошнім. Пачаліся перагаворы.

Кіруючыя колы Літоўска-Беларускага гаспадарства і Польшчы мелі не аднальковыя думкі аб злучэнні дзяржаваў.

Літва і Беларусь лічылі карысным зрабіць такую вунію, каторая-бы не касавала незалежнасці і самабытнасці іх гаспадарства. Па іх пляну, кожная з дзяржаваў навінна была зберагчы свой сойм. Некаторыя з літоўска-беларускіх прадстаўнікоў хоць і згаджаліся на

агульны для абедзвух дзяржаваў сойм, але яны патрэбавалі, каб ён збіраўся чаргова: адзін раз на тэрыторыі Літвы і Беларусі, другі раз на тэрыторыі Польшчы. Кароль і гаспадар злучанай дзяржавы павінен абірацца і абвешчацца тою і другою дзяржавамі асобна. Пасады ў кожнай з дзяржаваў займаюцца толькі «тубыльцамі», г. е. ураджэнцамі яе.

Прадстаўнікі Польшчы не згаджаліся с такою пастаноўкаю пытаньня аб уніі. Яны стаялі за першыство Польшчы і за скасаваньне незалежнасьці Літвы і Беларусі. Па іх пагляду сойм у абедзвух дзяржавах павінен быць адзін і збірацца павінен ён выключна на тэрыторыі Польшчы. Палякі маюць права займаць пасады як у Польшчы, так і ў прылучанай да Польшчы дзяржаве.

Перагаворы зацягваліся. І тая, другая старана апіраліся на асновы, каторыя па іх паглядам былі правідовымі. Літвіны і Беларусы ў сваіх прапазыцыях грунтваліся на тых прывілеях, якіе выдаваліся для Літоўска-Беларускіх тэрыторыяў гаспадарамі ранейшага часу, каторыя ня згубілі яшчэ сувязі з Літвой і Беларусью і адчувалі сябе больш гаспадарамі Літвы і Беларусі, чым каралямі Польшчы. Гэта былі прывілеі Казімера IV, Сігізмунда I, Александра, сутнасьць якіх была ў захаваньні правоў Літоўска-Беларускага гаспадарства. Палякі грунтваліся на граматах і прывілеях апошніх Ягелонаў (Сігізмундаў-Аўгустаў) і на некаторых мейсцох актаў аб прэдыдучых уніях. Яны рабілі выняткі ў сваю карысьць для паніжэньня і скасаваньня правоў Літвы і Беларусі. Пры гэтым яны падкрэсьлівалі, што ў Польшчы былі каралі, у той час, як у Літве і Беларусі былі толькі вялікіе князі, каторыя па тытулу былі ніжэйшымі ад каралёў. Кожная старана цьвёрда стаяла на сваім грунце і перагаворы не прыводзілі да згоды. Ужо й тады некаторыя з вельможаў прымецілі, што беларусы, літвіны і палякі ніколі дабром ня згодзіцца, што згадзіць усіх іх немагчыма. Зразумела, што тые і другіе чакалі, як навернецца жыцьцё. Ці не дасць яно вырашэньня настаўлянаму пытаньню.

Для канечнага выяўленьня пытаньня аб вуніі быў назначаны агульны зьезд у Любліне на 23-е сьнежня 1568-га году. Літоўска-беларускія паслы, атчуваючы, што абставіны жыцьця рыхтуюцца не на іх карысьць, збіраліся памалу і як бы вяхочучы. Больш меньш значная большасьць іх сабралася толькі к 10-му студзеня 1569-га года. Сабраўшыся паслы абедзвух дзяржаваў стаялі кожны на сваім і не хацелі наступіцца сваімі прапазыцыямі. Літоўска-беларускія дэпутаты, бачучы, што ніяк не дайсьці да ладу пачалі адзін за другім разьезжацца па хатам. Тады палякі, апіраючыся на тым, што палуднёва-рускіе землі: Палесье, Валыні і Надолія—ў старадаўніе часы былі далучаны да Літоўска-Беларускага гаспадарства продкамі Ягелонаў,

прасілі апошняга Ягелона падараваць гэтыя землі Польскай кароне. Сігізмунд так і зрабіў. Даведаўшыся аб такой крыўдзе, паслы Літвы і Беларусі зноў зьявіліся ў Люблін. Яны энэргічна пратэставалі проці таго, што было зроблена, кажучы, што гаспадар не мае права прылучаць да польскай тэрыторыі землі, каторыя з пачатку веку ўходзяць у склад Літвы і Беларусі. Палякі не атступаліся ад зробленай імі крыўды. Яны бачылі, што Літва і Беларусь знаходзяцца ў данай момант у такіх цяжкіх умовах, што ў іх нема магчымасці аружам барацьбы свае правы; што Літва і Беларусь прынуджаны будучь згадзіцца і на такую несправядлівую і крыўдную вунію. Справа ў тым, што Літоўска-Беларускаму гаспадарству на ўсходзе пагражала Масква, на палудню паграджалі Татары і Туркі. Апроч таго, і Польшча стала бы ворагом, калі-б з ёю ня было зроблена вуніі.

Бачучы, што другога выхада нема, Літоўска-беларускія паслы Хадкевіч, Радзівіл і др. малілі палякоў і свайго апошняга гаспадара з роду Ягеловага, каб яны не рабілі крыўды іх гаспадарству, не паніжалі яго і не адрэзвалі ад яго векавечных яго зямляў. Яны з плачам кінуліся на камені перад Сігізмундам, просячы яго ня губіць гаспадарства і не аддаваць яго у «ляшскую няволю». Але кароль і палякі ня выказалі спагады. Іх імперыялістычныя апэтыты не маглі ня скарыстаць таго дрэннага станавіска, ў якім знаходзілася Літоўска-беларускае гаспадарства. Сігізмунд загадаў літоўска-беларускім дэпутатам бялішніх размоваў і прамоваў прыняць вунію і прысягнуць Польшчы. Гэтая прысяга на вунію і адбылася 1-га ліпеня 1569-го году.

На грунце умоваў Люблінскай вуніі Літва і Беларусь злучаюцца з Польшчай у адно цела, ў адзін дзяржаўны арганізм. Новая непадзельная дзяржава атрымывае назву Рэч Паспалітая, іначай пажучы — Рэспубліка. Два злучаныя гаспадарствы маюць аднаго гаспадара, каторы носіць тытул «кароль польскі і вялікі князь літоўскі і рускі». Кароль займае пасады не па спадчыне, а па абранню. Абіраюць гаспадара народы абедзьвюх дзяржаваў разам, для якой мэты збіраецца сойм у Варшаве. Каранія гаспадара адбываецца ў Кракове. Літва і Беларусь ня маюць права абраць для сябе асобнага вялікага князя. Сойм ў тым другім гаспадарстве адзін: ён складаецца з дэпутатаў абраных на мясцовых соймах. Калі ў Літоўска-Беларускім гаспадарстве ёсць якія колечы пастановы, нягодныя з умовамі вуніі, то яны касуюцца. Грашовыя знакі у абедзьвюх дзяржавах агульныя. Паміж Польшчай, з аднаго боку, і Літвой і Беларуссю з другога боку, мяжы няма. Тавары перавозятся з аднаго стараны ў другую вольна, без усякіх гандлёвых поўлінаў і налагаў. Подданыя абодвух гаспадарстваў маюць права купляць і ўладаць нярухамай маёмнасцю і у той і другой старане. Ватыны, Падолля і Падлясье былі адзелены ад Літвы і Беларусі і

прілучаны да Польшчы, як землі кароны. Ня глядзячы на вунію кж-ная з дзяржаваў захоўвала свае асобныя войскі, законы і некаторыя з важнейшых дзяржаўных пасадаў. Трэба так сама адзначыць, што грошы і ў кароне, і ў вялікім княстве былі асобныя ў 16-м і нават у першай палавіне 17-га стагоддзя.

Вунія 1566 году шырока адчыніла браму для польскага ўплыву. Прауда, гэты ўплыў існаваў і раней, але ён ня мог быць моцным. Цяпер для гэтага уплыву ня было ані якіх перашкодаў. Польшча скарысталася цяжкае становішча вялікага княства, скасавала яго самабытныя палітычны твар і прагнулася скасавать твар культурны і нацыянальны. Гэта было грунтоўным недахватам вуніі, каторы налажыў сваю пячатку на далейшае сумеснае існаванне кароны і княства. Вунія была эгоістычнай з боку Польшчы. З далейшай гісторыі мы ведаем, што пры націску Масквы і татараў княства нават не атрымала ад Польшчы той дапамогі, якую Польшча абяцалася даць. Беларусь, апроч таго, ўвайшла ў дзяржаўны арганізм такога гаспадарства, каторае ужо пачало хварець і палітычна, і сацыяльна. Разумеецца, гэтая хвароба перадалася і Беларусі. З культурнага боку Беларусь так сама прайграла, бо польскі культурны ўплыў адарваў ад народу вышэйшыя станы, каторыя апалачыўшыся, сталі чужымі для свайго народу у культурным сэнсі.

Берасьцейская царкоўная вунія 1596 г.

Дзяржаўная Люблінская вунія забяспечывала для Польшчы політыка—сацыяльны і часткаю культурны уплыў на Беларусь. Але быў яшчэ адзін факт у жыцці злучаных дзяржаваў, які ставіў перашкоды для скасавання асабістага твару вялікага княства: ў Польшчы панавала заходняе хрысціянства, каталіцтва, на Беларусі—ўсходняе, праваслаўная вера. Гэты факт, апроч таго, блізіў Беларусь да Масквы, з чым Польшча не магла згадзіцца. Разумеецца, што за вунію дзяржаўнай павінна было падняцца пытаньне і аб царкоўнай вуніі. Гэтае пытаньне паднялося бы раней 1596 году, каб ня было некай прычыны, якая адлажыла яго амаль што не на 30 гадоў. Такой прычынаю быў рэфармацыйны рух, падняты ў Польшчы і пагражаўшы як каталіцкай, так і праваслаўнай веры. Былі такія часы, калі можна было думаць, што рэфармацыя, пашырыўшыся ў абедзвюх дзяржавах, скасуе рэлігійную праціўнасць паміж імі.

Рэфармацыйны рух прышоў у Літоўска-Беларускую і Польскую дзяржавы зараз жа пасля пачатку яго ў Нямецчыне, у першай чэцьвярці 16-га стагоддзя. З'явіўся ён у палацу караля і вялікага князя Сігізмунда Старога. Тут яго стаў пашыраць духоўнік жонкі караля, Боны, Францішак Ліпшамані. З палацу караля і вялікага князя рэфор-

мацыя выйшла на вуліцу. Гаспадары Сігізмунд і Сігізмунд-Аўгуст не рабілі ніякіх перашкод для рэформацыйнага руху. Шмат духоўных асобаў, кідалі свой сан і становіліся на чале новага вучэння. Сярод вышэйшых станаў больш пашыраўся кальвінізм, а лютаранства зацікаўлівала мяшчэнскі клас. У палавіне 16-го стагоддзя ў землях гаспадарства рэформацыя мела такі ўплыў, што сучаснікі, гаворачы аб шляхце, лічылі яе цалкам пратэстанцкай. І тут была некая праўда. Вядома, напрыклад, што у Навагрудскім ваяводзтві з 600 фаміліяў праваслаўных шляхціцаў асталося ў старой сваёй веры ўсяго толькі шаснаццаць. Беларусь стала месцам развіцця рэформацыйнай навукі і асветы. У Нясвіжы працавала добра арганізаваная друкарня Мікалая Радзівіла Чорнага, вялікага маршалка Літоўска-Беларускага гаспадарства. Тут-жа збіраліся выдатнейшыя прапаведнікі і вучыцелі кальвінізму. Прыняў кальвінскую веру і сам Радзівіл, за ім пацягнулася і акалічная, залежачая ад яго высокай пасады і вялікай маёнтнасці, шляхта. У Польшчу, Літву і Беларусь уцякалі людзі вольнага настрою рэлігійнай мыслі, каторых гналі ў другіх краях. У 1555-м годзе з Італіі ўдзек у Кракаў Лелій Соцін, каторы ня прызнаваў тройчасці бажаства. Яго рэлігійныя пагляды, вядомыя пад назваю сацініянства, антытрынітарства і унітарызму, з Кракова хутка сталі пераходзіць і на Беларусь. У 1554-м годзе павінен быў павінуць сваю бацькаўшчыну, Маскву, Феадос Касы са сваімі аднамысьленікамі. Ён, як і Сацін, але зусім незалежна ад яго, так-сама учыў аб ядыным пятройчым бажыстве. У пачатку ён працуе ў Вітэбшчыне, патым пераяжджае ў Вільню. Усе сучаснікі гавораць, што гэта быў чалавек вялікай энэргіі і розуму і быў надта добры прапагандыста сваёй рэлігійнай навукі. Заслаўль, Менскага павету і Любча. Навагрудзкага павету, ў сваіх друкарнях працавалі над выданьнем кніжак антытрынітарскага, унітарскага напрамку.

Трэба зазначыць, што рэформацыйны рух у Польшчы, Літве і Беларусі, ня меў ўсё-ж такі пад сабою моцнага ґрунту. Ён меў у сабе такія недахваты, каторыя рабілі яму вялікую шкоду. Найперш ўсяго, ён не даваў ядынай рэлігійнай тэорыі: ён распадаўся на мноства самых размаітых, непадобных адна на другую сэктаў. Такіх сэктаў можна было ў той час налічыць больш 70-ці. І кожная з гэтых сэктаў лічыла праўдзівай толькі адну сябе і змагалася з другімі сэктамі. А гэта было як раз у той час, калі заняпаўшае раней каталіцтва зноў паднялося на ногі, лічыло і арганізавало свае сілы на Трыдэнцкім саборы і калі яно аб'ядналася і высунула такіх моцных, энэргічных і практычных працоўнікоў на карысьць папства і царквы, як езуіты.

Апроч таго, рэформацыйны рух як у Польшчы, так і ў Беларусі,

ня быў рухам шырокім і глыбокім. Ён ня спусьціўся у працоўныя народныя нізы, не абурў іх розуму і пачуцьця, не подняў там востра і рашуча палітычных і сацыяльных пытаньяў. Ён лёгка закрунуў розум, і толькі розум шляхоцкага і верхне-мешчанскага станаў. Рабочыя нізы гораду асталіся збоку і не ўвайшлі ў рух. Мужык таго часу так сама не цікавіў ня толькі пратэстантаў-паноў, але нават і тых рэфармацыйных дзеячоў, каторыя тут працавалі. Ён так сама астаўся збоку. Беларусь і Польшча не адтрымала свайго Тамаша Мюнцэра, каторы ў Нямеччыне зрабіў рэфармацыю пралетарска-мужыцкай справай.

Усе гэтыя недахваты загубілі у нас такі цікавы наступовы рух, як рэфармацыя, і атчынілі дарогу для працы езуітаў і для клерыкальнага настрою грамадзянства ў Польшчы.

Мы ня будзем тут сачыць за гісторыяй і рабiць характэрыстыку ордэну езуітаў. Усё гэта добра вядома з агульнай заходняй гісторыі. Мы толькі зьвярнем увагу на тое, што езуітскі ордэн, як арганізацыя, ёсьць тыповая партыя нашага часу. Яна мела сваю праграму максімум (божую славу на зямлі), сваю праграму мінімум (пашырэнне каталіцтва і разам з ім ўлады папы), мела практычную, а не ідэалістычную мораль і этыку, якая дазваляла, нават падпісывала, напрыклад, убіцтва, калі гэта вымагаецца мэтамі арганізацыі. Да гэтага трэба дадаць чыста вайсковую дысцыпліну і добра пастаўляную конспірацыю. Усе гэтыя факты рабілі ордэн моцнаю сілаю, каторая, гдзе-б яна не з'явілася, пачынала рашуча і энэргічна сваю працу, якая насіла ня толькі рэлігійны, але і палітычна-грамадзянскі характэр. Так было і на Беларусі і ў Польшчы.

З заходняй Эўропы езуітаў вызваў віленскі каталіцкі біскуп Валерыян Пратасэвіч для барацьбы з рэфармацыйным рухам. Езуітаў ня треба было доўга запрашаць да працы. У 1569-м гаду, як раз ў час Люблінскай вуніі, невялічкі гурток езуітаў ў пяць чалавекаў ўжо пачаў сваю працу у Вільні. Гурток быў добра падобраны. Усё гэта былі людзі разумныя, вучоныя, добрыя прамоўцы, энэргічныя і стройна арганізаваныя. Найраней трэба было ім захаціць у сваі рукі політыку. Для гэтага мэты яны ўвайшлі ў чалавечы замажнага панства, як духоўнікі, як дарадчыкі, як дамовыя настаўнікі. Узяўшы ў рукі сумленне магнатаў і робячы ўплыў на іх розум, яны адтрымалі магчымасьць мець ўплыў і на нацпрамак політыкі. Апроч таго, ўзяўшы ў рукі магнатаў і панства, езуіты адтрымалі магчымасьць здабыць і матэрыяльную, эканамічную забесьпеку на сваю працу. Забесьпечыўшы свай палітычны ўплыў і эканамічнае стагнавішча, ордэн арыняўся за народныя масы. Сярод народнай масы найляпшы матэрыял для ўздыску складае моладзь. В яе пачынае сваю працу партыя, з яе павінны былі пачаць сваю пра-

ду і езуіты. Хутка ў Вільні езуіты заснавалі сваю школу, так званы кольлегіум. Заграніцае рэфармацыйным рухам грамадзянства з пачатку ня пускала сваіх дзяцей у каталіцкі кольлегіум, але езуіты ня спылілі працу, хоць у ваўсей школе ў іх было толькі 15 вучняў. Адукацыйная справа, добра наладжаная, настаўнікі, адпавядаючыя свайму стану, добрыя адносіны да вучняў— усё гэта гаварыла само за сябе. Слава школы пачала расці, пачаў расці і лік вучняў. Цяпер езуіты сьмела маглі адчыняць свае школы і ў другіх мясцох. Праз некі час мы бачым езуіцкія кольлегіумы ў такіх гарадох, як Полацк, Смаленск, Нясвіж, Мельніслаў, Вітэбск, Менск, Орша, Магілёў і г. д. Школа зрабіла сваю справу добра. Дзеці шчырых працоўнікоў рэфармацыі і прываслаўя сталі шчырымі каталікамі. Прыкладаў ёсць шмат. Чатыры сыны Міколая Радзівіла Чорнага пад уплывам езуіцкай адукацыі прывялі каталіцтва. Адзін з іх прыняў нават сан і зрабіўся, пасля сканання Валярыяна Пратасэвіча, віленскім біскупам. Другі сын, Мікалай, празваны Сіротка, затраціў 5000 чырвонаў на тое, каб знайсці кнігі бібліі, каторую выдаў яго бацька, і спаліць іх рукою каталіцкай веры, Канстанціна князя Астрожскага. Яго сыны перайшлі ў каталіцтва, а ўнука для пашырэння каталіцтва ўжо крыўдзіла тых, каму дапамагаві за каго заступіўся яе дзед.

Робячы ўплыў на моладзь, езуіты не забыліся і пра шырокія масы грамадзянства. Там дны працавалі праз школу, тут праз царкву. Ужо ў 1572 годзе езуіты атрымалі для свайго набажэнства касцёл св. Яна ў Вільні. Шмат грошай затрацілі яны, каб гэты касцёл рабіў уражаньне на масы. Быў настаўлен выдатны арган, зведзена выдатная музыка і спевы. Народ вялікаю грамадою паваліў да новага касцёлу і даў слухачоў для езуіцкіх казаньняў. Хутка касцёламі і кляштарамі накрылася ня толькі Польшча, але і Беларусь. Абноўленае і ўзмоцненае езуітамі каталіцтва пачало выціскаць лютэранства, кальвінізм, унітарства і др. вученні рэфармацыі. Вышэйшыя станы беларускага грамадзянства, занягнутыя раней ў рэфармацыйны рух, цяпер пераходзілі ў каталіцтва. У пачатку 17-га стагоддзя пратэстанства і кальвінізм асталіся сярод мяшчан, але і тут былі частыя адходы ў каталіцтва. Вядома, што, напрыклад, у Вільні праз 5 гадоў ад прыезду езуітаў навярнуліся ў каталіцтва каля 6 тысячаў жыхароў места.

Такім чынам, каталіцтва заняло месца рэфармацыі сярод беларускіх магнатаў, шляхты і часткі мяшчан. Стаўшы каталікамі, яны рабіліся паліцамі, бо згінула тая, важная для таго часу розніца, якая была паміж імі і польскай шляхтай і магнатствам. Для іх ужо не патрэбна была рэлігійная вунія, бо яны політычна, сацыяльна і рэлігійна былі ўжо адным народам з паліцамі.

Але, апроч магнатаў і шляхты, жыў яшчэ на Беларусі і просты народ, каторы ў час рэформацыі застаўся някрануты яе уплывам. Ён трымаўся праваслаўнай веры. Цяпер трэба была звярнуць увагу і на яго. Падыйсьці да яго проста было трудна, бо ён, як народ цёмны, ня цікавіўся запутанымі догматычнымі тэорыямі і трымаўся свае веры толькі затым, што яна прышла да яго розуму і пачуцьця па традыцыі, ад яго дзядоў і бацькоў. Трэба было падыйсьці да яго абходным шляхам. Як такі шлях, езуіты і прапанавалі царкоўную вунію, каторая прывяла-б селяніна да каталіцтва паступова, не парушаючы яго традыцыяў. Трэба прызнацца, што шлях быў прыдуманы разумны. І па гэтаму шляху можна-б было цвёрда і пэўна прыйсьці да мэты, калі-б каталіцкі ўрад Польшчы быў такім-жа добрым палітыкам, як і езуіты.

Думка аб вуніі не была новаю і не была выдуманая езуітамі. Яна існавала ўжэ даўно сярод колаў, зацікаўляных ў змацненні царквы. Была і проба рэалізацыі вуніі ў 1439-м гаду у Флёрэнцыі. Людзі рэлігійнага настрою так сама былі не здэволюны, бачучы разьдзел хрысьціянскай царквы. Яны спадзеваліся, што вунія скасуе разьдзел і парушыць збудаваную векамі загародку паміж царквамі. На Беларусі думка аб вуніі вынікала у людзей, каторыя думалі аб спыненні рэлігійных спрэчак і аб утварэньні нацыянальнай, дзяржаўнай царквы. Для іх справа аб вуніі была справаю як рэлігійнаю, так і палітычнаю. На вунію яны глядзелі як на нешта пэўнае, трывалае, а не як на мост для пераходу з адной веры ў другую. Вядома, напрыклад, што такі шчыры праваслаўны, як князь Канстантын Астрожскі адзін час патрымліваў ідэю вуніі, лічучы што яна утворыць беларускую дзяржаўную рэлігію. Ён стаў проці вуніі толькі тады, калі пабачыў, што вунія прапануецца зусім для другой мэты, што яна утварае мост для пераходу з праваслаўя да каталіцтва.

З езуітаў, каторыя шмат працавалі над ідэяй вуніі, мы павінны адзначыць добра вядомага ў свой час каталіцкага тэолёга і прамоўцу, рэктара Віленскай езуіцкай акадэміі, Пятра Скаргу. Ён напісаў твор, каторый мае такую назову: «Аб еднасьці царквы божай і аб грэчаскім ад сей еднасьці адступленьні». У гэтым сваім твору ён апісвае недахваты ў царкоўным праваслаўным жыцьці Беларусі таго часу. Праваслаўныя сьвяшчэнікі маюць жонку і сямью. Дзякуючы гэтаму яны павінны думаць і клапаціцца больш аб сваіх уласных справах, чым аб справах божай царквы. Яны загразылі ў зямных жыцьцёвых інтарэсах, агрубелі і зрабіліся як «хлопы». Набажэнства ў праваслаўнай царкве адпраўляецца ў мове славянскай, дзеля чаго сьвяшчэнікі ня ведаюць грэчаскай і латынскай моваў. Нязнаньне гэтых моваў прыводзіць да таго, што яны не могуць падыйсьці да навукі, бо навукі выкладаецца толькі ў гэтых мовах. У жыцьці праваслаўнай царквы

на Беларусі ўмешваюцца асобы сьвецкіе, якіе не павінны мець ніякай датычнасці да цэркоўных справаў. Нават епіскапы і тые папалі ў рукі сьвецкіх асобаў. Каб зьніштожыць усе гэтыя недахваты, трэба зблізіць праваслаўную цэркву з каталіцкай, зрабіўшы паміж імі вулію. Пры гэтым праваслаўная цэрква можа аставіць ў сваім карыстаньню, як і раней, усходні абрад; яна павінна толькі прызнаць галавою ўсей хрысьціянскай цэрквы Хрыстовага намесьніка на зямлі рымскага папу і прыняць дагматычнае навучаньне каталіцкай цэрквы.

Мы ня будзем рабіць разбору ўсяго зьместу твору Скаргі, бо не нашая справа разьбірацца ў багаслоўскіх паглядах аўтара, тым больш, што ўсе гэтыя тонкіе тэалягічныя размовы былі толькі многаслоўнымі размовамі, пад каторымі і за каторымі крылася палітычная мэта. Мы прыпынімся толькі над некаторымі фактамі жыцця праваслаўнай цэрквы ў Беларусі, каторыя закрануты ў твору Пятра Скаргі.

Справа ў тым, што праваслаўная цэрква ў Беларусі знаходзілася ў тые часы ў вельмі цяжкім становішчы. Сучаснае жыцьцё нанясла ей тры ўдары. Адзін удар па цэркве зрабіла пашыраўшаяся рэфармацыя, другі ўдар — адраджаючаеся каталіцтва і трэці ўдар — палітыка — сацыяльны польскі ўплыў. Найперш от ўсяго рэфармацыя атцягнула ад цэрквы на сваю работу жывейшыя лепшыя сілы на сваю творчасць; тое самае рабіла адраджаючаеся і арганізуючаеся каталіцтва, каторае выйшло на барацьбу з рэфармацыяй. Ударыла па праваслаўнай цэркві і Люблінская вулія. Яна прынясла на Беларусь польскі дзяржаўны і сацыяльна-культурны ўплыў; праваслаўная цэрква была пастаўлена ў паніжанае станавіска, бо дзяржаўнаю вераю польскага гаспадарства было каталіцтва. У той час, напрыклад, як каталіцкіе біскупы мелі сваі крэслы ў Сэнаце, праваслаўныя біскупы іх ня мелі. Зразумела, што гэты факт даваў значныя цяжы каталіцкай ерархіі перад праваслаўнай.

Старажытнае ў Беларусі права патранату (заступніцтва) сьвецкіх асобаў і ўстановаў над цэркваю ў перажываемы мамэнт было так сама шкядлівым для становішча праваслаўнай цэрквы. Калі раней літоўска-беларускі вялікі князь, магнат, шляхціц, ці гарадзкая абшчына лічыліся патронамі, апекунамі, заступнікамі цэркваў ці цэркоўных установаў, то гэта давала цэркве пэўную абарону і эканамічную моц, бо гэтыя патроны былі праваслаўныя. Яны, як верныя сыны цэрквы, клапаціліся аб тым, каб цэрквы мелі добрых сьвашчэнікаў, былі забясьпечаны правамі, будынкамі, землямі, грашма і г. д. Але гэты медаль меў і аб'рэтны свой бок: патрон меў права ўмяшацца ў хатнее жыцьцё цэркві. Гэта было шкядлівым, калі патрон з праваслаўнага рабіўся пратэстантам, ці каталіком. С цягам часу такія здарэньні рабіліся усё часцей і часцей. Часта рэфармацыя рабіла пат-

рона пратэстантам, калвіністам ці аніцітрынітарам, польска-каталіцкі ўплыў—паляком і каталіком. Разумеюцца, такі патрон ужэ ня мог мець нашаны да праваслаўнай цэркоўнай установы, а яшчэ часцей ён рабіў ей толькі шкоду. На чале праваслаўных епархіяў, манастыроў і цэркваў такі патрон ставіў асобаў—карысных і прыемных яму людзей, каторыя бачылі ў сваіх пасадах не духоўны абавязак, а «духоўны хлеб». Бывалі і такія здарэнні, што патроны давалі манахацкую пасаду асобе жанатай і сьвецкай. Гэтая асоба лічылася «нарачэным» епіскапам ці ігуменам і кірвала пастраю чэраз так звананага вікарыя—манаха, астаючыся ў мірскім стане. Пэўна, што патрэбаваць ад такіх асобаў духоўнай асьветы і набожнага жыцця ня было магчыма. Усе памяткі таго часу сьведчаць аб недастойным і непадобным жыцці духавенства вышэйшага і ніжэйшага, чорнага і белага. Адзін сучасны твор так малое гэты недахват царкоўнага жыцця таго часу: «Аце-ли кто вопрошает их (духоўных асоб) о книгах, то отвещают глаголющее: убози есмы, не имамы чим книг стяжати. Ходят-же не яко убози, но ризы носяще светлы и блещашеся, расширяюще воскрылья, шеи-же яко у тельцов, на заколение унитанных; ученик много, паче-же поваров множество, а другая-же студ и глаголати».

Калі паднялося пытаньне аб вуніі, то такое становішча праваслаўнай цэрквы давала як-бы грунт для вуніі. Вунія абяцала даць вышэйшаму духавенству сэнаторскія крэслы, апроч таго, яна патрэбавала скасаванья кантролю сьвецкіх устаноў і асобаў над цэркваю. І тым і другім вунія маніла да сябе прадстаўнікоў вышэйшага духавенства цэрквы. У 1591-м годзе некаторыя з праваслаўных епіскапаў падалі каралю Сігізмунду заяву аб прызнаньні імі главенства папы над праваслаўнымі пад умоваю, каб былі ў праваслаўнай цэркве пакінуты усходнія абрады. Галоўнымі дзеячамі гэтай справы былі—Луцкі епіскап Кірыла Цярлецкі і Уладзімерскі епіскап Інат Пацей. Кіеўскі мітрапаліт Міхаіл Рагаза так сама згаджаўся на вунію. Трэба было правесці гэтую справу праз Рым. Улетку 1595 году К. Цярлецкі і І. Пацей, падпісаўшы разам з другімі епіскапамі акт аб вуніі, паехалі з гэтым актам, як прадстаўнікі, да Рыму. Рымскі папа, Клімэнт VIII, з радасьцю прыняў пасланцоў і даў сваё благаславеньне і згоду. На славу падзеі быў выбіты асабісты мэдаль з напісам „на залучэньне рускіх“ (Ruthenis receptis). Сігізмунд III з свайго боку выдаў дэкрэт аб залучэньні цэркваў. Даведаўшыся, што шмат праваслаўных надта абураны справай, зробленай без агульнай згоды Цярлецкім і Пацеем, кароль узяў пад сваю абарону як іх, так і другіх епіскапаў, каторыя падпісалі акт вуніі. Не хапала толькі саборнага зацьвярджэньня. Спагадчыкі вуніі думалі абыйсціся і без сабору, але прашчэнікі ву-

ні, жадаючы зруйнаваць акт вуніі, зроблены без агульнай паставы, трабавалі, каб быў скліканы сабор.

Сабор быў скліканы ў Бярэсці ў кастрычніку 1596 году. На сабор з'явіліся прадстаўнікі двух ўсходніх патрыярхаў, караградскага і александрыйскага. Як і трэба было спадзявацца, адразу вынік разлад паміж двума напрамкамі. Фактычна адбыліся два саборы. Ацэн сабор складалі абаронцы вуніі пад старшынствам львоўскага латыньскага арцыбіскупа, Сулікоўскага. Другі сабор складалі праслаўныя, ня згодныя з вуніяй, пад старшынствам львоўскага ўсходняга епіскапа, Гедэона Балабана, з прысутнасцю прадстаўнікоў ад ўсходніх патрыярхаў. Вуніяцкі сабор зрабіў пасяджэнне ў берасцейскай саборнай царкве, а праслаўны ў прыватным будынку, бо Пацей епіскап Уладзімерскі, да епархіі якога належала Бярэсце, аддаў приказ зачыніць для праціўнікаў вуніі ўсе царквы гораду. Прадстаўнікі сабораў некалькі раз заклікалі на свае пасяджэнні сваіх супернікаў, але нічога з гэтага ня вышла. Кожны з сабораў пасядаў асобна і застаўся пры сваёй уласнай думцы аб вуніі. Вуніяты абвесьцілі анафэму і лішылі сану епіскапаў, што не згаджаліся на вунію, а праслаўныя зрабілі тое самае ў адносінах да сваіх супернікаў. Ня глядзячы на такі канец сабору, польскі ўрад і рымскі папа пачалі афіцыйна лічыць вунію адбытым фактам. На праслаўную веру урад глядзеў, як на сэкту, «схізму». У праслаўных пачалі адбіраць царквы і манастыры, забралі Зофійскую саборную царкву ў Кіеве. На гарадох было забаронена адпраўляць праслаўнае набажэнства.

Праслаўныя ўтрымалі за сабою Кіева Пятэрскі манастыр і мітрапалічую катэдру ў Кіеве. У далейшыя часы з ліку кіеўскіх мітрапалітаў сваёю чынасцю праславіўся энэргічны і з вялікаю эрудыцыяю чалавек, Пятро Магіла. Яшчэ ў бытнасць сваю архімандрытам Кіеускай лаўры ён заснаваў пры ёй раней духоўную школу, каторую потым перарабіў у вышэйшую школу, акадэмію. Сюды ён вышлісаў з усходу добрых профэсараў і збіраў вакол акадэміі і ў акадэміі моладзь, каторая шукала прасветы. Гэтая школа доўга была цэнтрам прасветы, як для заходніх рускіх, так і для Масквы.

Акт Берасцейскай вуніі маець ня столькі царкоўнае, столькі нацыянальна-палітычнае значэнне. Гэтая вунія ёсць проста працяг вуніі Люблінскай. Справа была ня толькі ў тым, што праслаўны кідаў сваю веру і рабіўся вуніятам ці каталіком, але і ў тым, што ён прымаў палітычны, культурны і нават сацыяльны ўплыў Польшчы. З'явіліся на Беларусі дзве веры: адна каталіца-вуніяцкая, вера прывілейная, панская, другая—праслаўная, схізматычная, мужыцкая. Што датычыць вуніятаў, то іх станавіска ня доўга было прывілейным. Сама па сабе вунія ня была патрэбна ні вэзугам, ні

Польшчы. Утварэньне вуніі не мела на мэні злучэньня вераў, як та-
кавых. Калі с цягам часу выявілася, што вунія, як мост, не пераво-
дзіць пад польска-каталіцкі ўплыў шырокіх масаў так хутка, як спа-
дзеваліся, яе перасталі лічыць патрэбнаю і прывілегіраванаю.

У канцы канцоў, вунія прынясла на Беларусь ня згоду, а раз-
лад і выклікала барацьбу. Яна, як і Люблінская вунія, была пабіро-
вана на тое, каб забасаваць незалежнасьць Літоўска-Беларускага гас-
падарства. Зразумела, што на гэтай глебе у далейшыя часы пачалася
барацьба, каторая прыносіла вялікую шкodu, як Літве і Беларусі, так
і Рэчы Паспалітай. Творчыя сілы замест таго, каб будаваць жыцьцё,
траціліся на непатрэбную грамадзянству работу.

Палітыка-сацыяльны строй Польшчы.

Вуніі 1569-га і 1596-га году былі актамі, каторыя інкорпары-
равалі, ўключылі Беларусь ў склад Польскай дзяржавы. Літоўска-Бе-
ларускае гаспадарство перастала жыць сваім асобным ад Польшчы
жыцьцём; атчынілася вольная дарога для заходняга, польскага ўплыву.
Гэты ўплыў насля вунііў безбаронна мог пашырацца на Літве і Бе-
ларусі. Дзякуючы гэтаму, нам трэба пазнаёміцца з тым, што было ў
гэтыя часы ў Польшчы, каторая насылала да нас свой ўплыў; якім
палітыка-сацыяльным зместам было запоўнена яе жыцьцё. Польскі
змест жыцьця будзе ўходзіць ў змест жыцьця Беларусі, каторая с
часу вунііў зрабілася толькі часткаю Рэчы Паспалітай.

Пазнаёмімся раней с палітычным строем Польшчы.

Законадачую ўладу ў гаспадарстве меў двухпалатны. Вальны
Сойм, каторый складался з сэната (рады) і з дэпутацкай пасольскай
ізбы (палаты дэпутатаў). Сэнат-рада быў вышэйшаю палатаю сойму.
Сюды ўходзілі знатнейшыя элемэнтны польскага шляхэцтва, асобы, зай-
маўшыя вышэйшыя пасады, як цэнтральныя, так і правінцыяльныя.
Ліч сэнатар ў даходзіў да 150 персону. Гэтая цыфра магла павы-
шацца й паніжацца. Цыфра памяншалася с памяншэньнем тэрыто-
рыі дзяржавы і павялічывалася з яе пашырэньнем. Клерыкальны на-
прамак ўлады адчуваўся адразу: першае месца ў сэнаце займае Гне-
зніцкі архібіскуп, прымас каталіцкай польскай царквы. За ім сядзяць
па парадку і па чыну звычайныя біскупы, і толькі ўжэ за імі ідуць
сьвецкія ўрадыкі—каштылянты, ваяводы і г. д. Старэйшыя сэнаторы
мелі сваі месцы ў крэслах, а малодшыя на лавах. У ранейшыя часы
сэнат быў проста прыватнаю радаю пры каралі і толькі патым с па-
шырэньнем правоў шляхэцтва ён зрабіўся дзяржаўнаю ўстановаю і
уважноў ў склад сойму, як яго вышэйшая палата. Як перажытак мі-
нулага астаўся звычай і ў далейшыя часы, каб сойм з склада сэнату
абіраў 28 чалавек у каралеўскую раду на 2 гады. Сэнатары-дарадчы-

кі караля дзяліліся на 4 групы, на 7 сенатароў у кожнай. Асобная група сідзела ў каралеўскай радзе шэсьць месяцаў.

Ніжэйшаю палатаю сойму была пасольская ізва. Сюды ўходзілі дэпутаты-паслы ад шляхты асобных наветаў гаспадарства; уходзілі так сам ў невялікім ліку паслы ад мяшчанства выдатнейшых гарадоў. Пасольская ізва з цягам часу робіцца галоўнаю часцьцю сойму, атсоўваючы назад вышэйшую палату—сэнат. Паслы ў ізбу абіраліся шляхтаю на павятовых соймаках, каторыя склікаліся за шэсьць тыдняў да вальнаго сойму. Выборчая акруга дала ад 1 да 8 паслоў, што было ў залежнасьці ад таго чы іншаго абшару тэрыторыі. Паслы таго, атбываўся вальны сойм у цэнтру, паслы свікалі па наветам так званыя рэляцыйныя соймакі, на каторых яны анавадалі, ўсю чынасьць сэсіі вальнаго сойму і давалі справаздачу аб сваёй дзейнасьці перад сваімі абірацелямі. Лік дэпутатаў пасольскай ізбы залежаў ад тэрыторыі Рэчы Паспалітай. У 16-м і 17-м стагодзьдзях ён даходзіў да 200 асобаў. Прадстаўніцтва ат мяшчанства гарадоў ў пазьнейшыя часы мы ўжэ ня бачым.

Вальны сойм склікаецца караём праз кожныя 2 гады. Два разы яго пасяданьні робяцца ў Польшчы, у Варшаве, і адзін раз у Літве і Беларусі, у Горадні. Звычайна сойм склікаецца ў восень, пасля св. Мартына, калі ўжо скончаны пільнейшыя вяскова-гаспадарскія работы. Гэта залежала ад таго, што сябры сойму былі земляўзасьнікамі. Працяг звычайнага сойму шэсьць тыдняў. Пачынаецца сойм, як і падабае ў клерыкальным гаспадарстве, урачыстым набажэнствам, пасля каторага ідзе абіраньне «маршалка», старшыні сойму. Калі сойм адбываецца ў Польшчы, старшыняю яго абіраецца паяк, калі у Беларусі—беларус. Абраны старшыня абвешчае пачатак працы сойму. Найперш ад усяго, як і заўсёды, ідзе правэрка правідовасьці мандатаў паслоў, пасля чаго сэнат з ізбою робяць злучаныя пасяджэньні, на каторых урад дае адпаведзь за сваю былую выканаўчую працу і ўносіць прапозыцыі наконт далейшага. Выслухаўшы гэта, абедзьве палаты сойму расходзяцца і працуюць кожная асобна. За тыдзень да канца Сойму зноў пачынаюцца сумесныя пасяджэньні Ізбы і Сэнату. Яны знаёмяць адзін другога з сваімі пастановамі. Пастановы сходныя і зацьверджаныя караём адтрымліваюць моц закону. З гісторыі Польшчы мы бачым, што Сойм, звычайна, цікавіцца толькі тымі пытаннямі, каторыя беспасрэдна ці пасрэдна датычаць шляхецтва, з прадстаўнікоў якога выключна складаецца Сойм. Пытаньні агульна-дзяржаўныя мала цікавяць, а то і зусім ня цікавяць паслоў і сенатараў. Тут кароль польскі і яго ўрад могуць працаваць бескантрольна. Усе справы, як у соймаках, так і ў вальным Сойме павінны былі выяўляцца, як пастановы, аднагалосна. Трэба зазначыць,

што ў старажытныя часы гэтая аднагалоснасць часта дасягалася даволі лёгка. Але с працягам часу прынцып аднагалоснасці ўсё больш і больш пераікаджаў справядлівай і нармальнай працы Сейму. Давалі было аднаму паслу не згадзіцца з настановай большасці і паставіць сваё «veto», «не дазваляю», як гэтая настанова прыпынялася. Лепшыя людзі Польшчы яшчэ ў пачатку 16-га стагоддзя прабавалі змагацца з гэтым ікадлівым для гаспадарства прынцыпам, але ня здолелі дабіцца сваёй мэты. Шляхта бачыла ў скасаванні аднагалоснасці і вольнага «veto» касаванне сваіх правоў.

На чале выканаўчай улады стаіць кароль, з канца 16-га стагоддзя—выбарчы. Ні кароль пры сваім жыцці, ні сойм пры жыцці караля ня можа намеціць яму наступніка. Гэтым забяспечваецца поўная свабода шляхты пры абранні караля. Сыстэматычна, пасля сканання кожнага караля, пачыналася выборчае безладзье, каторае цягнулася ад некалькіх месцаў да некалькіх год. На часы бескаралеўя істнавала асобая пасада інтэррэкса, каторую, звычайна займаў польскі прымас, арцыбіскуп Гнезьянскі. Абірае караля так званы элекцыйны «выбарчы» сойм разам з усёй шляхтай: абранне караля так сама цывінна адбыцца аднагалосна. Права польскага караля зусім ня значныя, яны больш падобны на абавязкі, чым на правы. Кароль мае права склікаць вальны сойм і назначаць тэрмін для яго пасяджэння. Ад імяні караля тварыцца ў гаспадарстве суд. Кароль назначае на вышэйшыя ўрадавае пасады, але пасады даюцца пажыццёва, і адабраць іх кароль можа з вялікаю цяжкасцю і то толькі за якія колечы палітычныя праступствы. Кароль стаіць на чале шляхоцкага апалчэння, што фактычна перайшло патым да кароннага гэтмана. Кароль вядзе зносіны з чужаземнымі дзяржавамі, пасылае і прыймае паслоў. У сваёй чужаземнай палітыцы ён аднавядацьны перад вальным соймам. Кожнаму каралю перад яго абраннем шляхта ставіла ўмовы, каторыя ён прымаў і падпісваў. Калі кароль парушаў якія колек з гэтых умоваў, шляхта мела законнае права адмовіць яму ў паслушэнстве і парушыць данную яму прысягу на вернасць. Усё жыццё караля было пад кантролем. Нават такія прыватныя факты як жаніцьба, развод, замежныя вандроўкі і г. д. былі падлеглы кантролю Сейму. Польскі кароль, седзючы на троне і носячы карону, быў хутчэй гэжызняным прэзідэнтам, чым каралём.

Прынцыпы пад увагу ўсё вышэйсказанае, мы бачым, што Польшча, ня глядзючы на істнаванне каралеўскай улады, была хутчэй рэспублікаю, чым манархіяю-каралеўствам. Так глядзела на строй Польшчы і дзяржаўнае права, каторае дало ёй назаву «Рэч паспалітая», што у тлумачэнні і значыць «Рэспубліка». Далей мы бачым, што ўся ўлада ў гэтай рэспубліцы належала да вальнага сойму і да

лавтвых соймаў, каторыя складаліся выключна з панства і шляхоцтва. Ніжэйшыя станы гаспадарства ніякіх палітычных правоў ня мелі і былі безгаласнаю, безпраўнаю масаю. Дзякуючы гэтаму, Польская рэспубліка была панскай, шляхоцкай рэспублікай без усякіх адзнакаў нават дэмакратызму.

Вышэйшым станам у гэтай рэспубліцы, разумеюцца, была шляхта. Параўнаўча з другімі гаспадарствамі лік шляхты у Польшчы быў вялікі. Багацейшыя паны, князі і магнаты так сама ўходзілі ў склад шляхоцкага блясу і ня мелі ніякай юрыдычнай перавагі над звычайнымі шляхціцамі. Яны і шляхта лічаць сябе братамі. Большасць шляхціцаў былі земляўласнікі, але зьвязак з зямлёю не быў абавязковым для польскага шляхціца; шмат было і такіх, каторыя ўжо ня мелі зямлі. Яны прыстраіваліся на службу у палацах багатых і заможных магнатаў, складаючы іх сьвіту. Што дачычыць да тытулаў князя, графа і др. то іх насілі толькі тые фаміліі, каторыя атрымалі гэтыя тытулы да часу Люблінскай вуніі. Пазней гэтыя тытулы нікому апроч чужаземцаў, не даваліся. Кляс шляхты з вялікаю стараннасьцю захоўваў чыстасьць белай косьці і благороднай крыві. Калі вынікала пытаньне аб нерадавітасьці якога колечы шляхціца, то ён павінен быў абяліць сябе шасьцьма сьведкамі: двума на бацьку, двума на яго матчы і двума на сваей матчы. Гэты спосаб абяленьня к пачатку 16-га стагоддзя ўжо счэзае: шляхоцкіе фаміліі ўжо абмежавалі сябе і зацьвардзілі сваю шляхоцкую вартасьць Высокімі мурамі адгарадзіўся гэты кляс ад другіх блясаў і зрабіўся кастаю. Шляхоцтва атрымліваецца толькі ад бацькоў. Праўда, можна атрымаць шляхоцтва праз пасынаўленьне, але толькі тады, калі на гэтае пасынаўленьне згаджаецца ўвесь род пасынаўляючага і сойм. Шляхоцкую вартасьць можа дараваць і кароль. Дараваньне шляхоцтва каралём так сама носіць кірунак пасынаўленьня. Кароль пасынаўленай асобе дае і гэрб. Дараваньне шляхоцтва каралём з палавіны 17-га стагоддзя ўжо не сустракаецца: шляхта запысьпечыла сябе і з гэтага боку. Згубіць шляхоцтва можна на суду і за няпрыстойныя для шляхціца паступкі. Такімі паступкамі лічыліся—напрыклад, заняцьце гандлем і прыняцьце ў род простага чалавека.

Атрымываць свае правы шляхта пачала яшчэ з канца 14-га стагоддзя. З разьвітку шляхоцкіх прывілеяў мы бачым, што для атрымання іх шляхта карысталася з двух фактаў жыцьця Польшчы: з сваёго права абіраць караля і зацьварджаць налогі. Абіраючы караля і зацьварджаючы ў Соіме налогі шляхта ніколі не забывала сваіх клясавых інтарэсаў. Правы яе былі вялікія.

Шляхта найперш ўсяго кіруючы стан. Шляхціцы і толькі шляхціцы даюць паслоў на сойм і на соймакі. Шляхта абірае караля насалоўна (*viritum*); кожны шляхціц можа спадзявацца быць абраным за

караля. Вышэйшыя ўрадовыя пасады займаюць толькі шляхціцы. Так сама сталася справа і з духоўнымі пасадамі: пасаду прэлата, напрыклад, мог заняць толькі шляхціц. Рымскі папа асобнаю буллаю забяспечыў за шляхтаю гэтакія права. Толькі шляхціц мае і грамадзянскія правы: свабоду сходаў, свабоду слова, незалежнасьць асобы, паміжканьня і магнасьці. Толькі шляхціц можа мець земскія маёнткі з прыпісанымі да яго сяланамі. Што датычыць мяшчан, то яны могуць ўладаць зямлёю толькі у межах мястowych. Усе землі шляхты свабодны ад дзяржаўных налагаў і павіннасьцяў. Наогул, усе фінансавыя абавязкі шляхты ў адносінах да гаспадарства былі толькі даравольныя і залежалі ад згоды самой шляхты. І трэба зазначыць, што шляхта на ўсім працягу гісторыі Польшчы добра паказала гэтую сваю «добраю волю» у абавязках да дзяржавы, каторая ня бачыла, праўду кажучы, шляхоцкіх ахвяр. Праўда на шляхце даволі доўга ляжаў абавязак «наспалітага рушэньня», нагалоўнай службы ў апалчэньні, але і гэтыя апалчэньні зывааіся зусім ня часта. Апроч таго, гэты абавязак даваў шляхце права быць аружнымі станам і даваў магчымасьць зьбірацца з аружжам у руках ня толькі на абарону дзяржавы, але і на абарону сваіх шляхоцкіх правоў.

Былі ў шляхты і усялякія дробныя правы. Шляхціц быў зусім свабодны ад прымежных мытных пошлінаў. Толькі шляхта мела права курыць сьпірт і адчыняць шынкі, мець млын, кузьні і г. д. Адным словам, шляхоцкаму стану жылося ў Польшчы вельмі добра. Затое надта ня добра жылося селяніну.

У 14-м і 15-м стагодзьдзях становішча хлэпаў у Польшчы было яшчэ больш-менш выносным. Часам нападаліся каралі дэмакратычнага напрамку (напр., кароль хлэпаў, Базімер Вялікі), каторыя разумелі ўсю важнасьць дабрабыту хлэпаў для гаспадарства. Але з цягам часу шляхта стала усемагучым клясам, з каторай кароль не адважываўся змагацца. Апроч таго, выніклі і некаторыя эканамічныя прычыны, каторыя дэрэнна напавілі мужычую справу.

У канцы 15-га стагодзьдзя выявілася нязгоднасьць для абароны гаспадарства наспалітага шляхоцкага рушэньня. Каралі часта павінны былі карыстацца нанятымі вайскамі, каторыя складаліся з шляхціцаў і нешляхціцаў, палякоў і непалікоў. Вялікі рыцарскі чыннасьць шляхоцкага рыцара паменшылася і ён атрымаў магчымасьць сесці на зямлю і заняцца вясковай гаспадаркай. Каля гэтага-ж часу былі прылучаны да Польшчы і землі пры ўтоку Віслы. Цяпер стала магчыма вывазіць за граніцу вяскова-гаспадарскія прадукты, што давала не малы даход. Разумеюцца, шляхта з гэтага часу вельмі зацікавілася ўладаньнем зямлёю. Але адна зямля сама па сабе, калі над ёю не працаваць і не абліваць яе потам, не дае ні хлеба, ні добрых даходаў і есьць мёр-

твы капитал. Шляхцін таго далёкага часу ведаў гэтую праўду так-жа грунтоўна, як і земляўласнік нашага часу. Ведаў ён так сама, што працаваць над зямлёю вельмі цяжка і непрыемна і што куды прыемней, калі земляробам будзе мужык, а даглядчыкам над яго працаю і апекунам будзе ён, шляхціц. Мужыкі у ранейшыя часы былі вольнымі і мелі права безбароннага пераходу з мейсца на мейсца. Ад пана, шляхціца, вельмі разумнага ў абшару сваіх клясавых інтарэсаў, мужык мог выйсьці са сваёю рухомаю магнасьцю ці на вольную нікім не занятую зямлю, ці на зямлю якога колек другога пана, каторы яшчэ не падняў сваіх запатрэбаваньняў на мужычюю працу так высока. Пэўна, што першым і неатложным заданьнем шляхціцкой клясавай палітыкі зрабілася—моцна прывязаць рабочага хлопа да зямлі, каб ён ня мог ад яе адарвацца і перабрацца у другія мясты. Дабіцца гэтага заданьня было лёгка, бо законадаўчым органам гаспадарства быў сойм, складаўшыся з прадстаўнікоў шляхты і яе інтарэсаў.

У пачатку законадаўчым шляхам пераходы мужыкоў з мейсца на мейсца толькі абмяжоўваюцца, а патым і зусім забараняюцца. Тады хлопы, бачучы, што другога выходу з стававіска нема, пачынаюць бяз усякага закону, проста, па мужыцку уцякаць з зямлі. Сойм з свайго боку пачынае развіваць законадаўства у гэтым напрамку і змагаецца з уцёкамі мужыкоў. За уцёкі назначаюцца штрафы, пабоі і зварот мужыкоў на старое мейсца. Гэтыя штрафы і другія кары ўсё растуць і растуць, бо мужыкі ўсё уцекаюць і уцекаюць. Возьмем для прыккаду рост штрафаў: у канцы 16-го стагоддзя за зробляны ўцёк мужык плаціў штраф у 10 грыўняў, а ў 30-е гады 17-го стагоддзя ўжэ 500 грыўняў: за палавіну стагоддзя, такім спосабам, штраф быў павялічан соймам у 50 разоў.

Патым сойм пастараўся адабраць у хлопа магчымасьць змагацца з шляхціцам у судзе. Было ухвалена, што мужык мае права выступіць у судзе, як жалабнік, толькі тады, калі быў у судзе прысутніць яго пан. Разумеецца, што ў цяжбе проці свайго пана мужык ніколі ня мог стаць у судзе, бо пану ня было нікага сэнсу быць прысутным у судзе. Праз нейкі час сойм ухваліў пастанову аб тым, што мужыку зусім забараняецца скаржыцца у судзе на шляхціца. На гэтым справа спынілася, бо іскі далей шляхоцкаму соймавому законадаўству ўжо ня было куды.

Атабраўшы соймавымі законнымі пастановамі у мужыка усюкую магчымасьць абараняцца, шляхта пачала безупынную эксплуатацыю панаўшага ў яе рукі сялянства. Мужык зрабіўся для яе рабочаю жыўёлаю.

Найперш ўсяго ён плаціць зямлі чынш за тую зямлю, каторую пан пазволіў яму ўзяць для яго ўласнай дробнай гаспадаркі. Мужык,

апроч таго, павінен працаваць задарма на панскай зямлі і для гэтай мэты адбываць паншчыну, якая пачынаецца з некалькіх дзён у тыдзень. Патым яна ўсё расьце і расьце. Мужыку ўсё менш і менш астаецца часу для сваёй гаспадаркі. Некаторыя паны пакідалі мужыку для яго ўласнай працы толькі сьвята. Разам с чыпшам і паншчынаю мужык павінен быў спаўняць размаітыя натуральныя павіннасьці: ён дастаўляў у панскі двор усялякія прадукты патрэбныя пану і яго дворным, напрыклад, хлеб, мяса, грыбы, ягады, лыка і г. д., ён нясе са сваёю ўбогаю канягаю фурманковую павіннасьць; ён правіць дарогі, грэблі і масты; ён саджае дрэва па грунтовым дарогам і па дарогам да маёнтаў. Усех павіннасьцяў мужыка таго часу і не пералічыць. А тут яшчэ з году на год пачынае расьці мужыцкае малаземельле, а часам і бязземельле. У некаторых мужыкоў ўжэ зусім нема зямлі, нават агародняй. Станавіска такіх (як іх тады звалі) халупнікаў зусім дрэннае. Адным словам, гаротна жылося рэспубліканцу-мужыку у польскай рэспубліцы.

Станавішча мяшчанаў было лепшае, чым селянства. З 14-га стагоддзя мяшчаны лічыліся над асабістай абаронай караля і вядомага нам Майдэборскага права. Гэтая абарона давала гарадам нейкую незалежнасьць ад шляхоцкага княсу і пачаткі для разьвіцця гарадзкага жыцця. Па гарадам пачалася нават дамова барацьба паміж сацыяльнымі групамі мястовага грамадзянства. Паруч са старымі органамі гарадзкага самакіраванья, як напрыклад мястовае рада, вынікаюць новыя органы, як напрыклад камісіі 20-цех, 30-цех і г. д. Гэтыя новыя органы выніклі на грунце барацьбы прадстаўнікоў буйнага капіталу з аднаго боку і прадстаўнікоў дробнага капіталу і працы з другога боку. Нізкі места, часта нездаволяныя самаўладным кіраваньнем мястовай рады і бурмістра, патрэбуюць прызнанья кантроля з свайго боку. Буйная буржуазія, патрыцыят места, лякаючыся апазыцыі, павінны ісьці на згоду з «паспольштам», з звычайным, простым людам. Ось урэшці і ўтвараюцца гэтыя як-бы кантрольныя камісіі, палавіна каторых складаецца з патрыцыяў, багатых купцоў, цэхавых майстроў і палавіна з «паспольшта», дробных гандляроў, прыкашчыкаў, падмайстроў і простага люду.

Але с цягам часу гэтая дэмакратызацыя ў гарадох павінна была прышніцца, бо ўсё жыццё навакола гарадоў йшло ў бок арыстакратызацыі. Шляхта, каторая рабілася усемагутнаю ў цэлам гаспадарстве, не магла пакінуць бэз свайго ўплыву мястовага жыцця. Ужэ с палавіны 15-го стагоддзя пачынае яна касаваць незалежнасьць і самакіраваньне гарадоў. Пачынаюць знікаць з складу соймаў паслы ад гарадоў, мяшчаны, каторыя маглі-б бараніць інтарэсы тых гарадзкіх групаў, каторыя пасламі іх у сойм, як свайх прадстаўнікаў. Дзякуючы іх

ухіленьню, гарады губяць абарону сваіх інтарэсаў ў законадаўчай дзяржаўнай установе. Кароль, які лічыўся абаронцам мяшчанаў, усё больш і больш пападае ў рукі шляхты і робіцца абаронцам не мяшчанскіх, а шляхоцкіх інтарэсаў.

Найперш ўсяго, шляхціцы, меўшыя у гарадох зямлю, дабіліся права так званай юрыдыкі. Сутнасць гэтай юрыдыкі была у тым, што на зямлю шляхціца у горадзе не напыралася ўлада мястовага самакіравання. Шляхціц на сваёй зямлі у месце мог рабіць, што ён хацеў. Разумеюцца, гэты факт рабіў дэзарганізацыю політычна-грамадзянскага жыцця места. Апроч таго, права юрыдыкі мела і эканамічныя наступствы. Шляхціц, меўшы юрыдыку, быў вольны ад усялякіх мястовых налогаў, якое-б ён рамеснае прадпрыемства не заводзіў на сваёй зямлі. А гэтак рабіла ўбытак рамеснікам гораду.

Затым, шляхціцы пачалі ўменьшвацца ў мястоўныя справы, карыстаючы з таго, што яны былі земляўласнікамі ў месце. Апроч таго, у жыццё гораду ўменьшваліся органы дзяржаўнай улады, напрыклад, павятовыя старасты, каторыя лічылі горад толькі адною з частак іх павяту. Соймы, з свайго боку, ухвалялі такія пастановы, каторыя нішчылі горад, руйнуючы яго эканамічныя інтарэсы. Купцом, напрыклад, было забаронена беспасрэдна мець зносіны з замежнымі старонамі. Часта шляхта дабілася таксіроўкі тавараў, каб гандляры не маглі ставіць на тавары вольныя цэны. З тавараў не таксіраваўся толькі хлеб, за тым, што гэта быў тавар, які дастаўляла на рынак шляхта. Каб шляхціц не змяшаўся з мяшчанінам, яму забаронена было гандляваць. З другога боку, гандляром было забаронена купляць нярухомую маёмнасць, каб яны не зрабіліся земляўласнікамі. Такім спосабам, між гэтымі двума класамі ўтваралася прорва.

Такі быў політыка-соцыяльны стан Рэчы Паспалітай Польскай у тые часы, калі яна ўзяла Беларусь пад свой ўплыў. Само сабой разумеюцца, што Беларусь павінна была прымаць і ў сваё жыццё асабістасці жыцця Польшчы, бо яна інкорпарыравалася ў дзяржаўны арганізм Рэчы Паспалітай.

Станавішча Беларусі пасля вуніі с Польшчай.

Як мы казалі, у 1569 гаду ў Любліне атбылася вунія паміж Польшчай і Літоўска-Беларускім гаспадарствам. Яна ня была сувязью роўнага з роўным. Польшча сфарыстала цяжкія умовы жыцця Беларусі і Літвы і наладжыла сваю руку на тэрыторыі, каторыя дагэтуль былі ад яе незалежны. Ужэ самая называ новага, створанага вуніяю гаспадарства—«Польская Рэч Паспалітая» сведчыць аб гэтым. Палітычная незалежнасць Літвы і Беларусі была згубляна. Ад вялікаго Літоўска-Беларускага князства былі атабраны і сілком прылучаны да

«кароны» (як называлі Польшчу) такія басатыя, каштоўныя землі, як Падолія, Валынь, Млеушчына і Падлясье. Крыўда у Літоўска-Беларускай дзяржавы былі адцяты. Нанесяна крыўда тым літоўска-беларускім шляхцічам, каторыя былі патрыётамі незалежнага, самавітага Літоўска-Беларускага гаспадарства. Доўга ня могуць яны згадзіцца з фактам і забыць нанесаную гаспадарству палітычную крыўду. Цікава ў гэтым сэнсе адзначыць адзін твор, нашыраны на Беларусі і вядомы пад назваю: «Прамова Івана Милешкі, капітэляна Смаленскага, прамоўленая на Варшаўскім Сейме ў прысутнасці караля Зыгмунда III у 1589-м годзе». Судзячы па зьместу гэтага твору, а так сама апіраючыся на пагляды вучоных спэцыялістаў, мы павінны прызнаць, што гэта ёсьць хутчэй палітычны памфлет, палітычная і бытавая сатыра, чым соймавая прамова. Аўтар протэстуе проці польскага ўціску, як культурнага, так і палітычнага. Ён раўнуе старажытныя часы з сучаснымі ім, старых людзей — са сваімі сучаснікамі і кажа, што раней было лепш. Раней гаспадары Літвы і Беларусі клапаціліся аб сваёй зямельцы, зьбіралі тэрыторыі і каштоўнасьці, сваю бацькаўшчыну мілавалі; іх памяць салодкая. Апошняя Літоўска-Беларускага гаспадара, Зыгмунда II Аўгуста, каторы аддаў у няволю гаспадарства і вынішчыў Ляхам Падлясье і Валынь, аўтар ня можа лічыць нават за чалавека. Ось адна-відальны вынітак з гэтага напісанага ў беларускай мове твору:

«Прышло мне — з Вамі (насламі Сейму) радзіці, а я на гэтакіх зьездах ніколі ня бываў і з каралём, Яго Міласьцю, ніколі не засядаў; толькі за пакойнікаў Близеў нашых, каторыя каралявалі і што ваяводзімі бывалі. Сэнтэнныя гэтых ня бывала, напросту правым сэрцам гаварылі. Палітыкі ня звалі, а ў рот праўдаю, як соляй у вочы кідывалі. Скора-ж каралі больш немцаў, чым нас, улюблілі, зараз, што старыя нашыя сабралі, то ўсё нямног раздалі. Нашыя гаспадары, проч Жыгімонта Аўгуста Караля (таго нечага і ў людзі лічыць), бо той Падлясье вынішчыў, Ляхам менючыся Але Жыгімонта Першага салодкая памяць яго, бо той немцаў як сабак ня любіў, і ляхаў з іх хітрасьцю вельмі ня любіў. А Літву і Русь нашу любіцельна мілаваў, і гаразда лепш нашыя за яго мываліся».

У тым, што Беларусь падпала пад польскі ўціск, вінаваты ня столькі каралі, сколькі іх дарадчыкі, каторыя паддаліся польскаму удыву і інтарэсы Польшчы ставілі вышэй інтарэсаў Беларусі. «Ня вельмі вінаваты кароль, больш яго дарадчыкі, што пры нім сідзяць і жруцца. Многа тут гэтакіх ёсьць, што хоць і наша костка, аднак-жа сабачым мясам абрасла і ваінец».

Як відаць з вышэйпаданай «прамовы» Милешкі, беларускія палітычныя дзеячы доўга, не маглі згадзіцца са згубаю незалежнасьці і пратэставалі, як маглі, проціў той несправядлівасьці і крыўды, катой

рая, на іх паглядзе была зроблена Люблінская вунія. Можна думаць, што змест твору Мясешкі і яго апазыцыйны настрой быў блізкі да настрою даволі шырокіх колаў грамадзянства канца 16-го і пачатку 17-го стагоддзя. Судзячы па астаўшымся да нашага часу рукапісам твору Мясешкі, магчыма думаць, што яго добра чыталі і нават пашыралі. Ён бойка хадзіў з рук у рукі і быў даволі папулярным творам у тые часы.

Разам з удзіскам палітычным Польшча прынесла на Беларусь і сацыяльны ўдзіск. Ужо і ў папярэдні перыяд гісторыі Беларусі становішча ніжэйшага стану, сялянства было бліжэй да горш. На Беларусь прыйшла рэспубліка паноў, якіх нішто не магло ўстрымаць. Уся ўлада была ў іх руках. Яны мелі у сваіх руках Сойм, соймакі, караля, цэнтровую і мейсцовую адміністрацыю і ўзброеную сілу. Іх «злата вольнасьць» была цяжкай няволяй для гаротнага простага народу, каторы павінен быў карміць гэты кіруючы кляс дармаедаў белае кобці, ня глядзючы на тое нават, што сам быў ў дрэнным эканамічным станавіску. Поўная залежнасьць ад пана, бязвыхадная беднасьць і нуджа прыгнталі яго і рабілі яго ворагам таго сацыяльнага ўкладу, ў якім ён знаходзіўся. Да гэтага трэба дадаць, што апроч пана мужык павінен быў на кожным кроку лічыцца і здавальняць загады панскай адміністрацыі, якая складалася з драбнай шляхты і нават простых людзей, каторыя былі прыбліжаны да асобы пана і былі выканоўцамі яго пажаданьяў эканамічных і палітычных. Гэтыя, як іх называў мужык, падпаны былі ня менш ігравальнымі для мужыка, чым пан. Пана мужык рэдка калі бачыў, рэдка калі з ім спатыкаўся, і яго дзіцячаму мазгу здавалася, што падпанкі яшчэ ігравальнейшыя ад самага пана. Не дарма і да нашага часу існуе сярод мужыкоў прыказка, што лепш мець справу з панам, чым з падпанкам. Так ці іначэй, яўна адно, што мужыку ня было добра ні ат пана, ні от падпанка, бо сутнасьць справы тая самая.

Залежнасьць мужыка ад пана выяўлялася ня толькі ў тым, што ён быў моцна прыкуты да панскай зямлі і апутаны эканамічна. Пад, апроч таго, захапіў ў свае рукі і суд над сваімі падданымі. Стварылася гэта не адразу. Раней, асобнымі соймавымі пастановамі, ставіліся ўсякія перашкоды да таго, каб мужык мог стаяць у судзе, як роўны з усімі, грамадзянін гаспадарства. Паном даваліся правы судзіць мужыкоў па асабістым справам, фамільным і эканамічна-грамадзянскім. Але ўжо ў 1573-м годзе быў выданы закон, каторы даваў пану права судзіць і накладаць кару на сваіх падданных у ва ўсіх здарэньнях водлуг свайго ўластнага пагляду. Гэты неясна формаваны закон разглядаўся панамі так, што ён даваў ім права накладаць на мужыкоў вышэйшыя кары, а ў тым ліку і кару сьмерціцу.

Адным словам, тая сацыяльная крыўда, якая ў гэты час была ў шляхонкай Польшчы, стала панавань і ў Беларусі. Мужык ня мог знайсці аніякай абароны ад пана. Змагацца з панам актыўна ён так сама яшчэ ня мог. І ось ён стаў шукаць спосабаў пассыўнага пратэсту. Адным з такіх спосабаў было ўцяканьне са сваёй бацькаўшчыны да казакаў на Украіне.

Пасьля рэлігійнай вуніі 1596-га году каталіцтва на Беларусі было абвешчана дзяржаўнай верай, як у Польшчы. Каталіцтва давала правы для заняцця вышэйшых урадавых пасадаў у Літве і Беларусі. Рэформацыйны рух сярод паноў знік. Яго зьмяніма каталіцтва, каторае было для беларускай шляхты тым шляхам, каторы правадзіў да вышэйшых пасадаў і да злучэньня з польскаю шляхтаю. Калі здбылася царкоўная вунія, то ўсім стала ясна, што ян мела не рэлігійны, а політычны напрамак; што яна так сама была шляхам для пашырэньня каталіцтва і польскага ўплыву. Рэлігійнае пытаньне зьлілося з жытаньнем політычным і нацыянальным, каталіцтва з польскасасьцю. Іда нашага часу астаўся гэты шкадлівы перажытак, калі і цяпер мы часта можам бачыць, як сьмешваюцца два разуменьні: папак і католік, рускі і праваслаўны. Ужэ і у тые часы некаторыя з разумнейшых людзей разумелі ўсю неправідловасьць такога злучэньня пытаньняў рэлігійна-царкоўных з пытаньнямі політыка-нацыянальнымі. Такім быў, напрыклад, ксёндз Калінка, пісьменнік таго часу. У прадмове да напісанага ім жыцьця сьв. Езафата ён піша: «І да цяперашніх часоў сярод каталіцкага духавенства рэдка спаткаеш чалавека, што шанаваў-бы абрад і нацыянальнасьць таго народу, сярод каторага працуе. Ён здаецца, што зрабіць чалавека італьянцам, або французам, (а ў нас паляком), гэта найлепшы спосаб навярнуць яго. Гэты фальшывы пагляд. Усе народы створаны Богам, мілы Богу, ды ўсе яны, те трацячы свайго нацыянальнага пачуцьця, могуць прылучыцца да ўсёсьветнай царквы. Хто аб гэтым забывае, той сабе і справе веры шкодзіць, бо сее паміж усходнімі народамі думку, быццам каталіцтва—гэта толькі спосаб да дэнацыяналізаці іх.»

Пасьля ўтварэньня вуніі у народзе пачало расьці абурэньне, якога ня мог ня бачыць урад. Пры каранациі Уладзіслава IV (1632 г) Сейм павінен быў выдаць так званыя артыкулы для замірэньня народу, на основе каторых прызнавалася легальнаю праваславная вера і праваслаўная іерархія. Але гэтае легальнае станавішча інаверцаў—дысідэнтаў, ня было пэўным. Чым далей, тым ўсё больш і больш губіцца політычны розум Сейму. Усё часьцей і часьцей выдаюцца настановы, якія не карысны ні каталіцкай веры, ні гаспадарству.

У 1732-м годзе была выдана, напрыклад, такая настанова: «Людзям другіх вераў — праваслаўным і пратэстантам — адбіраецца

права быць абранымі ў паслы на соймы, трыбуналы і ва ўсякія асобныя камісіі, што утвараюцца для якіх колечы справаў. Правы іх раўняюцца з правамі гэбрэяў. Сойм 1766-га году ўхваліў пастанову караць смерцю тых, каторыя прыдуць з каталіцтва у другую веру. У 1766-м годзе сойм ўхваліў, як закон, такую прапазыцыю кракаўскага біскупа Солтыка: «Абвяшчаць ворагам гаспадарства кожнага, хто асьмеліцца сказаць на Сойме прамову на карысьць інаверцаў».

Гонячыся за тымі эканамічнымі, сацыяльнымі і палітычнымі карысьцямі, якія ім сулілі каталіцтва і разам з ім польскасьць, і ня хочучы мець тых збыткаваньняў, якія былі звязаны з праваслаўем і беларускасьцю, шляхта літоўска-беларуская пачынае паступова пераходзіць у польска-каталіцкі лягер, відаючы хутчэй і веру, і нацыянальнасьць, каторыя для іх не практычны. Шляхта выходзіць з складу беларускай народнасці, каторая губіць разам з ёю і культурных сваіх прадстаўнікоў, бо культура ў тые часы была даступна толькі вышэйшым стаям. У складзе беларускай нацыі і на баку праваслаўнай веры астаюцца тые слоі, каторым каталіцтва і польскасьць ня прыносяць ніякіх эканамічна-палітычных выгадаў—гэта працоўныя масы народу.

Разам з палітычным і рэлігійным ўплывам польскасьці, а так сама і асобна ад яго іншоў уплыў і культурна-нацыянальны. Беларуская шляхта, атрымаўшы палітычныя правы і веру Польшчы, пачала атрымываць польскі ўклад жыцьця. Польскія звычэй і мова сталі яе ідэалам. Езуіты дзеля рэлігійных мэтай закладалі польскія школы і друкавалі кнігі ў польскай мове. Пашыралася польская адукацыя і польская кніга. Разумеюцца, гэтая польская «паліроўка» пашыралася толькі сярод тых грамадзянскіх станаў, каторыя атрымлівалі шляхоцкія «вольныя» правы, каторыя вучыліся ў школах і чыталі кнігі, г. зн., сярод вышэйшых станаў Беларусі. Усё менш і менш аставалася беларускіх паноў, якія хавалі беларускія звычэй, культуру і мову. С цягам часу Беларусь амаль што ня ўсіх сваіх паноў аддала Польшчы. Але доўга яшчэ ўрадоваю, дзяржаўнаю моваю на Літве і Беларусі была беларуская мова. Урэшце было скасавана і гэта. Сойм у 1697-м годзе выдаў такую пастанову: «*pisarz powinien nie po rusku, a popolsku pisać*». З гэтага часу ўсе законы і ўрадовыя пастановы робяцца папольску. Беларускую культуру, звычэй і мову, сталі захоўваць толькі людзі, каторым было не да «бляску», не да «паліроўкі», людзі вясковага мужычага стану і гарадзкія працоўныя нізы. Само сабою зразумела; што у гэтых сацыяльных групах, падневольных палітычна і эканамічна, ня было магчымасьці захаваць і пашырыць беларускую культуру. У курных хатах вёскі, ў глыбокіх сугарэнях гарадоў заховалася гэтая культура і мова і стала клясавою культураю

і моваю працоўных слоў грамадзянства. А гэкую і бярэ свой пачатак такая назова, як „мужыцкая, хлопская мова“.

Такім спосабам, Польшча з соцыяльнага боку прынесла нам уплыў панскі, з рэлігійнага боку—каталіцкі. Культурны і рэлігійны ўплыў нашой толькі на вышэйшыя грамадзянскія класы. Ніжэйшы клас атрымаў ад Польшчы прыгон і няволю, астаўшыся пры сваёй беларускай мове і нацыянальнасці. Забіты і загнаны, пастаўлены ў стан «быдла», ён забыў нават, якую мову і якую нацыянальнасць ён захаваў. У яго цёмным розуме ўсё перапуталася і злілося. Пан, католік і поляк—з аднаго боку; мужык, і „тутэйшы“—з другога боку, сталі для яго розуму сынонімамі. І да нашага часу астаўся гэты гістарычны перажытак, калі наш селянін лічыць, што пан, каталік і поляк—гэта ёсць слава, каторыя называюць адну і тую катэгорыю.

Траба зазначыць, што асобныя групы на Беларусі ў працягу даннага перыяду не паддаваліся польскаму культурна-нацыянальнаму, рэлігійнаму і сацыяльнаму ўплыву. Завязалася нацыянальна-культурная і нацыянальна-сацыяльная барацьба. У барацьбе гэтай прынялі ўдзел так званыя царкоўныя брацтвы і казацтва. Брацтвы ўзялі на сябе заданьне быць павадзірамі ў барацьбе нацыянальна-культурнай, а казацтва павяло з вялікаю энэргіяю нацыянальна-сацыяльную барацьбу. І тая, і другая барацьба аслабляла гаспадарства Рэчы Паспалітай і вяла яго да гібелі.

Брацтвы на Беларусі.

Брацтвы ў сваім далёкім мінулым даходзяць аж да паганскіх часоў, яны маюць свой карань у старажытных звычаях, якія калісь існавалі у быту рускіх славянаў. Яшчэ ў часы сьваго палітэістычнага паганства у нашых прародзічаў быў звычай сьвяткаваць свае сьвяты грамадаю. На сьвяты сьпяваліся сьпевы—малітвы, сьпевы—надзякі, вадзіліся хараводы, рабіліся ігрышчы. Гэтыя ігрышчы зьбіралі да сябе жыхароў ня толькі адной сям'і. Часта, як кажа і летапісец, ігрышчы бывалі «межю селы». Разумеецца, што гэтак сьвяткаваньне грамадаю магло існаваць толькі тады, калі існавала некая арганізацыя, якая давала магчымасьць сьвяткаваць разам.

Калі прыйшло ў Полацкую Русь у свае часы хрысьціянства, то яно, як мы ўжэ казалі, не руйнавала паганства, а проста спаткалася з ім як с фактам і пачало паціху зжывацца і злівацца з ім. З новаю вераю да нашага продка прыйшлі новыя, незнамыя дагэтуль багі: Хрыстос, Ілья, Улас, Ян, Мікола і г. д. Хутка гэтыя багі, зьвязішыся сярод балотаў і лясоў Беларусі, пачалі злівацца са старымі, добра вядомымі палачаніну багамі. Тое самае зрабілася і са сьвятамі. Сьвяты на пачэсту старых паганскіх багоў пачалі злівацца з новымі

хрысьціянскімі сьвятамі. Сьвята нараджэньня Хрыста злілося з сьвятам сонца—Каляды, сьвята Япа—з сьвятам сонца—Купалы, сьвята Ільі—з сьвятам бога маланкі і грома, Пяруна і г. д. Усе гэтыя сьвяты ў новай рэлігіі адбываліся так сама пры грамадзе, як і раней. Як і раней сьвяты навінны былі арганізавацца асобнымі таварыствамі. Гэтыя гурткі-таварыства пачалі гуртавацца вокала парафіяльнай царквы і палажылі пачатак брацтвам. Брацтвы пачалі клапаціцца аб тым, каб у выдатнейшыя царкоўныя сьвяты з большаю пыхаю адбывалася набажэнства і каб усе сябры брацтва ў гэтыя дні былі на сьвяце. Рабіўся згульны сход усіх братчыкаў, пасля сходу варылася братчына г. зн. мёд, якім і частаваліся як братчыкі, так і зазваныя на сьвята госьці. Воск, які заставаўся ад мёду, звычайна ці ахвяраваўся на царкву, ці йшоў на ўтварэньне брацкіх царкоўных сьвечак. На гарадох у брацтвы часам злучаліся пэравыя, профэсійнальныя арганізацыі, каторыя мелі ня толькі рэлігійна-царкоўныя мэты, але і мэты сваёй прафэсыі.

Такія тыпы арганізацыяў былі і ў заходняй Эўропе. Усім нам вядомае масонства выйшла з такога прафэсійна-царкоўнага таварыства.

Брацтвы пры царквах захаваліся на Беларусі па вёсках і да нашага часу. Іх арганізацыя і мэты добра вядомы ўсім, хто ня згубіў зьвязку з сучаснай нам вёскай. Братчыкі плацяць у касу таварыства грошы, ці даюць ахвяры, як напрыклад, воск, лев, палатно і г. д. У час набажэнства братчыкі трымаюць у руках брацкія сьвечкі; у асобныя дні брацтва закупляе мну, пасля каторай робіцца брацкія абед. Калі хто з братчыкаў памірае, усе сябры брацтва павінны быць на хаўтурах. Адным словам, брацтвы, існуючыя і да нашага часу, маюць мэты, падобныя на мэты старажытных брацтваў.

З канца XVI-га стагодзьдзя, асабліва ў XVII-м стагодзьдзі, брацтвы пачынаюць адраджацца і браць на сябе вялікія заданьні. Найраней пачынае шырокую працу Львоўскае брацтва. За ім выступае на шлях шырокай грамадзянскай працы Віленскае брацтва. У XVII-м стагодзьдзі вядомы брацтвы ў Магілёве, Оршы, Мельніславе. Слуцку, Менску, Полацку, Вітэбску, Шклове, Крычаве, і г. д. Найбольш працуюць на гарадох, дзе сканцэнтравалася культура і капітал. Магдэбурскае права, існаваўшае на гарадох Беларусі падтрымуе магчымасьць для шырокай і бязупыннай арганізацыі брацтваў.

Залі пачаўся на Беларусі рэформацыйны рух, то брацтвам прышлося дзеля абароны праваслаўнай веры звярнуць вялікую увагу на развіцьце навукі, якая давала б грунт для барацьбы з рэформацыйнымі тэорыямі. За рэформацыяй прышло на Беларусь ўзмацаванае, адраджанае каталіцтва з езуітамі на чале. Разам з каталіцтвам пры-

шоў і нацыянальны польскі уплыў. Брацтвы павінны былі барацьба ўжо ня толькі рэлігійныя ідэі, але і нацыянальныя.

Сябром брацтва меў права быць усякі дарослы грамадзянін. У склад брацтваў, апроч мяшчанаў, ўходзілі людзі і другіх станаў. Павёскам сюды ўходзіла селянства. Часам ў складзе і нават на чале брацтваў стаялі прадстаўнікі беларуска-літоўскай шляхты, якая была ў палітычна-рэлігійнай антагоністы да шляхты польскай. Юрыдычна, па статутам брацтваў, сябры іх лічыліся роўнымі. На брацкіх сходах і за брацкім сталом радавіты шляхціц не павінен быў мець ніякіх прывілеяў параўнаўча з сябрамі, выходзячымі з ніжэйшых сацыяльных групаў. Зразумела, што гэтая роўнасць была формальнаю роўнасцю, каторая знікала калі справа пераходзіла ў жыццё. Заможнейшыя братчыкі былі апекунамі і рукаводнікамі беднейшых элементаў брацтва, якія ад іх залежалі. Маючы на чале сваім оппозыцыйную шляхту, брацтвы маглі праз яе рабіць уплыў на сойм, маглі карыстаць з тых правоў, якія давала дзяржава шляхцічам. Шляхціц-братчык у вальным сойме і на соймках быў абаронцам палітычных, нацыянальна-культурных, а часам і сацыяльных інтарэсаў братчыкаў мешчан і селян.

Мы ўжо казалі раней аб тым становішчы, ў якім было праваслаўнае духавенства ў 16-м стагоддзі. З усіх бакоў—як з боку самых праваслаўных, так і з боку пратэстантаў, мы маем звесткі аб адсутнасці адукацыі і нават безграмаднасці духавенства. Васіль Ціпінскі, вядомы нам перакладчык Эвангелія на беларускую мову, гаворыць, што праваслаўныя свяшчэнічнікі яго часу не адтрымлівалі аніякай адукацыі і нават не разумеюць славянскай мовы, па якой напісаны святыя кнігі і на якой адпраўляецца набажэнства. Брацтвам і прышлося найперш ад усяго звярнуць сваю ўвагу на гэты недахват жыцця. Трэба было даць асвету цёмным пастырам чалавечых душ. Для гэтай мэты трэба было утвараць школы і друкаваць кнігі. Брацтвы і асабістыя братчыкі заснавалі на Беларусі шмат школаў і друкарняў, каторыя працавалі ў працівавагу каталіцка-польскім школам і друкарням езуітаў. Асабліва многа зрабіў у гэтым напрамку князь Канстантын Астрожскі. Яго багацтвы далі яму магчымасць заснаваць для Беларусі вышэйшую духоўную школу ў г. Астрозе. Там жа, пры духоўнай акадэміі, ён заснаваў каштоўную вялікую кнігарню і добра абстаўленую друкарню. Цяжка было набраць профэсараў для беларускай вышэйшай школы. У беларускім грамадзянстве ня можна было знайсці патрэбны лік вучоных людзей. Езуітаў так сама ня можна было запрашаць на прафэсарскія катэдры, каб ня ўпусьціць каталіцка-польскага ўплыву. Не шкадуючы вялікіх коштаў, Астрожскі вышываў выдатных вучоных з Грэцыі і з Нямеччыны, і навука з ака-

дэміі расходзілася ня толькі на Беларусі, але прасочвалася ў Маскоўскае гаспадарства, з'явіліся школы і друкарні па другіх гарадох Беларусі. Асабістыя братчыкі і брацтвы, ідучы за Астрожскім, так сама не шкадавалі коштаў на пашырэнне асьветы.

Мы вышэй казалі аб тым, што ў прэдыдучы часы на Беларусі атрымаў пашырэнне звычай так званата патранату заможных асобаў і установаў над цэрквамі і манастырамі. Часта патранат быў у руках такіх асобаў і установаў, каторыя карысталі з гэтага патранату для сваіх ўласных, асабістых мэтаў. Разумеецца такі патранат цэрква лічыла шкадлівым для сваіх інтарэсаў. Ось брацтвы і пачалі клапаціцца аб тым, каб патранат ўзяць у свае рукі, бо, маючы патранат над цэрквамі манастырамі, брацтвы маглі рабіць вялікі ўплыў на жыццё цэрквы, а праз яе на шырокія колы грамадзянства. Патранат брацтваў і асабістых братчыкаў у 17-м стагоддзі ўжо пашыраўся на многія цэрквы і манастыры. Вядома, напрыклад, што адзін толькі князь Астрожскі быў патраном больш як 600 цэркваў. Патронамі былі і другія братчыкі шляхцічы з літоўска-беларускай палітычнай оппозыцыі, менш заможныя, чым Астрожскі. Калі цэрква ці манастыр не маглі атрымаць такога заможната і багатага братчыка, як Астрожскі, то апеку над яю бралі другія парафіяны, каторыя для гэтай мэты складалі брацтва і ўходзілі ў сувязь з другімі брацтвамі. Лік брацтваў ўсё павялічваўся, шмат людзей мешчанскіх і сялянскіх станаў было ўцягнута ў гэтую ўтвораную жыццём арганізацыю. Паміж асобнымі брацтвамі ішлі жывыя зносіны, багацейшыя арганізацыі рабілі матарыяльную дапамогу бяднейшым. Каб мець большую моц, брацтвы прагнуліся адтрымаць ад патрыярхау так званую стаўрапігіяльнасьць. Сутнасьць стаўрапігіяльнасьці была ў тым, што ўстановы, маючыя яе, былі непадлеглымі ў адносінах да ўлады епіскапаў. Гэтая непадлегласьць давала права вольнай крыткі епіскапаў, а ў некаторых выпадках—нават права умешвацца ў чынасьць епіскапаў. Выдатнейшыя брацтвы, як напрыклад, Львоўскае і Відэнскае, стаўрапігію адтрымалі.

У XVII-м стагоддзі чынасьць братстваў дайшла да вышэйшай ступені свайго развіцця. Гэта былі моцныя і вельмі багатыя арганізацыі. Багацці іх складаліся як з грошаў, так і, нагоду, з рухомай і нярухомай маетнасці. Бяднейшыя сябры братстваў укладалі ў касу магчымыя невялікія ахвяры, за тое багатыя сябры на патрэбы братстваў лічыліся вялікія сумы грошаў вялікія каштоўныя будынкi і шмат зямлі. Лік брацтваў з году ў год павялічваўся, і яны накрылі тэрыторыю Беларусі даволі густою сеткаю. Пытаньня, каторыя ставіліся на агульных сходках брацтваў, датычылі ня толькі да дамавага, унутрэшняга жыцця арганізацыі. Чыста тут ставіліся і выяўляліся пытаньні, каторыя мелі агульна-дзержаўны і агульна-грамадзянскі характэр. Грунтоўнейшым

і часцейшым з гэтых пытанняў было пытаньне аб абароне праваслаўнай веры і беларускай нацыянальнай культуры, як веры і культуры тых сацыяльных групаў, каторыя былі большасьцю ў складзе брацтваў. На пастаноўку і абарону гэтага пытаньня брацтва выдзелалі з сябе энэргічнейшых, разумнейшых і вучоўнейшых людзей. Яны часта становіліся на чале работы ў брацтвах і працавалі словам, пяром і друкарскім станком. Жыва йшла праца ня толькі рэлігійная, але і культурна-нацыянальная, якая стала ў зьвязак з рэлігійнаю. З гораду яна пашыралася і на вёску, адбываючыся на вясковым, больш сьвядомым элеменце насяленьня.

Але барацьба была ня роўная. З захаду йшоў ня толькі культурны, але і палітыка-сацыяльны ўплыў. У польскі бок пачынае цягнуць вышэйшы, шляхэцкі клас беларускага грамадзянства, маючыся «вольнымі хрысьціянскімі правамі» каруны Польскай, каторыя даюць ім эканамічную карысьць. Палітыка-культурная апазыцыя беларуска-літоўскай шляхты знікае, бо яна не практычна для яе. На кожным кроку мы спатыкаемся з такімі здарэньнямі, што сыны і ўнукі вядомых шляхцічаў-брацтваў ужо пераходзяць ў той палітыка культурны лягер, з якім змагаліся у ранейшыя часы іх бацькі і дзяды (Астрожскія, Хадкевічы і др.) С цягам часу ўсё больш і больш культурныя сілы, належачы да вышэйшых станаў, адрываюцца ат той працы, якая іх цікавіла і здаволяла. Шляхэцкая беларуская інтэлігенцыя кідае культуру працоўных масаў народу, да якога яны належалі, і паварачуе у польскі бок. На варце беларускай культуры асталіся «худыя і няслаўныя» класы грамадзянства, каторыя разам з тым ўзялі на сябе і сацыяльную апазыцыю.

Казацтва на Беларусі.

Брацтва рабілі у Беларусі нацыянальна-культурную, а часткаю і палітычную работу. На чале гэтай-работы брацтваў стаяла сьвядомая, інтэлігентная частка грамадзянства. Неграматныя і няпісьменныя масы ўцягваліся у арганізацыю брацтваю, як пасіўны матэрыял. Яны жылі сваім цяжкім працоўным жыцьцём. Развітак правоў шляхты лежаў вялікім цяжаром на іх карку і адбываўся на іх станавіску сацыяльным уціскам і прыгонам. Апроч таго, гэты працоўныя масы, асабліва селянства, разам з сацыяльна-эканамічным уціскам перажывалі удіск рэлігійны і нацыянальны. Апазыцыяны і акаталічаны шляхціч быў для працоўнай мужыччай масы вельможным панам і пракарлівым прыгоншчыкам. У яго руках было жыцьцё працоўнай масы, каторая была залежнаю ат яго з усіх бакоў.

Ня маючы сілы змагацца з панам, мужык уцякаў ад яго туды, дзе аблогам ляжалі вольныя землі, куды панская дзяржава яшчэ не

працягнула сваіх рук,—на поўдзень, у шырокіе днэпроўскіе стэпы. Там толькі становіўся ён вольным чалавекам, казаком. З цягам часу ўсё больш і больш народу шукала ратунку ад уціску на поўдні, і к пачатку XVII-га стагоддзя паўднёвыя стэпы на сваім абшары сабралі вялікую грамаду казацкага люду. Казацтва, якое злажылася на паўднёвай Украіне Рэчы Паспалітай, атрымала назву ўкраінскага.

Казацтва ня ёсьць зьявішча, выключна датыччае жыцця Рэчы Паспалітай. Казак заўжды бывае там, дзе мужык ня мае магчымасці бароцца з панам іначай, як толькі ўцякаючы ад яго панскай ласкі і апекі. Апроч вышэйназванага казацтва ўкраінскага, мы на палуднёвым усходзе ведаем яшчэ казацтва прывольскае і прыдонскае, каторае адначасна злажылася на палуднёвай акрайне Маскоўскага гаспадарства. Яно так сама злажылася з паднявольнага, эканамічна і сацыяльна прыгнечанага люду, каторы ўцякаў ад сацыяльнай і палітычнай няволі маскоўскага царства, каб зрабіцца вольным чалавекам. Калі казак донскі абураўся проці свайго гаспадарства з прычын палітыка-сацыяльных, то казак украінскі, забраўшы у свой склад беглых мужыкоў з Беларусі, абураўся з прычын ня толькі палітыка-сацыяльных, але і з прычын рэлігійных і нацыянальных. Яма паміж заходнім казаком і гаспадарствам была куды глыбей, чым яма паміж гаспадарствам і ўсходнім казаком. Осць чаму казацкі пратэст на заходзе быў такім моцным, бязупынным і крывавым.

Казацкіе паўстанні проці сацыяльна-эканамічнага, нацыянальнага і рэлігійнага польскага ўціску пачаліся яшчэ з канца XVI-га стагоддзя. Лепшыя польскіе каралі разумелі, якую небяспеку нясуць гаспадарству гэтыя казацкіе паўстанні. Апроч таго, у іх магла вынікаць і думка аб тым, каб з дапамогаю казацтва ўзмацніць свае правы ў адносінах да шляхты, каторая абмежавала ўладу караля.

Уладыслаў IV (1632—1648), які больш-менш шырока глядзеў на дзяржаўныя справы, хацеў палепшыць долю працоўнага люду і некатога ў Польшчы і абіраў казакі ад панскіх пажаданняў, але нічога ня мог зрабіць у гэтым напрамку, бо яму не даваў волі Сейм. Каралі ў Польшчы ў гэты час ня мелі самі аніякай слабоды і былі шляхецкімі нявольнікамі. Яны мелі ўладу толькі на тое, каб даваць шляхце ўсё новыя і новыя прывілеі. Калі-ж шляхта бачыла, што кароль дзеля дзяржаўных інтарэсаў прыслухоўваецца да голасу працоўнага народу, то яна ўстрымывала чынасьць караля, баючыся за свае інтарэсы. Так было і за ўладыславам.

Ёсьць паданьне, што аднаго разу казакі прыслалі да ўладыслава сваіх паслоў, каб паскардзіцца на тые крыўды, якія над імі ўчыняюцца. Кароль, выслухаўшы казацкіх паслоў і ня маючы рады абараніць іх парушаныя інтарэсы, быццам сказаў ім: «Вы маеце шаблі,

самі абараняйце правы свае». Разумеешца, казакі ведалі гэтае і без караля, але словы караля толькі падкрэсьлілі для іх немагчымасьць згоднага сужыцця Польшчы з вольным казацтвам. Цікава яшчэ зьвярнуць увагу на адно здарэньне. Заходняе казацтва, бяручыся за шаблю, казала, што яно хоча ратаваць сябе і караля з панскай «Ляцкай няволі». Такія самыя думкі былі і ва ўсходняга маскоўскага казацтва. Вядома, што такія прадстаўнікі ўсходняга казацтва, як Разін і Пугачоў, лічылі сваім ворагам не цара, а баяр і дваранаў, ад улады каторых яны хацелі вызваліць і сябе і цара. Гэты настрой, як заходняга, так і ўсходняга казацтва, паказвае нам, што абураны мужык, зрабіўшыся паўстанцам-казакom, ня цікавіўся палітычнымі мэтамі і запытаньнямі; ён змагаўся, больш стоячы на сацыяльна-эканамічным, чым на палітычным грунце. Маскоўскі казак змагаўся з баярывам-памешчыкамі і купцом, а ўкраінскі казак—з панам, каторы адначасна быў паліком і каталіком.

Казацкіе паўстаньні на Ўкраіне пачаліся яшчэ з канца XVI-га стагоддзя. На чале казакоў сталі атаманы—Касінскі, Лабада і Налівайка. З мечам і агнём урываюцца казакі ў польскія землі, у сябе на Ўкраіне зьнішчаюць шляхту, вызваляюць з прыгону мужыкоў і робяць іх вольнымі казакамі. Польскі ўрад ня мог спыніць гэтага паўстаньня. Казакі абралі сабе гэтмана Пётру Сагайдачнага, каторы стаў дзяржаўцам усёй Украіны. Усё гэтае, разумеешца, неспадбалася паліком і пры першым здарэньні яны зноў пачалі рабаціць казакоў. Казакі па гэта зноў адказалі паўстаньнямі ў пачатку XVII-га стагоддзя. На чале казакоў сталі атаманы Тарас, Паўлюк і Астраніца. Многа гадоў Польшча і Украіна паліліся агнём і заліваліся крывёю. Урэшце, перамаглі палікі. Паўлюк і Астраніца папаліся ў польскі палон. Атрымаўшы верх, польскі ўрад стаў рабіць на Ўкраіне свае парадкі. Казакоў налінулі толькі 6 тысячаў, адабралі ад іх самакіраваньне, начальнікамі над імі паставілі польскіх паноў. Рэшту казакоў зрабілі зноў мужыкамі. Усё гэтае адбылося у 1638-м годзе.

Толькі 10 гадоў трымалі казакі гэтую няволю. У 1648-м годзе яны зноў падняліся, як адзін чалавек, пад кіраўніцтвам вядомага атамана Багдана Хмяльніцкага. Пад яго сьцяг сабраліся і мужыкі, уцёкшы ад прыгону з усёй Украіны і Беларусі. З вялікаю збройнаю сілаю йшоў Хмяльніцкі на помету ў Польшчу, маючы на мэце выбіць з панскай няволі просты народ. Насутрэчу яму былі высланы польскіе вайскі, каторыя ён разьбіў—першы раз пры Жоўтых Водах, другі раз пад Карсунем. Пад Карсунем казакі ўзялі ў палон польскіх гэтманаў Каміноўскага і Патоцкага. Гэтыя паведы Хмяльніцкага адгукнуліся на Беларусі мужыцкім паўстаньнем: мужыкі пачалі паліць панскіе двары, біць паноў і зьневажыць ксяндзоў. Каб перамагчы Хмяльніцкага, у

Польшчы было склікана «паспалітае рэшэньне». Сабралася 40 тысячаў шляхты; за імі йшло каля двухсот тысячаў слуг з лёгкім аружжам і цягнуліся панскіе вазы і карэты. Рэшэньне дайшло да Пілавін і адсюль удаежло, нават ня біўшыся з казакамі. Першымі ўначы пабеглі начальнікі, за імі пасьпяшаліся і звычайныя шляхцічы, пакінуўшы свой абоз казаком. Дайшло да таго, што Польшча павінна была прасіць згоды. Згода была зроблена на такіх умовах: 40 тысячаў казакоў павінна трымаць Польшча сваім коштам; на Ўкраіну ня могуць быць уведзены польскіе войскі; праваслаўная вера мае правы прышынства, і «візуіты» ня могуць жыць і адчыняць свае ўстановы на тэрыторыі Ўкраіны; урадавыя пасады аддаюцца выключна толькі праваслаўным; Кіеўскі праваслаўны мітрапаліт атрымлівае ў польскай вышэйшай палатце (Сэнаце) мейсца, як і каталіцкіе біскупы і г. д.

Такая згода не здаволіла ні польскі ўрад, ні масы казакоў і мужыкоў. Польскі імперыялізм ня мог супакоіцца, згубіўшы палуднёвыя тэрыторыі, каторыя каланізавала шляхта Польшчы. Мужыкі зноў забурміліся, бо ў Польшчы сіла прыгону ня была зьменшана. Апроч таго, сярод казакоў зьяўлялася новая дробная шляхта, каторая пачала пакладаць руку на казакоў, каторыя масаю не ўвайшлі ў склад новай украінскай шляхты. Хмяльніцкі так сама бачыў, што становішча яго ня моцнае, як з боку Польшчы, так і з боку дамовага.

Хутка зноў пачынаецца змаганьне Хмяльніцкага з палякамі. Яно цягнецца чатыры гады і канчаецца тым, што Ўкраіна, шукаючы ратунку ад Польшчы, падаецца пад апеку маскоўскага гаспадара, Аляксея Міхайлавіча (1654 г.). Польшча, такім спосабам, сваю палітыкаю адвінула ад сабе такую багатую тэрыторыю, як Украіна.

Казацкіе паўстаньні на Ўкраіне маюць адносіны ня толькі да гісторыі Ўкраіны, Польшы і Масквы, але і да гісторыі Беларусі, бо ў складзе украінскага казацтва быў значны процант казакоў, каторых выгадавала беларуская вёска і выгнала з роднай хаты няволя на Беларусь. Апроч таго, казацкі рух на Ўкраіне заўсёды даваў водгук і на Беларусі. Трэба адзначыць, што паўстаньні на Беларусі ня мелі той моцы, як на Ўкраіне, бо на Беларусі шмат было шляхецка-польскага элементу; тут увесь час было згуртавана шмат польскага войска на выпадак вайны з Масквою; для падгатоўкі паўстаньня тут ня было шырокага поўднёвага стэпу, дзе казак меў ваўніцкую практыку, змагаючыся з татарынам, і дзе ён мог, хаваючыся ад панскага ўраду, згуртавацца ў моцную збройную сілу.

Усё-ж такі казацка-мужыцкіе паўстаньні на Беларусі былі. Яны удзягвалі ў рух забытае прыгняцёнае сялянства і нізы гарадзкога насяленьня. Лясы і балоты давалі магчымасьць паўстанцам гуртавацца і выносіць змаганьне з рэгулярнаю польскаю арміяю.

Першае казацкае паўстаньне на Беларусі сталіць у звязку з паўстаньнем Хмяльніцкага. Весткі аб разгроме шляхецкага войска пры Жоўтых Водах і Корсуні дайшлі да цёмных вясковых куткоў Беларусі. Усе, хто ня мог зносіць сацыяльнага, рэлігійнага і нацыянальнага ўціску, пачалі гуртавацца. На чале першых паўстанцкіх групаў стаў Антон Нябаба. Да яго ў хуткім часе сталі падходзіць другія паўстанцкія групы. З атаманаў гэтых групаў магчыма назваць Галавацкага, Няпаліча і Хвэську. Згуртавалася ўзброеная сіла каля 30 тысячаў чалавек. Усё Папрыпадзьце запалілася вялікім полемем паўстаньня. Беларускае сялянства падтрымлівала казакоў харчамі і грамадамі прылучалася да паўстанцаў. Спачувала руху і мянчаштва. Такія гарады, як Старадуб, Гомель, Дояў, Брагін і Пінск адчынілі казацкаму войску свае брамы. Асабліва многа крыві пралілася ў Пінску, дзе паўстанцы выразалі ўсіх палякоў, не шкадуючы нават старых, малых і жанок. Вялікіе спусташэньні і збойствы былі зроблены пад Магілёвам, Месьціслаўлем і па другіх гарадох.

Чуткі аб паўстаньні казакоў і мужыкоў разыйшліся па ўсёй Беларусі і Польшчы. Ніжэйшыя станы спадзяваліся дабіцца меншай долі і спачувалі ім. Шляхта глядзела на іх са страхам і абурэньнем. Як толькі ў Польшчы даведаліся аб казацкім і мужыцкім руху на Беларусі, то ўрад сабраў армію і даваручыў змагацьне з паўстанцамі гэтману Янушу Радзівілу, прадстаўніку шляхецкай фаміліі, каторая была асабліва зацікаўлена эканамічна тым, што рабілася на Беларусі. На тэрыторыю паўстаньня былі прысланы вялікія ўзброеныя сілы. Да іх далучаліся атрады мясцовай шляхты. Пайшла барацьба, каторая была вельмі крываваю. Абедзьве змагаючыся староны біліся да апошняга, ведаючы, што літасьці ні з таго, ні з другога боку ня будзе. Бязоты і лясныя густары Беларусі доўга баранілі казацкае паўстаньне ад разгрому. Наймацней трымаліся казакі ў Пінску. Сюды былі зграмаджаны ўрадавыя войскі; горад быў абложан навакол так, што пемалччыма было ні з яго выйсьці, ні ў яго ўвайсьці. Доўга трымаліся паўстанцы, ведаючы, што літасьці над імі ня будзе. Урэшце, Пінск быў табі ўзяты прыступам, зруйнаваны і заліты крывёю абаронцаў. Казацкае паўстаньне было задушана, але не надоўга. Праз некалькі месяцаў дайшлі да беларускага мужыка чуткі аб тым, што Хмяльніцкі разьбіў польскае шляхецкае войска пад Пілавіцамі. Зноў заварушыўся працоўны люд. Па вёсках хадзілі якія-сь невідомыя людзі, каторыя гаварылі, што іх паслаў сюды сам бацька-атаман Хмяльніцкі. Гаварылі яны, што польская шляхта хоча забіць караля, каторы стаіць нч баку мужыкоў; што забіўшы караля, шляхта пачне рэзаць мужыкоў; што казакі паднялі паўстаньне на абарону правоў караля і мужыкоў. Пачалі зьяўляцца сыяныя старцы-лірнікі, каторыя, сьпяваючы аб цяжкай

гаротнай долі селяніна, клякалі яго на змаганьне за волю і веру. Мужыкі радзіліся, гуртаваліся, бралі ў рукі сякеры, косы і йшлі у лясы і балоты, каб адтуль рабіць напады на сваіх ворагаў. Зноў Беларусь запалілася воляем паўстаньня. Казацкія сілы расьлі. Паўстаньне шырылася ня толькі па вёсках. У рукі казакоў палалі гарады: Слуцк, Быхаў, Чарнабыль, Магілёў, Рэчыца, Мазыр, Бабруйск і інш. Януш Радзівіл, сабраўшы войска, пачаў барацьбу з казацтвам і паўстаўшымі мужыкамі. Лічбыная перавага была за паўстанцамі, затое ў іх ня было добрай арганізацыі. Асобныя групы біліся кожныя за сябе, ня ведаючы часам, што блізка ёсьць другія групы паўстанцаў. Хоць і з вялікаю патугаю, але Радзівіл справіўся з паўстаньнем. У яго рукі палалі ўсе гарады. Найбольш бараніліся Рэчыца і Мазыр. На чале паўстанцаў Мазыру стаяў казацкі палкоўнік Міхаленка. Некаторыя гарады хоць і здаліся паляком, але праз нейкі час зноў падымаліся на барацьбу. Так, напрыклад, падняўся Бабруйск. Мяшчане Бабруйска, бачачы, што для іх няма ўжо ратунку, парашылі здацца на міласьць палякоў. Тады правадары паўстаньня, на чале каторых станў атаман Паддубіч, ведаючы якія мукі іх чакаюць, заперліся ў сваіх хатах і самі сябе падпалілі.

Доўга ня мог гэтман Радзівіл спыніць абурыўшагася паўстаньня. Сярод топкіх балотаў і густых, непраходных лясоў Беларусі доўга істнавалі вялікія групы паўстаўшых мужыкоў і казакоў. Іх падтрымлівалі мужыкі, каторыя ня выходзілі з вёсак і ня губілі сваей лягальнасьці, прыслаў ім дапамогу з суседняй Украіны і Хмяльніцкі. Часта гэтыя групы даходзілі да некалькіх тысячаў людзей. Сядзячы ў балотах, казакі рабілі напады на рэгулярнае польскае войска і рабілі вялікія збойствы па маёнтках акалічнай шляхты. Але йшоў час, дів казакоў змяншаўся, панская сіла навялічылася, і рух казацкі на Беларусі спыніўся. Мужык, падняўшы раней сваю галаву, пачаўшы барацьбу за лепшую долю, зноу ўпругся у сваё яро.

Ў пачатку 18-га стагоддзя Беларусь ужо не пратэстуве. Вышэйшыя станы зрабіліся палякамі, ніжэйшыя станы, застаўшыся безарусамі, жывучы ў зьдэку і ў паднявольнай працы, ведалі толькі адно, што яны тутэйшыя «хлопы», што «хлопскую» маюць яны мову і нацыю; што жывуць яны гаротным, цяжкім жыцьцём.

Агульны палітычны абгляд.

Люблінская вунія 1569 году, як мы ведаем, далучыла Літву і Беларусь у склад Рэчы Паспалітай Польскай. Літоўска Беларускае гаспадарства павінна было перастаць існаваць незалежна. З гэтага часу Беларусь жыве адным палітычным жыцьцём з Польшчаю.

Праз тры гады пасля Люблінскай вуніі сканаў апошні кароль

з дому Ягайлавага, Сігізмунд II Аўгуст. Гэта быў разам з тым і апошні наследны кароль. З 1572 году пачалася эпоха абіраемых соймам каралёў. Каралеўская ўлада часта перарываецца бескаралеўмі, каторыя цягнуцца ад сканання аднаго караля да абрання яго заступніка. Бескаралеўе цягнуцца часам цэлыя гады і наносзяць влічкую шкоду гаспадарству, аслабляючы цэнтральную дзяржаўную ўладу.

На першы пачатак бескаралеўе цягнулася больш году. Запоўнена яно палітычным бязладзьдзем і анархіяю. Шляхта разьбілася на некалькі выбарчых партыяў, змагаючыхся адна з другою наўкола пытаньня аб каралю. Кожная з партыяў дамагалася здабыць каралеўскую карону свайму кандыдату. Найбольш вядомымі і папулярнымі з кандыдатаў на польскі каралеўскі пасаад былі такія: Фёдар, царэвіч Маскоўскі, сын Івана IV-га Грознага, Эрнэст прынц Аўстрыйскі і Гэнрых Анжуйскі, прынц Францускі. Партыя Фёдара складалася з ліцьвіноў і беларусаў, на чале яе стаў менскі каштэлян Глебавіч. Перагаворы з Грозным на конт Фёдара не далі нічога. Палякі пагрэбавалі, каб Фёдар зрабіўся каталіком і каб да Рэчы Паспалітай былі далучаны Смаленск і Полацак. Грозны сьмяяўся з гэтага, гаворачы, што Фёдар «не красная дэвіца», што пасагі за ім не належыць; лепш няхай палякі дадуць яму Кіеў. Пропі гэтай кандыдатуры былі ўцекачы з Масквы—Курбскі, Цяцерын, Сарыгозін і інш. Яны ведалі добра слабовольны характар царэвіча Фёдара, поўную адсутнасьць у яго ня толькі палітычнага, але і наогул розуму, што гэта, на словах Грознага, «ня цар, а панамар». Яны разумелі, што дзякуючы ўсяму гэтаму каралём Польшчы быў-бы ня Фёдар, а яго бацька Іван Грозны, ад тэрору каторага яны і ўцеклі з Масквы. Не дагаварылася панства і з Эрнэстам Аўстрыйскім, каторы выяўляў рашучы характар. Пасья доўгіх размоваў і перагавораў быў абраны за караля Рэчы Паспалітай Гэнрых Францускі. Пракараляваў ён вельмі нядоўга (1573—1574). Прыехаўшы ў Варшаву і пабачыўшы, што караляваць у Рэчы Паспалітай ня так загодна, як, напрыклад, у Францыі, Гэнрых праз 6 месяцаў неспадзявана для палякоў уцёк з Польшчы на сваю бацькаўшчыну. Там ён хутка заняў каралеўскую пасаду пасья сканання свайго старшага брата Барла IX.

Зноў пачалася бескаралеўе, каторае пагражала зацягнуцца на доўгі час. Толькі ў 1576-м годзе каралём Польшчы быў абраны Сяміградзкі ваявода Стэфан Баторы (1576—1586). Гэта быў разумны і выдатны палітычны дзеяч і вельмі зюльны ваяка. З вялікаю карысьцю для Рэчы Паспалітай ён ваяваў з Масквою. (Працяг Лівонскай вайны (1579—1582)). Уся вайна адбылася на тэрыторыі Беларусі. Найраней войскі былі пакіраваны на Полацак, каторы у папярэднія часы адышоў да Маскоўскага гаспадарства. Войскі аблажылі Полацак. Васьці аблогу было вельмі цяжка: горад меў вельмі моцныя мury і замчышчы, апроч

таго, была вельмі мокрая восень, каторая перашкаджала аконным ра-
ботам і падвозу харчоў для арміі. Аблога зацягнулася. Ведаючы аб
вількіх багаццях гораду, вэнгры, каторыя былі ў войску Ба-
тората, паставілі першымі ўварванца ў Полацак, каб добра пагра-
бываць горад. Ня глядзячы на храбрую абарону, ім, урэшце, удалося
дабіцца сваёй мэты, і Полацак быў узяты. Баторы, паважаючы храб-
расць абароны, абяцаў тым, хто мае намер вярнуцца ў Маскоўшчы-
ну, даць вольны выезд, а тым, хто захоча застацца—даць права воль-
нага жыцця ў Полацку. Калі маскоўскія войскі безаружныя выходзі-
лі з гораду, сам кароль даглядаў за тым, каб яго абяцанье ня было
парушана і каб ніхто не зрабіў выходзячым якой-коледчы крыўды.

Пасля выйсця маскоўскіх войскаў пачаўся грабёж гораду. Най-
больш грабавалі вэнгры. У час грабязу загінула ад пажару вялікая
і каштоўная полацкая кнігарня. Сярод рукапісаў кнігарні загінулі такія
каштоўныя рукапісы, як, напрыклад, пераклад сьв. Пісанья, напіса-
ны рукою славянскіх апосталаў, братоў Кірылы і Мэфодыя, і летаніе
Крывіцка-Полацкай зямлі. Да гэтага трэба яшчэ дадаць, што раней,
калі Полацак ад Польшчы перайшоў у рукі Івана Грознага, шмат каш-
тоўнасьцяў было вывезена ў Маскву. Усё гэта, зразумела, нанасіла
вялікую шкоду багацтвам Беларускай тэрыторыі.

Праз нейкі час войскі Стэфана Батората ўзялі другарадныя крэ-
пасці Сокал і Сугну, каторыя былі пабудованы Іванам Грозным, а
так сама і гарады Вяліж, Усьвят і Вялікіе Лукі. У 1582-м годзе Ба-
торы пачаў аблогу моцнай маскоўскай крэпасці, Пскову, каторай
ён ня здолеў ужо ўзяць. Абедзьве дзяржавы пасля некалькіх годаў
змаганья былі вельмі аслаблены вайною, і распачаліся ўзаемныя пе-
рагаворы аб згодзе. Згода, урэшце, была падпісана тою і другою ста-
раною ў 1582-м годзе. Маскоўскае гаспадарства павінна было пры-
знаць перамогу Рэчы Паспалітай і аддало ёй усю Лівонію і гарады
Полацак і Вяліж.

Што датыча да Беларусі, то для яе гэтая вайна карыснай не
магла быць, бо руйнаваліся яе каштоўнасьці, што добра відаць хоць-
бы з разгрому Полацку. Яшчэ відней гэта стане, калі мы дабавім,
што, згодна звесткам сучаснікаў, увесь край, больш чым на 50
верст вакол Полацку, зрабіўся за часы Лівонскай вайны лясною
пушчаю. Зьніклі вёскі, зьніклі нівы, зьнік і чалавек, працаваўшы
тут у ранейшыя часы. А гэты чалавек меў мазольныя рукі і быў бе-
ларускім селянінам і рабочым. Зноў прышлося многа гадоў працоўнаму
людзю Беларускай тэрыторыі будаваць жыццё, каторае было зруйна-
вана імперыялістычнаю крываваю барацьбою моцных суседаў.

Пасля скананья Стэфана Батората зноў пачалося бескаралеўе,
каторае цягнулася каля году. На пасад у Рэчы Паспалітай магнатамі і

зляхтай быў абраны Сігізмунд Ш Аўгуст (1587—1632) са швэдзкай каралеўскай фаміліі Ваза. Гэта быў выхаванец і прыхільнік езуітаў, вельмі добры каталік і надта няздолны кароль. Ён даваў напрамак сваёй чыннасці не паводлуг палітычных, дзяржаўных мэтаў, а паводлуг свайго рэлігійнага настрою. Гісторыя адчыніла яму вялікіе магчымасці для ўплыву на жыццё Маскоўскага гаспадарства, але, дзякуючы сваёй някемнасці палітычнай, ён гэтых магчымасцяў не скарыстаў, як трэба. Масква якраз перажывала смутныя часы, вялікую разруху. На маскоўскую пасадку быў абраны сын Сігізмунда Уладыслаў. У лепных людзей Рэчы Паспалітай, напрыклад, у вядомага гётмана Жалкеўскага, вынік цікавы плян будоўлі вялікага славянскага гаспадарства, у склад каторага ўвайшла-б і Масква, і на чале каторага стала-б Польшча. Сігізмунд сапсаваў увесь імперыялістычны плян свайго гётмана сваёй упартай каталіцкай палітыкай. Ён больш цікавіўся пашырэннем каталіцтва, чым пашырэннем тэрыторыі гаспадарства.

У часы гэтага кіравання зноў на тэрыторыі Беларусі йшла крывакая вайна. З восені 1609-га году да восені 1611-га году йшла аблога Смаленску, і Сігізмунд з вялікім войскам пад горадам, накуль урэшце ня ўзлў яго. Само сабою разумеецца, што гэтая армія кармілася тым, што можна было узяць з Беларусі. Потым на працягу 7-мёх гадоў праз Беларусь бесперарыўна праходзілі войскі, каторыя йшлі ў Маскву і вярталіся адтуль у Польшчу. Усе гэтыя войскі так сама карміліся з Беларусі. Шмат народу было сарвана з тэрыторыі Беларусі як у рэгулярную армію, так і у тые прыпадковыя вайсковыя групы, каторыя з усіх канцоў цягнуліся праз Беларусь у Маскоўскае гаспадарства, каб там лавіць рыбу ў каламутнай вадзе. Трэба думаць, што мала хто з іх вярнуўся да сваёй хаты.

Толькі ў 1618-м годзе ў невялічкай вёсцы. Дзюліне (каля Масквы і Тройца Сергіеўскай лаўры) адбылося часовае замірэньне паміж Масквою і Польшчаю. На гэтаму замірэньню Смаленск увайшоў у тэрыторыю Рэчы Паспалітай.

Але барацьба ня скончылася. Справа ў тым, што Уладыслаў, абраны раней на Маскоўскую пасадку, не хацеў адрачыся ад сваіх правоў на Маскоўскае гаспадарства. З гэтым ня мог згадзіцца Міхал Раманаў, абраны на маскоўскую пасадку ў 1613 годзе. Калі каралём Польшчы зрабіўся вышэйназваны Уладыслаў (Уладыслаў IV, 1632—1648), змаганьне пашло зноў, і зноў гэтае змаганьне адбывалася на тэрыторыі Беларусі.

Моцнае Маскоўскае войска, лікам у 32 тысячы людзей, пачало руйнаваць Беларусь і аблажыла Смаленск. На дапамогу Смаленску з Польшчы прышоў Уладыслаў, каторы прымусіў масквічоў здацца. Вай-

на цягнулася і далей, але ўжо без усякай варысьці для Уладыслава. Пасьля двух гадоў (1632—1634) вайны пачаліся перагаворы аб згодзе. Паслы Масквы і Рэчы Паспалітай зьехаліся на памежнай рэчцы Палянаўцы і падпісалі «вечную згоду». Смаленск і другія гарады, згубленыя Масквою за часы смуты, засталіся за Рэчаю Паспалітаю, Уладыслаў, з свайго боку, адмовіўся ад правоў на Маскоўскую пасяду. Злаволілася Польшча, здаволілася і Масква, аб інтарэсах зьнішчанай Беларусі ніхто не паклапаціўся.

У палове 17-га стагоддзя скончыўся казацкі рух на Ўкраіне. Ён скончыўся тым, што Ўкраіна, шукаючы лепшай долі, паддалася пад «цара ўсходняга праваслаўнага». Дзеля гэтага ў часы кіраваньня польскага караля Яна Казімера (1648—1668) і маскоўскага гаспадара Аляксея Міхайлавіча (1645—1676) зноў пачаліся войны паміж Масквою і Рэчаю Паспалітаю, а рубнавалася паводлуг звычайу Беларусь, на тэрыторыі каторай ішло змаганьне. Раўнаваньне Беларусі йшло 17 гадоў, з 1654-га да 1667-га году.

У Беларусь увайшло маскоўскае войска амаль што ня ў 200 тысяч людзей. Яно разбілася на чатыры часьці. Першая армія, на чале каторай стаяў сам цар, пайшла на Смаленск і аблажыла горад. Другая армія праз усю цяперашнюю Вітабшчыну пайшла на Полацак, трэцяя—на Магілёў, чацьвёртая—на поўдзень ад Магілёву. Застагнала, задымілася ад пажараў Беларусь, пакрылася крывёю чалавечаю. Уся праца спынілася; што было здабыта працаю, руйнавалася. Найраней здаўся Смаленск, ваявода каторага, Піліп Абуховіч, быў падкуплены маскоўскім золатам. Цяпер былі наспеж адчынены маскоўскаму войску вароты на усю Беларусь і яно пайшло ўперад, здабываючы ўсе новыя мясцовасьці і гарады. Прайшло некалькі месцаў, і у руках маскоўскага гаспадара апынуліся гарады—Магілёў, Вітабск, Менск, Горадня, Коўна, Вільня і Трокі. У Троках быў забраны сілаю вядомы трэцкі замак, каторага дагэтуль ніхто, нават і немцы ў свой час, сілаю ня мог здабыць. І да нашага часу руіны гэтага замчышча сьведчаць аб працы маскоўскіх гармат. Усяго было ўзята Аляксем Міхайлавічам больш чым 200 гарадоў, мястэчкаў і замкаў. Пасьля таго, як былі здабыты абедзьве сталіцы Літоўска-Беларускага гаспадарства—Вільня і Трокі—маскоўскі гаспадар пачаў тытулаваць сябе «ўсея Вялікія, Малыя і Белыя Русі Самадзержца».

У гэты самы час на Рэч Паспалітую з поўначы напалі швэды, а з паўдня—украінскія казакі. Гарады адзін за другім пераходзілі ў іх рукі. Польшча зусім гінула. Выратавалася гаспадарства толькі дзякуючы таму, што пачалася барацьба паміж швэдамі і маскоўскім царом, каторы зрабіў замірэньне з палякамі і пачаў вайну са швэдамі. А Рэч Паспалітая ў гэты час крыху паднялася на ногі, і справы яе

пашлі лепш. Калі зноў, пасля замірэння, Масква пачала вайну з Рэчаю Паспалітаю, то ўжо яна ня мела вялікай для сябе карысці. Барацьба йшла з нераменным шчасцем каля дзесяці гадоў. Урэшце, змучаныя гаспадарствы павінны былі ў 1667-м годзе зрабіць у Андрусаве (недалёка ад Смаленску) замірэнне на 13½ гадоў.

Умовы замірэння былі такія. Маскоўскі гаспадар адмовіўся ад Літвы і Беларусі, здабытых яго войскамі, але затрымаў за сабою Смаленск, з акалічнымі землямі, адабраны ў Масквы ў смутныя часы. Да Масквы яшчэ адыйшла Леваберагавая Украіна і на правым беразе Дняпра—Кіеў. Кіеў быў адступлен Маскве на два гады, але застаўся за ёю назаўсёды. Адзін з артыкулаў замірэння даваў Маскоўскаму гаспадару права заступніцтва за праваслаўных жыхароў Польшчы.

У часы кіравання караляў: Міхала Вішнявецкага (1669—1673) і Яна Сабескага (1674—1696) барацьбы паміж Рэчаю Паспалітаю і Масквою ня было. Рэчы Паспалітай прышлося змагацца з туркамі. Каб атрымаць дапамогу Масквы ў гэтым змаганні, Ян Сабескі ў 1686-м г. згадзіўся падпісаць „вечную згоду“ з Масквою на ўмовах Андрусаўскага замірэння. Маскоўскі ўрад ужо адкрыта абвясціў сябе патронам праваслаўных у Рэчы Паспалітай. У грамаце згоды абгаворана недатычнасць праваслаўных эпархіяў і пасвячэнне епіскапаў кіеўскім мітрапалітам, каторы залежыў ад Масквы. Гэтыя артыкулы давалі маскоўскаму ўраду права ўмяшання ў хатнія справы Рэчы Паспалітай.

У часы кіравання караля Аўгуста II (1697—1733), сучасніка Пятра Вялікага, на абшарах Беларусі, Украіны і Вялікарусі адбывалася добра відомая ўсім Паўночная вайна. І тут палпацілася Беларусь за чужыя інтарэсы. Пётра, каб лепш падгатавацца да вайны ў сваіх межах, паслаў свае войскі на Беларусь, каб яны тут затрымлівалі шведаў. З 1701-га году аж да 1709-га году Карл «увяз в Польше» і на Беларусі. Зноў руйнаваліся гарады і вёскі, зноў Беларусь была тэрыторыяй вайны. Расея карыстае са слабасці Рэчы Паспалітай і ўмяшання на грунце папярэдніх трактатаў ў хатнае жыццё аслабеўшага суседа. Вядома, што па затрабаванню Пятра, Аўгуст II у 1720-м годзе выдаў грамату, каторая забяспечывала права праваслаўнай Беларускай эпархіі.

Пасля сканання Аўгуста II рускія войскі прыходзілі на Беларусь і Польшчу, каб пасадзіць на каралеўскую пасадку яго сына Аўгуста III (1733—1764). Гаспадарства ў часы яго кіравання перажывае хатнюю анархію, будуючы сабе труну. Кароль, ня маючы моцы спыніць бязладдзе, жыве ў сваёй бацькаўшчыне, Саксоніі, толькі часамі паяжджаючы ў Варшаву. Рэлігійны ўдск на Беларусі праваслаўных і пратэстантаў прымузіў іх шукаць абароны сваіх правоў за

межамі Рэчы Паспалітай. Беларускі праваслаўны архіепіскап Ягоры Копіскі, ездзіўшы ў Расію на караванцыю Кацярны П, зьвярнуўся да яе з просьбаю аб абароне праваслаўных жыхароў Рэчы Паспалітай. Тое самае рабілі прадстаўнікі польскіх пратэстантаў у заходніх нямецкіх дзяржавах—Аўстрыі і Прусіі. Паступова падгатаўляўся той грунт, апіраючыся на каторы адбыліся разьдзелы Рэчы Паспалітай у часы апошняга яе караля, Станіслава Паяятоўскага, які кіраваў пад імем Аўгуста IV. (1764—1795).

Канец Рэчы Паспалітай.

Бяля паловы 18-га стагоддзя Рэч Паспалітая перажывала становішча поўнага развалу. Уся палітычная ўлада ў дзяржаве была ў руках шляхты, каторая карысталася са сваёй чалітычна-сацыяльнай «залатой» вольнасці толькі ў сваіх класавых інтарэсах. Другіе станы гаспадарства і нават кароль ня мелі ніякіх правоў. Усе правы былі у шляхты. Дайшло да таго, што шляхта мела права складаць у гаспадарстве ваенныя саюзы для абароны сваіх класавых правоў (так званыя канфедэрацыі) і законна падымалі бунт проціў караля (рокш), калі ён парушаў шляхецкія правы. Кароль не заставаўся ў даўгу ў шляхты. Каб абараніць сябе, польскі кароль павінен быў шукаць апары пры чужаземных дварах, і чужаземныя дзяржавы атрымалі поўную магчымасць умяшвацца ў хатнія справы Рэчы Паспалітай.

Шляхта са свайго боку панала ў рукі багацейшых сваіх прадстаўнікаў, каторыя і зрабіліся запраўднымі гаспадарамі становішча. Соймы ў апошныя часы не маглі зусім працаваць, дзякуючы прынцыпу аднагалоснасці. Даволі было падкупіць ці ўгаварыць якога колечы добра ўпартата пасла сойму, каб ён не згаджаўся з пастановаю сойму, і ён мог яе сарваць сваім «veto», «не пазваляю» (liberum veto). Пры такіх умовах магчыма было прычыніць усякую рэформу, вельмі карысную для гаспадарства, каторая чаму-сь не спадабалася якому колечы крывіваму шляхціцу-паслу.

У грамадзянскім жыцці Польшчы так сама панавала поўнае бязладдзе. Магнаты влі запраўдныя войны паміж сабою і крывілі і драбнейшую шляхту, так і другіе станы грамадзянства. Шляхта, наогул, зьдэкавалася і крывіліла мяшчанаў і мужыкоў. Каталікі рабілі ўціск над некаталікамі, так званымі, дысыдэнтамі. Дысыдэнты ў адказ на ўціск, ня маючы абароны ад дзяржавы, павінны былі склацаць канфедэрацыі і зьвяртацца, падобна каралям, да чужаземнай улады. Суседныя дзяржавы, разумеюцца, карысталі з такога становішча Рэчы Паспалітай.

У 1767-м годзе дысыдэнты (пратэстанты, кальвіністы і праваслаўныя) дзелі абароны сваіх парушаных каталіцкаю шляхтаю правоў утварылі саюз з цэнтрам у Слуцку, так званую, Слуцкую канфедэ-

рацію. Утварыўшуюся канфэдерацыю падтрымлівалі дзяржаўныя прадстаўнікі Расеі, Прусіі і Аўстрыі. Калі сойм адмовіўся ухваліць пастановы, якіх дамагаліся чужаземныя паслы і канфэдерацыя, то ў Варшаву былі ўведзены рускія войскі, заарыштаваны правадыры крайня каталіцкай партыі сойму, і сойм павінен быў здацца. У 1768-м годзе сойм ухваліў пастанову, што ўсе дысыдэнты ў Польшчы не павінны прынятацца за іх рэлігійныя перакананьні і маюць тые самыя правы, што й каталікі. Расейскаму ўраду было дадзена права аберагаць правы дысыдэнтаў і сачыць за недатыччасцю грантоўных законаў Рэчы Паспалітай. Такім спосабам, Расея атрымала як-бы пратэктарат над Польшчай.

У адказ на ўсё вышэйпаданае ўтварылася працівапаложная канфэдерацыя ў г. Бары, якая паставіла сваёю мэтай абарону памешчаных, з яе погляду, правоў каталіцтва і незалежнасьці Сойму. І тая і другая канфэдерацыі пачалі збройную барацьбу адна з другою. Барскія канфэдераты, змагаючыся з праваслаўным насяленьнем, каторае было ў большасьці мужыцкім, выклікалі даволі шырокія паўстаньні, так званых, гайдамакаў (мужыкоў, казакаваўшых у правабярэжнай Украіне). Да гайдамакаў далучылася і дробная праваслаўная шляхта.

Пашоў крывавае смутак, якога ня мог спыніць урад Рэчы Паспалітай. Тады зьявіліся дзеля ўпарадкаваньня краю спачатку рускіе, а потым прускіе і аўстрыйскіе войскі, каторыя спынілі як гайдамацкі, так і канфэдерацкі рух. Пасля гэтага ўпарадкаваньня было пастаўлена пытаньне аб тым, каб узяць з Рэчы Паспалітай кампэнсацыю за зроблены парадак. Прусія ўзяла сабе Памяранію і кавалак Вялікай Польшчы, тые землі, каторыя былі паміж Прусіяй і Брандэнбургам. Аўстрыя прылучыла да сябе Галіцыю. Расея атрымала ваяводствавы—Магілёўскае, Мьсьціслаўскае і часць Полацкага. З гэтых земляў былі зложаны тры правінцыі Пскоўскай губэрні (Дзвінская, Полоцкая і Вітабская) і Магілёўская губэрня (правінцыя—Магілёўская, Аршанская, Мьсьціслаўская і Рагачоўская). Так адбыўся першы разьдзел Рэчы Паспалітай у 1773-м годзе.

Падзеі 1773-га году прабудзілі рэфарматарскі рух сярод разумнейшых слабей шляхты Рэчы Паспалітай. У сваіх думках яны трымаліся тых ідэяў, каторыя ў гэты час выклікалі ў французскай прасьветнай філёзофіі і літэратуры. Вялікая французская рэвалюцыя 1789-га году падняла іх палітычны настрой і дала ім смеласьць задумаць рэформу Польшчы. Скарыстаўшы рэфарматарскі настрой большасьці паслоў Сойму, партыя рэформы, на чале каторай стаў граф Патоцкі, вярнула праз Сойм новыя дзяржаўныя законы, вядомыя пад назвай канстытуцыі 3-га мая 1791-га году. Гэтая канстытуцыя была ўхва-

леца соймам бяз усякіх спрэчак, у адным пасяджэнні, што сведчыць аб пад'ёме патрыятычнага духу паслоў сойму.

На новай канстытуцыі прапанаваўся такі строй Рэчы Паспалітай. Законадаўчую ўладу маюць сойм і сэнат, выканаўчую ўладу—кароль, не абраны, а насьледны. Справы ў сойме выяўляюцца не аднагалосна, а большасцю галасоў, дзякуючы чаму выкасоўваецца *liberum veto*. Выкасоўвалася так сама права канфэдэрацыяў. Шляхта, як і раней, лічылася пануючым станам у дзяржаве. Мяншчаны мелі права пасылаць у сойм сваіх паслоў. Апроч таго, яны атрымалі магчымасць праз куплю зямлі ўваходзіць у склад шляхты. Буржуазяў, такім спосабам, была здаволена. Становішча мужыкоў зусім не змянілася. Прыгон астаўся, як і раней, ва ўсёй моцы. Толькі і было новага, што пану давалася магчымасць вызваляць мужыка ад прыгону і паліпаць яго жыццё, калі на тое была яго добрая воля і панская ласка. Абвешчана была свабода веры, аднак жа за каталіцтвам зьбераглося становішча пануючай у гаспадарстве веры.

Як мы бачым, новая канстытуцыя хоць і ўтварылася пад рэвалюцыйным уплывам, тым ня менш яна вельмі далёка адыйшла ад ідэі тагочаснага прагрэсу. Але і такая канстытуцыя абурыла шляхту старога закаду. Гэтая шляхта для абароны сваіх старых шляхецкіх правоў зважыла Тарговецкую канфэдэрацыю над кіраўніцтвам паноў: Шчаснага, Браніцкага і Жэвускага. Яны зьварнуліся да імператрыцы Кацярыны з заяваю, што яна, на аснове пастановы сойму 1768-га году, павінна абараніць стары строй Рэчы Паспалітай. Разумеюцца, рускія войскі ня прымусілі сябе доўга чакаць. Яны падтрымалі канфэдэратаў і занялі Варшаву. Прускі кароль са свайго боку, як-бы для спынення польскага бязладдззя, заняў сваімі войскамі заходніе правінцыі Польшчы. Зноў вынікла пытаньне аб кампэнсацыі дзяржаваў, якія натурбаваліся і зрабілі парадак у Рэчы Паспалітай. На гэты раз Расія і Прусія занатрабавалі ў Сойме, скліканым у Горадні, згоды на аддачу ім за фатыгу зямляў. Пасля бескарысных спрэчак з прадстаўнікамі «данамогшых» дзяржаваў, паслы сойму, бачачы, што няма рады абараніць тэрыторыі ад захвату, замоўклі зусім. У такім нямым пасяджэнні сойм прасядзеў да глыбокай ночы. Гэтае маўчаньне было растлумачана, як згода, і адбыўся ў 1793-м годзе другі разьезд зямляў Рэчы Паспалітай паміж Прусіяй і Расіяй. Прусія атрымала Данцыг і Вялікую Польшчу, а Расія Валынь, Падолію і Менскую вобласць. Астатнія землі Рэчы Паспалітай былі абвешчаны фармальна пад пратэктаратам Расіі. Варшава была занята рускімі войскамі.

Шляхцічы-патрыёты, ня глядзячы на ўсе беды, якія абрушыліся на Рэч Паспалітую, ня глядзячы на здраду з боку рэакцыйнай шляхты, не накідалі сваіх плянаў аб тым, каб выратаваць разлагаю-

чаеся гаспадарства. Ня маючы магчымасці працаваць адкрыта, яны павінны былі ўтварыць тайную арганізацыю і пэнтр яе перанясці ў замежныя землі. Мэтаю гэтай арганізацыі была барацьба за непадзельную і незалежную Рэч Паспалітую з канстытуцыяю 1791-га году. Камітэты арганізацыі былі і ў межах Польшчы, напрыклад, у Варшаве. Яны працавалі сярод шляхты і мяшчанаў. Да сялянскіх слоў іх праца амаль што не даходзіла.

Паўстаньне пачалося адразу пасля разьдзелу. У 1794-м годзе паўстаньнем былі ахоплены такія гарады, як Кракаў, Варшава, Вільня і Горадня. У Варшаве зляжыўся часовы ўрад, каторы абвясціў вайну Прусіі і Расіі. Дыктатарам гаспадарства і галоўнакамандуючым польскай арміі быў абраны генэрал Тадэуш Касьцюшка, чалавек з ваеннымі талентамі і выдатнай храбрасцю. Пабеды, атрыманыя паўстанцамі над асабістымі групамі рускіх войскаў і гарнізонамі гарадоў, страшэннае збойства ў Варшаве 2000 рускіх салдатаў, падтрымлівалі настрой паўстанцаў. Паўстаньне пашырылася на тэрыторыі Польшчы, Літвы, Валыні і Беларусі.

Першым увайшоў з войскамі на землі Польшчы прускі кароль з заходняга боку. Праз нейкі час проціў войскаў Польшчы выйшла свае сілы Аўстрыя, заняўшы наўднёвыя землі. Кацярына II, баючыся, што Рэч Паспалітая зробіцца «гібельным горном, угрожаючым спакойству і безапастансці саседей», павіравала свае войскі з усходу над кіраўніцтвам Румянцава і Суворова. Доля Рэчы Паспалітай вырашылася ў бойцы паміж рускімі і польскімі войскамі над Мацэвічамі недалёка каля Варшавы. Польскія войскі былі разьбіты, Касьцюшка быў паранены і узяты ў палон. Пасля крывавага штурму была забрана ваколіца Варшавы, Прага (1794). Варшава павінна была здацца. У горад былі ўведзены, апроч рускіх, аўстрыйскія і прускія войскі. На ўсім краі паўстанцкія групы былі зьвіштожаны. Апошні кароль Рэчы Паспалітай, Аўгуст IV (Станіслаў Паятоўскі), адрокся ад пасады і пераехаў на жыццё спачатку ў Горадню, а потым у Пецярбург, дзе і сканаў праз некалькі гадоў. Паміж Прусіяй, Аўстрыяй і Расіяй адбыўся апошні, трэці разьдзел Рэчы Паспалітай у 1795 годзе. Расія з гэтага разьдзелу атрымала заходнюю частку Беларусі і усходнюю частку Літвы, што зляжыла губэрні: Віленскую, Горадзенскую і Ковенскую. Апроч таго, да Расіі была прылучана і Украіна да Заходняга Бугу. Аўстрыя і Прусія прылучылі да сваіх тэрыторыяў астаткі польскіх земляў.

Рэч Паспалітая, як дзяржава, перастала існаваць, а Беларусь увайшла ў склад земляў царска-дваранскай Расійскай імперыі. Пачаўся новы пэрыяд гісторыі Беларусі.

Чацьвёрты пярэяд гісторыі Беларусі.

Беларусь у складзе Расійскай імперыі.

Апошні, рускі, пярэяд гісторыі Беларусі нам усім больш-менш вядомы, бо мы зьяўляемся сучаснікамі яго, і ў падручніках агульнай рускай гісторыі мы спатыкаліся з пэваторымі фактамі з гісторыі Беларусі. За адеутнасцю часу і падыходзячых матарыялаў мы у сваіх выкладах адзначым толькі самыя выдатныя моманты гэтага пярэяду.

Беларусь у канцы 18-га стагоддзя, выпінаўшы са складу адзёй, ужо разлажыўшаёся дзяржавы, апынулася ў складзе другой гэтак сама хвораі з палітыка-сацыяльнага боку дзяржавы. І Расійская імперыя хвацала тою самаю панска-дваранскаю хворобаю, ад якой загінула і Рэч Паспалітая. Доля працоўных масаў беларускіх ад палітычнай перамены не палепшылася сацыяльна.

Прылучыўшы новыя землі, Кацярына II прыказала губэрнатарам Пскоўскай і Магілёўскай губэрняў, у склад якіх увайшла Беларусь, абвясціць усім жыхаром краю, што яны маюць усе правы і вольнасці, якімі карыстаюцца і ўсе падданыя Расіі. «Каждое состояние из жителей присоединенных земель вступает с самого сего дня во все оному свойственные выгоды, по всему пространству Империи Российской.» Правы вольнасці і выгады ніжэйшых станаў Расіі таго часу нам добра вядомы; іх і атрымалі працоўныя масы Беларусі ў тым ліку і селянін. Што датыча польскага панства на Беларусі, то яно не магло паскаржыцца на сваю долю, бо яго правы, вольнасці і выгады ў сацыяльным сэнсе асталіся ранейшыя і мелі вельмі рэальны характар. Мы можам зазначыць, што яно, гэтае панства, і ня скаржылася.

У канцы 18-га стагоддзя шляхта прылучаных да Расіі беларускіх земляў Рэчы Паспалітай падала рускаму ўраду адрас. У гэтым адрасе яна піша так: «Жывя не в Польше, мы чувствуем себя как-бы в Польше и даже лучше, чем в настоящей Польше.» Так адчувала сябе польскае панства на Беларусі.

Ня так адчувалі сябе працоўныя масы, асабліва мужык. Паншчына і прыгон на Беларусі расцьвялі пышнаю кветкаю. Усе вачавідцы кажуць, што ўва усёй Расіі ня можна было знайсці горшага мужыкага становішча, чым на Беларусі. У Расіі паміж панам і мужыком была толькі сацыяльна-эканамічная яма, а на Беларусі былі і другія ямы: рэлігійная і нацыянальна-культурная.

Эканамічнае становішча беларускага мужыка ў той час нават у афіцыйных паперах малюецца зусім чорнаю фарбаю. Галоўны начальнік краю ў сваім усенпаданьнейшым данясеньні 1855 году піша: «В Витебской губернии крестьяне почти не знают хлеба, питаются грибами

и разными сырыми веществами, порождающими болезни; нищета страшная, а рядом роскошь помещиков. Жизненные силы края совершенно истощались в нравственном и физическом отношении; разслабление достигло крайних пределов». Вядомы рускі эмігрант, сучаснік дзекабрыстаў, Н. Туленеў у сваіх запісках так малюе жыццё беларускага мужыка: «Одно из самых возмутительных злоупотреблений замечается в белорусских провинциях (Витебской и Могилевской), где крестьяне так несчастны, что вызвали сострадание даже русских крепостных. В этих провинциях помещики отдавали своих крепостных сотнями и тысячами подрядчикам, которые исполняли земледельные работы во всех концах империи. Эти бедные люди употребляются главным образом на постройку больших дорог и каналов. Помещик берет обязательство поставить такое-то количество людей по условленной плате, а подрядчик обязуется кормить их во время работы. Правительственные инженеры, наблюдающие за работами, не требуют от подрядчика в пользу этих несчастных ничего сверх того, что требуется для поддержания их жизни. Что-же касается до денег, которые получает за них помещик, то правительство не вмешивается в это. Эти несчастные провели дороги в окрестностях Царского села». Мы нічога ня маем дадаць да гэтых малюнкаў. У Рэчы Паспалітай працоўныя беларускія масы былі рабочым «быдлам», а ў царскай Расіі яны зрабіліся рабочым «скотом». Нікага палешаняня ў іх становішчы мы ня бачым.

Адначасна гэты асноўны сацыяльна-эканамічны факт, мы зробім кароткі хроналёгічны абгляд палітычных і культурных фактаў рускага перыяду гісторыі Беларусі.

Атрымаўшы Беларусь, Кацярына II лічыла яе такою самаю этнаграфічнаю адзінкаю, як напр. Маскоўская ці другая якая волочы вялікаруская губерня. Яна ўводзіла на Беларусі агульнарускія законы, суды і др. ўстановы, падтрымлівала праваслаўе і спачувала пераходу вуніятаў да праваслаўя. Адным словам, яна, выходзячы з палітычнага грунту, зусім ня лічылася з этнаграфічным складам краю.

Адносіны да Беларусі змяніліся ў часы Паўла I. Гэты ненармальны імператар спачуваў паліком, згубіўшым сваю палітычную незалежнасць. Спачуецца паліком на Беларусі, каторыя залежылі тут да шляхецкай класы, пагоршыла становішча мужыкоў. Апроч таго, ён быў пад уплывам каталіцтва і лічыў, што каталіцтва, як палітычна-рэлігійная сыстэма, і каталіцкае духавенства, як добра арганізаваная сіла, маюць вялікую здольнасць для змагання з ідэямі вялікай французскай рэвалюцыі, каторых ён вельмі лякаўся. Каб узмацніць уплыў каталіцкага духавенства на Беларусі, ён зрабіў вуніяцкую царкву падудаднай каталіцкай царкве. Вынік адсюль быў той, што вуніяты, каторых раней цягнулі ў праваслаўную веру, пачалі прымаць ката-

ліцтва. Праца над нашырэннем рускага і праваслаўнага ўплыву на Беларусі на нейкі час спынілася.

Адначасна з гэтым Павел I выдаў распараджэнне, каб у судовых справах на Беларусі зноў увайшоў у карыстанне Літоўскі Статут замест агульна-рускіх законаў, якімі тады былі законы, уложаныя яшчэ ў 1649-м годзе Аляксеем Міхайлавічам. Гэтае распараджэнне магчыма прызнаць варысым, бо яно супадала з гісторыка-юрыдычнымі традыцыямі граю.

Такі самы напрамак справы мелі і ў часы кіравання Аляксандра I. Гэты імператар знаходзіўся пад уплывам польскай арыстэратыі і спачуваў польскім патрыётам. Ён данамог перарабіць віленскую езуіцкую акадэмію ва ўніверсітэт, каторы потым стаў цэнтрам польскай асветы і культуры на Беларусі. Буйная і дробная беларуская шляхта і буржуазія рабілася тут польскай інтэлігенцыяй. У далейшыя часы мы бачым, што якраз у колах гэтай беларускай апалячанай інтэлігенцыі жыла півавасць да культуры Беларусі. Віленскі ўніверсітэт даў шмат такіх людзей, якія зрабіліся півэрамі беларускага культурнага руху, напр., Чэчат. Куратарам ўніверсітэту і Віленскага школьнага вокругу быў настаўлен бліжэйшы друг імператара, польскі патрыёт, князь Адам Чартарыскі, каторы працаваў над адбудавааньнем Рэчы Паспалітай у старых межах з прылучэннем да яе Літвы і Беларусі. Пасада асветнага куратара давала Чартарыскаму поўную магчымасць нашыраць польскую культуру і польскі ўплыў.

У часы руска-францускай кампаніі 1812 году Беларусь перажыла вельмі цяжкія часы. Раней тут стаялі рускія войскі. Пасля іх адходу націгнуліся на Маскву ўзброеныя сілы Напалеона. Праз нейкі час французская армія зноў праз Беларусь пайшла ў жабрацкім становішчы з Масквы на захад. На яе сьлядох ішлі праз Беларусь рускія войскі. Усе гэтыя арміі рабавалі і пішчылі край. Працоўныя масы звышчанай тэрыторыі зусім згаладалі. Гароды зменшыліся на ліку жыхароў. Стаялі пустыя хаты на вёсках, бо сяляне мерлі з голаду ці хаваліся на ясах і балотах. Доўга памятала тэрыторыя часы гэтага вялікага змаганьня вялікіх народаў, распаліўшых імперыялістычную барацьбу.

Ня глядзячы на тое, што палякі дапамагалі Напалеону, Аляксандар I ня згубіў да іх свайго пачуцьця. Атрымаўшы пад сваю ўладу «Польскае царства», ён даў яму асаблівы палітычны строй, вызначаны так званай «устапоўчай хартыяй». На аснове гэтай хартыі Польшча зноў рабілася як-бы гаспадарствам, нават са сваёю ўласною арміяю, сенатам, соймам і радаю міністраў, на чале каторай стаяў намесьнік царства Польскага. Сойм пачаў працаваць у 1818-м годзе і адразу

выявілася апазыцыя рускаму ўраду, а у краю пачаўся рэвалюцыйны рух проці Расіі.

У часы панавання Мікалая I адбылося першае польскае паўстаньне. Як паўстанцы, так і рускі ўрад стараліся прыцягнуць беларускага мужыка кожна на свой бок. Рускі ўрад у асобе галоўнакамандуючага рускімі сіламі абяцаў нават мужыком скасаваньне прыгону. Але гэтая абяцанка так і асталася пустымі словамі. Зьніштожыўшы паўстаньне, рускі ўрад прыняўся за страшэнную русыфікацыю краю.

Трэба вызначыць, што рабілася ўсё гэтае надта груба і няўмела. Пачалося з зачынення польскіх школаў без замены іх школамі мясцовымі, беларускімі. Зруйнаваўшы Віленскі польскі ўнівэрсытэт, Мікалай I ня змог прыдумаць нічога разумнейшага, як перанясыці ўсе яго лавуковыя каштоўнасьці у Кіеў. Рускаму ўраду і ў галаву ня прыйшло перарабіць унівэрсытэт польскі ў краёвы беларускі ўнівэрсытэт. Так і не дачакалася Беларусь за ўсё час панавання самаўладнага расійскага ўраду свайго краёвага ўнівэрсытэту. Некаторыя з паўстанцаў, польскіх паноў, былі ці выгнаны з краю, ці адпраўлены ў Сібір, але пры гэтым ня было закрнута польскае земляўласніцтва наогул. Урад выкасаваў з судовага карыстаньня Літоўскі Статут, лічачы яго на свайму іявекству прадуктам польскай культуры. Ва ўсіх урадавых установах замест польскай мовы была прымусова ўведзена руская мова, каторай ня мог добра разумець беларус. Гое самае было зроблена і са школаю.

Потым заняліся вуніяю. Для прылучэньня вуніятаў да праваслаўнай царквы быў зложан сакратны камітэт над кіраўніцтвам уніцкага епіскапа Іосіфа Сямашкі. Мэтаю камітэту было наступовае збліжэньне вуніяцтва з праваслаўнай вераю. Пачалі перарабляць вуніяцкіе дэрквы так, каб яны былі надобнымі да царкваў праваслаўных; старыя вуніяцкіе служэбнікі на беларускай мове зьмянілі на служэбнікі маскоўскага выданьня. На месца сканаўшых вуніяцкіх епіскапаў былі высьвечаны новыя (Васіль Лужынскі, Антоні Зубка і Езафат Жарскі), каторыя былі надзейнымі супрацоўнікамі рускага ўраду ў справе прылучэньня вуніятаў да праваслаўнай рускай царквы. Пасьля скананьня вуніяцкага мітрапаліта, Іосіфа Булгака, і епіскапа Езафата Жарскага, епіскапы Іосіф Сямашка, Васіль Лужынскі і Антоні Зубка, зьехаўшыся у 1843-м годзе ў Полацку на сабор, злажылі акт аб злучэньні вуніятаў з праваслаўнымі, каторы ў гэтым-жа годзе быў зацьверджан царскаю ўладаю. У гэтым-жа годзе быў выдан царскі ўказ, каторы забараніў, невядома зачым, уживаць у царьвах і касьцёлах беларускую мову. Трэба зазначыць, што да гэтага часу ў беларускай мове гаварыліся казаньні, каб іх лепш зразумеў просты народ. Тыя свяншчэньнікі і парафіяне, каторыя не хацелі прызнаць акту аб скаса-

завяні вуніі, павінны былі нясеці кару. Просты народ, звыкшыся за час існавання вуніі (243 гады) да гэтай веры, зжыўся з ёю. Прыгусовае абсавааньне вуніі з болям адбілася на народным сумленьні і ўцягнула масы ў рэлігійныя пытаньні, зусім ім непатрэбныя.

Заходня-эўрапейскія рэвалюцыі пасля 1830-га году рабілі ўплыў на польскае грамадзянства і будзілі думку аб новым паўстаньні. Распачалася арганізацыйная праца тайнага польскага парадовага ўраду. У часы кіраванья Аляксандра II паўстаньне, нарэшце, выбухнула ў несячы студзені 1863-га году. У раней умоўлены дзень у розных мяйсцох Польшчы, Беларусі і Літвы ўзброеныя групы паўстанцаў напалі на асобныя рускія атрады, і паўстаньне пачалося.

На Беларусі польскі элемент ня быў моцны, бо ён складаўся з невялікага ліку паноў, блізкай да іх інтэлігенцыі і залежачых ад іх эканамічна людзей. Разумеюцца, паўстанцам трэба было залучыць да сваёй справы масы беларускага сялянства. У такім напрамку і йдзе агітацыя: пасылаюцца агітатары і напыраюцца адпавядальная літэратура. Каб зрабіць большы ўплыў на сяляніна, адозвы пішуцца і друкуюцца на беларускай мове.

Польскае панства і інтэлігенцыя, да каторых трэба дадаць яшчэ і каталіцкіх ксяндзоў, добра разумелі, што мужык толькі тады можа і будзе спачуваць справе, калі яна будзе карыснаю для яго і закраце яго інтарэсы. Мужык зусім ня ніквіўся палітычным абудаваньнем Рэчы Паспалітай—яму патрэбна была воля ад прыгону і эканамічная забяспека. Ён мог падтрымліваць толькі такое гаспадарства, каторае не хварэла б панскаю хваробаю і каторае здавальняла б яго мужыцкіе інтарэсы. У такім напрамку і напісаны адозвы да мужыкоў. Там гаворыцца, што паўстаньне робіцца ватым, каб даць мужыку «праўдзівую вольнасьць». Поруч з вольнасьцю, як мэтай паўстаньня, стаіць і «вера бацькоў», над явою разумеюцца вуніянства ці каталіцтва. Гэта ёсьць ужо дадатак ксяндзоўскі. Разам з тым адозвы апісваюць уніск над мужыкамі маскоўскай адміністрацыі. Усе войны, каторыя раней вяла Рэч Паспалітая з Расеяй, тлумачацца ў адозвах, як войны за тое, «што народу паляк хацеў даць свабоду». Мужыкі «як стануць палякамі, будуць роўныя з панамі». Толькі палякі ёсьць сапраўдныя прыяцелі беларускага мужыка, толькі яны дадуць яму вольнае і шчаслівае жыцьцё ў Польшчы, незалежнай ад Расеі.

Вось для прыкладу вынятак з адозвы «Гутарка старога дзеда»:

«Ой не, брацьце, ня тужыце,
На тую пору ўспамініце,
Як прада даўнымі лятамі
Біўся паляк з маскалямі.

За што-ж яны ваявалі?
Столькі крыві разьлівалі?
Ой, за тое, што народу
Паляк хацеў даць свабоду.
...Крыкнем усе ў адно слова:
Няхай Польшча будзе знова,
Бо, як станем палякамі,
Будзем роўныя з панамі».

Чыталі мужыкі гэтыя адозвы, ці не, — невядома. Відна, што ня чыталі, бо былі цёмныя і няпісьменныя. Вядома толькі тое, што за паўстанцамі яны не пайшлі, бо ў паўстанцах бачылі толькі паноў і прыгоншчыкаў. Хоць яны былі і несвядомай масай, але зразумелі сацыяльным пачуццём, што паўстаньне было толькі палітычнай справай, якая зусім не заганала іх.

Паўстаньне, не падтрыманае нізамі, было хутка сшынена. Самая назва «Царство Польское» была выкасавана і заменена назваю «Прывісляндскі край». У Беларусі пачалі праводзіць мужыцкую рэформу на асновах, блізкіх да «положения 19-го февраля 1861-го года». Жадавыя як рускіх, так і беларускіх мужыкоў ня былі задаволены гэтай рэформаю, бо яна рабілася ў інтарэсах пануючых класаў. Беларусь, апроч таго, не атрымала і «земскай» рэформы, якая праводзілася ў другіх часьцях імперыі.

Пасля сшынення польскага паўстаньня пачаўся моцны русыфікацыйны рух пад кіраўніцтвам вядомага Мураўёва. Першаю мэтай расійскага ураду было зруйнаваць польскі ўплыў. Але руйнуючы польскі ўплыў, урад больш руйнаваў беларускую культуру. Вядома, напрыклад, што друк польскіх кніжак забаронен ня быў, а друк кніжак на беларускай мове быў забаронен указам 1865-га году. Прычына гэтага крыўца ў тым, што за Польшчу заступаліся замежныя гаспадарствы, а Беларусь такіх заступнікаў ня мела.

Пад цяжкім палітычным і нацыянальна-сацыяльным удіскам жыла Беларусь і далей, у часы глыбокай рэакцыі пры рускіх царох Аляксандры III і Мікалаю II. Толькі вялікая руская рэвалюцыя вызваліла Беларусь, даўшы ёй магчымасьць падняць ня толькі культурна-нацыянальнае, але і палітыка-сацыяльнае пытаньне. Настаў урэшце, і для Беларусі час рэвалюцыйнай працы, палітыка-сацыяльнага, савецкага і камуністычнага будаўніцтва.

БИБЛИОТЕКА
ЦЕНТРАЛЬНОГО МУЗЕЯ
НАРОДОВЕДЕНИЯ.

Крыніцы і падручнікі.

- 1) Акты, изданные Виленской Археографической Комиссией, 20 томов.
- 2) Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-западной России, 11 томов.
- 3) Акты Западной России; изд. Археографической Комиссии, 5 томов.
- 4) Сапунов. Витебская старина, 4 тома.
- 5) Довнар-Запольский. Акты Литовско-Русского государства (1340—1524 г.).
- 6) Литовская Метрика, изд. Археографической Комиссии СПб. 1903.
- 7) Изд. Семеновского. Белорусские древности.
- 8) Собрание древних грамот и актов городов Минской губ., православных монастырей, церквей и по разным предметам. Изд. Минской временной Архивной Комиссии. Минск 1848 г.
- 9) В. З. Завитневич. Из археологической поездки в Припятское Полесье. Чтения Историч. Общества Нестора Летописца; кн. IV, Киев, 1890 г.
- 10) Он-же. Вторая археологическая экскурсия в Припятское Полесье; там-же, кн. VI Киев, 1891 г.
- 11) Он-же. О курганах Минской губернии. Календарь сев.-западного края. 1890 год.
- 12) О. Турчинович. Обзорение истории Белоруссии с древнейших времен. СПб., 1857 г.
- 13) М. Коялович. Литовская церковная уния. С. П. Б., 1859 г.
- 14) Он-же. Лекции по истории Западной России. С. П. Б. 1864 г.
- 15) Ю. Ф. Брачковский. Быт западно-русского селянина. Москва, 1874 г. (Из Чтений в Обществе истории и древностей Российских при Московском университете, 1873 г., кн. 4-я).
- 16) Чистович. Очерк истории западно-русской церкви, ч. I и II, С. П. Б., 1882 г..
- 17) А. П. Сапунов. Витебская Старина, т. 1—5, 1883—1888 г.

- 18) А. С. Дембовецкий. Опыт описания Могилевской губернии. Могилев, 1882 г.
- 19) В. М. Долгоруков. Витебская губерния. Историко-географический и статистический обзор. 1890 г.
- 20) М. Цебриков. Смоленская губерния. 1862 г.
- 21) И. Зеленский. Минская губерния. 1864 г.
- 22) П. Бобровский. Гродненская губерния. 1863 г.
- 23) А. Корва. Виленская губерния. 1861 г.
- 24) Изд. Батюшкова П. Н. Белоруссия и Литва. Исторические судьбы Северо-западного края. С.П.Б. 1890 г.
- 25) Памятная книжка Виленского генерал-губернаторства, под ред. И. Семеновского. 1868 г.
- 26) Пыпин. История русской этнографии, том IV-й. 1892 г.
- 27) Дашкевич. Заметки по истории Литовско-русского государства. Киев. 1885 г.
- 28) Антонович В. Б. Монографии по истории Западной и Юго-западной России. Киев. 1885 г.
- 29) Брянец П. Д. История Литовского государства с древнейших времен. Вильна. 1889. г.
- 30) В. Е. Данилевич. История Полонкой земли до конца 14-го века. Киевские Унив. Известия. 1896 г.
- 31) Антонович В. Б. История Великого Княжества до половины 15-го столетия. Киевские Унив. Известия. 1877-8.
- 32) Богданович. Пережитки древнего мировоззрения у белорусов. 1895.
- 33) Живописная Россия. Отечество наше в поземельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении. Под редакцией П. П. Семёнова. Т. III, ч. 1-я, Литовское Полесье, ч. 2-я, Белорусское Полесье. Изд. Вольфа. 1882.
- 34) Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Под редакцией П. П. Семёнова, В. П. Семёнова и В. И. Ламанского. Т. IX. Верхнее Поднепровье и Белоруссия. СПб., 1905 г. История, география, этнография, экономика, статистика. Изд. Девриена.
- 35) Е. Ф. Карский. Белоруссы, I, II и III т.
- 36) Е. Р. Романов. Белорусский сборник. Вып. 1—IX. Киев—Вильно—Витебск. 1886—1912 г.
- 37) Довнар-Запольский. Государственное хозяйство Великого Княжества Литовского при Ягеллонах. Киев. 1901 г.
- 38) Он-же. Очерки по организации зап.-русского крестьянства в 16 в., Киев, 1905 г.
- 39) Он-же. Очерк истории Кривичской и Дреговичской земель до конца 12-го века. Киев, 1891 г.

- 40) Он-же. Западно-русская сельская община в 16-м веке. СПб., 1897 г.
- 41) Он-же. Польско-литовская уния на сеймах до 1569-го года. Москва, 1897 г.
- 42) Он-же. Спорные вопросы в истории Литовско-русского сейма. СПб. 1901 г.
- 43) Он-же. Страница из истории крепостного права в 18-м и 19-м вв. (Русская Мысль, 1904, III и IV кн.).
- 44) Он-же. Исследования и статьи. Этнография, социология, обычное право, статистика, белорусская письменность. Киев, 1909.
- 45) А. С. Грушевский. Очерк истории Турово-Пинского княжества X—XIII ст. Киевские Университет. Известия, 1901 г.
- 46) Он-же. Очерк истории Украинского народа. СПб. 1904 г.
- 47) Н. Я. Янчук. По Минской губернии. Из поездки 1886 г. Москва, 1889 г.
- 48) Ефименко. История Украинского народа. СПб. 1906.
- 49) Ф. И. Леонтович. Национальный вопрос в древней России.
- 50) Он-же. Очерк истории литовско-русского права. СПб. 1894.
- 51) Шахматов. К вопросу об образовании русских наречий и народностей.
- 52) Владимиров П. В. Доктор Франциск Скорина.
- 53) А. П. Смородский. Столетие Минской губернии. 1793—1893. Минск. 1893.
- 54) М. Ясвинский. Уставные земские грамоты Литовско-русского государства. Киев. 1889.
- 55) Янсон. Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах. СПб. 1881.
- 56) М. К. Любавский. Очерк истории Литовско-русского государства до Люблинской унии включительно. Москва, изд. 2-е 1915.
- 57) Он-же. Литовско-русский сейм. Москва, 1901.
- 58) Он-же. Областное деление и местное управление Литовско-русского государства. Москва. 1893.
- 59) Он-же. К вопросу об удельных князьях и местном управлении в Литовско-русском государстве. СПб. 1894.
- 60) Он-же. Основные моменты истории Белоруссии. Москва. 1918.
- 61) П. И. Ланцо. Великое княжество Литовско-русское.
- 62) Максимейко Н. А. Сеймы Литовско-русского государства до Люблинской унии включительно. Харьков. 1902.
- 63) М. Ф. Владимирский-Буданов. Хрестоматия по истории Русского права, т. I.
- 64) Он-же. Очерки по истории Литовско-русского права. Киев. 1893.

- 65) И. Малиновский. Учение о преступлении по Литовскому Статуту. Киев. 1894 г.
- 66) Он-же. Материалы, относящиеся к истории панов Рады. Томск. 1912.
- 67) Голубовский. Очерк истории Смоленской земли до начала 15 столетия.
- 68) В. И. Пичета. Аграрная реформа Сигизмунда Августа в Литовско-русском государстве. Ч. I и II. Москва, 1917 г.
- 69) Он-же. История белорусского народа.
- 70) Якубовский. Земские привилегии великого княжества Литовского.
- 71) Вершадский. Литовские евреи.
- 72) Курс белоруссоведения. Пичета, Анучин, Свлянич, Фортунатов, Чекурковский, Ячук, Расторгуев, Жилунович, Опличенский. Москва. 1920.
- 73) Власт. Кароткая гісторыя Беларусі. Вільня. 1910.
- 74) З. Вядуля. Жыды на Беларусі. Менск. 1918.

233122

ФУНДАМЕНТАЛЬНАЯ
БИБЛИОТЕКА
Общественных Наук
Академии Наук СССР

Департамент
Общественных Наук
Академии Наук СССР

Департамент
Общественных Наук
Академии Наук СССР

З Ы М Е С Т

Стр.

Прадмова	3
Ўступ да гісторыі Беларусі	6
Перыяд гісторыі Беларусі	10

Першы перыяд.

Старажытныя насельнікі Беларусі	12
Дзяржаўна-палітычныя справы	15
Змаганьне Полаччыны с Кіеўшчынай	18
Ўсяслаў Полацкі	21
Полаччына пасля Ўсяслава	25
Хрысьціянства і асвета	28
Гандаль і сацыяльны склад грамадзянства	32

Другі перыяд.

Літвіны ў пачатку перыяду	38
Аб'яднаньне Літвы	42
Будаваньне Літоўска-Беларускай дзяржавы у 13-м стагоддзі	45
Асноўныя момэнты жыцця новага гаспадарства	50
Адносіны гаспадарства да нямецкіх ордэнаў	54
Вунія Літоўска-Беларускага гаспадарства с Польшчай 1386 г.	57
Адносіны Літоўска-Беларускай дзяржавы да гаспадарства Маскоўскага	63 ✓
Культурная праца	66 ✓
Сацыяльны склад грамадзянства	71

Трэці перыяд.

Люблінская вунія 1569 года	74
Берасьцейская вунія 1596 года	78
Палітыка-сацыяльны строй Польшчы	86
Становіска Беларусі пасля вуніі с Польшчай	93
Брацтва на Беларусі	98
Каванства на Беларусі	102
Агульна-палітычны абгляд	107
Канец Рэчы Паспалітай	113

Чацьвёрты перыяд.

Беларусь ў складзе Расіі	117
------------------------------------	-----

1000

Ба 233122

Дзяржаўнае Выдавецтва Беларусі.

М Е Н С К.

Гр. д. з. № 4864—15000. Гиз. № 276—15000. Р. В. Ц.

БДУ

80000000395243

Бел. 2005

